

KORUNK

MÍTOSZ ÉS MÓDSZER • TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁSUNK PÁLYAVÁLTÁSA • A MEGTALÁLT SZÍNHÁZ • MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETÜNK FORRÁSAI — ANKÉT A KRITERION FEHÉR SOROZATÁRÓL • ELSÜLLYEDT MEGYE • ETTERSBERGI TÖPRENGÉSEK • THOMAS MANN ELSŐ ÉVSZÁZADA • BRASSAI VIKTOR ÉS SALAMON ERNŐ EMLÉKÉRE • A LYRÁTÓL A METAPHISIKÁIG • SZÍNHÁZ ÉS NOVELLA • • •

1975 | 6

* * * Gyulafehérvár 417

MIRCEA MALIŢA • Tudományos gondolkodásunk pályaváltása (Aradi József fordítása) 419

KÁNTOR LAJOS • A megtalált színház 425

EGYED PÉTER • Mítosz és módszer 434

A. M. PJATYIGORSZKIJ • Mitoszokról — pszichológus szemmel (Andrási Katalin fordítása) 439

SZABÓ ZOLTÁN • Hagyomány és újítás a magyar szépírói stílus történetében 445

EGYED ÁKOS • A művelődéstörténet forrásai (Ankét a Kriterion „fehér sorozat”-áról 450

SZILÁGYI JÚLIA • Thomas Mann első évszázada 455

GÜNTHER DEICKE • Buchenwald (vers, Ritoók János fordítása) 458

GÁLL ERNŐ • Ettersbergi töprengések 459

BÁNYAI LÁSZLÓ • Elsüllyedt megye 465

JEGYZETEK

LÁSZLÓFFY ALADÁR • Brassai Viktor és Salamon Ernő emlékére 472

MAROSI PÉTER • Látjátok feleim szemetekkel 473

KENÉZ FERENC • „Akinek mondanivalója van, az gondolkozik, nem leselkedik” 474

SZEMLE

RÁCZ GYÖZŐ • A lyrától a metaphisikáig (Gondolatok a könyvtárban) 478

SÓNI PÁL • Színház és novella 482

DEMÉNY DEZSŐ • Könyv az öregedéstudományról 484

KOVÁCS JÓZSEF • 1850 esztendő helytörténete 487

LÁTÓHATÁR

Era socialistă, Frankfurter Allgemeine Zeitung, Úzenet, Művészet, Sinn und Form, Esprit

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Aradits László, Asszonyi Tamás, Bányai István, Fritz Cremer, Csomafáy Ferenc, Kabán József, Weiss István

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Szerkesztőségi főtítkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócock útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Gyulafehérvár

Miként a csepp mikrokozmosza tükrözi a tenger tengernyi világát, úgy a történelemben is vannak pillanatok tünő rövid időszakok, amelyek szűkreszabott tartamuk ellenére is magukba sűrítik, jelképezik nagy néptömegek törekvését és százados folyamatok lényegét.

Mihai Viteazul ideje ilyen pillanat volt.

Az a rövid idő, amelyre annak idején egyesítette a három fejedelemséget — Havasalföldet, Erdélyt és Moldvát —, egyrészt kifejezte a román nép ama törekvését, hogy egységes államban éljen, másrészt pedig emez egység és állam széthullását követő hosszú századokban emlékeztetőül — és egyben serkentőül — szolgált, bizonyítván, hogy ha ez az egyesítés egyszer már megtörtént, akkor megtörténhet a jövőben is.

Erre a nagy pillanatra emlékeztették népünket az erdélyi iskola nagyjai, Gheorghe Șincai, Samuil Micu-Klein és Petru Maior éppen úgy, mint a nagy havasalföldi forradalmár Bălcescu vagy Moldva fiainak legjobbjai, amikor a múlt század második felében újraindították a küzdelmet a fejedelemségek egyesítéséért. Erre a történelmi pillanatra emlékeztek 1918-ban, a világháború végén Fehérvárra összegyűlt néptömegek, hogy a Mihai Viteazul-i hagyaték szellemében kimondják Erdély egyesülését Romániával, s ily módon több mint háromszáz évi küzdelem gyümölcseként létrehozzák a modern, egységes román államot.

„E nagyszerű események fölemlítése — mondotta ünnepi beszédében pártunk főtitkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs — jó alkalom arra, hogy kifejezzük messze-menő hódolatunkat ama fegyvertények és harcok iránt, amelyeket a századok folyamán nemzetünk legjobbjai, hogy úgy mondjam, a jók közül a legjobbak vittek véghez, illetve folytattak, vérüket hullatva, életüket áldozva a nemzeti és társadalmi szabadság ügyéért, egy erős, szabad és független Románia megteremtéséért!”

Fehérvár és Mihály vajda történelmi tette azonban nemcsak emlékeztető, nemcsak serkentő, hanem sok tekintetben szimbólum is. Egyik szimbólum-töltése a testvériség. A román nép és a hazánkban élő nemzetiségek testvérisége. Történelmi tény, hogy a székelyek Mihai Viteazul seregének derékhadában küzdöttek, és hathatósan hozzájárultak nemcsak az erdély csatatereken aratott diadalaihoz, de Havasalföld — és egyben Bukarest — fölszabadításához, a török hódítóknak a Duna vonalától délre való visszaszorításához. Ilyen értelemben Mihály vajda és a székelyek ezrei elővédként küzdöttek, egy széles körű összefogás tagjaiként az európai kultúra és civilizáció védelmében, a török területablók és pusztítók ellenében. Az évszázadok óta határőrszolgálatot teljesítő, a keleti barbár betolakodókkal szemben gazdag harci tapasztalatokkal rendelkező székelyek szövetségét, hadi erejét a vajda sokra becsülte, ezt több alkalommal is kifejezésre juttatta, s e szövetség fönntartása végett rendeleteiben megerősítette a székelység ősi jogait.

Történelmi tény az is, hogy a szászok egy része, különösen az iparosok és kalmárok, akik az évszázadok során a dunai fejedelemségek lakosságával élénk kereskedelmi kapcsolatot tartottak fenn, ugyancsak rokonszenvenl viseltettek Mihály vajda iránt, és seregét fegyverrel, élelemmel, egyéb szükséges felszereléssel támogatták.

Méltó szavakkal szólt pártunk főtitkára, népünk vezetője a hajdani erdélyi népek e fegyverbarátságáról és kultúravédő európai missziójáról: „Köztudomású, hogy a székelyek aktívan részt vettek Mihai Viteazul sok csatájában, köztük a neajlovi és a sellemberki ütközetben is, mint ahogy követték Mihai Viteazult az összes román országok — Erdély, Havasalföld és Moldva — egyesítéséért folytatott harcban is. Egyébként jól ismert történelmi igazság, hogy a székelyek együtt harcoltak Ștefan cel Mare-val, Petru Rareș-sel, valamint Erdély, Havasalföld és Moldva más fejedelmeivel éppúgy, mint ahogyan a szászok és más nemzetiségű lakosok is együtt harcoltak a románokkal... Ez a szolidaritás és közös harc erőteljesen megnyilvánult a bábolnai parasztfölkelésben, a Dózsa György vezette 1514. évi parasztháborúban, majd később a Horia, Cloșca és Crișan vezette nagy parasztfölkelésben és másokban.”

E kétezer éves város szimbólum-jellegének ugyanakkor más üzenete is van a mai kor számára. Joggal emlékeztetett pártunk főtitkára arra, hogy az ősi település „idézi népünk viszontagságos történetét, amelyet az jellemez, hogy mindig igyekeztünk lépést tartani a civilizáció fejlődésével, egyre jobb, egyre méltóbb

életet teremteni magunknak hazánk földjén s egyben hozzájárulni az egész emberiség civilizációjának és haladásának előmozdításához”.

Ebben a vonatkozásban Fehérvár valóban értékes város, és messzemenően igazolja, hogy milyen régi kulturális múltra tekint vissza hazánk, s hogy a különböző korok, népek ősidők óta munkálkodnak e tájék fölvirágoztatásán. Történelmileg ismeretes, hogy a város alapjait az egykori dák település, Apoulon falai alkotják. A római időkben Apulum már ismert és fejlődő helységgé vált. A népvándorlás ezen a tájon is rombolt, de a Gyulák idején épült székesegyház kőművesei még ott találták az egykori római épületek maradványait s a faragott kőveket — amelyek ma is láthatók a római katolikus templomban — beépíthették az új építményekbe. Hazánk területén egyébként itt létesült az első középkori könyvtár és kódexmásoló műhely. Mondhatni ennek folytatója a ma is főnálló, páratlanul ritka gyűjteménnyel, köztük ősnymtatványokkal, kódexekkel, közel ezeresztendő könyvvel is rendelkező Batthyaneum. Ismeretes az is, hogy több román ősnymtatvány itt jelent meg — román és magyar tudósok, fordítók, nyomdászok, mecénások együttműködésének gyümölcseként —, így 1641-ben az ún. gyulafehérvári evangélium, egy évvel azelőtt káté, majd zsolnárfordítások, az Új Testamentum s más jelentős román könyvek. Hogy mennyire európai hírvő volt az eredetileg itt működött, Bethlen Gábor alapította főiskola, arra jellemző, hogy Angliából Basirius, német földről Alsted, Bisterfeld jött ide, és más olyan tudósok tanítottak itt, akiknek annakelőtte nyugaton már nevük volt, könyveik jelentek meg.

Gyulafehérváron régebben is került sor ünnepségekre, jubileumokra. Hol ilyen, hol olyan jelleggel. Ez utóbbi ünnepség azonban különbözött a többitől, messzemenően tükrözte a szocializmus korának, a sokoldalúan fejlődő országnak, a román nép és az együttélő nemzetiségek testvériségét, szoros barátságát ápoló Román Kommunista Pártnak a politikáját. Ez megnyilvánult abban, hogy a románok mellett nagyszámú magyar és német dolgozó jelent meg az ünnepségen, és nemzetisége nevében köszöntötte az ünneplő néptömeget, megnyilvánult abban, hogy a kulturális hagyományok folytatójaként a város gazdag új múzeumot avatott, tatarozta műemlékeit, de jelezte a kor szellemét az is, hogy pártunk és államunk vezetői — élükön Nicolae Ceaușescu elvtárral — munkálátogatáson jártak az új fehérvári üzemekben, régi iskolákban, termelőszövetkezetekben, s a termelés, oktatás tennivalóiról tanácskoztak. Mint minden ünnep nálunk, úgy a város főnnállásának és a három fejedelemség első egyesítésének évfordulója is egyben a munka, a dolgozó ember ünneplése is volt. Ebben a szellemben mondotta pártunk főtitkára:

„Kegyelettel adózhatunk, ünnepélyesen megfogadva — mindazok emlékére, akik életüket áldozták —, hogy mindent megteszünk a szocializmus és kommunizmus romániai diadaláért, az egész nép, nemzetiségre való tekintet nélkül, az összes honpolgárok párt körüli egységeért, szocialista hazánk függetlenségeért és szuverenitásaért.”

KORUNK

Aradits László fémdomborítása

Tudományos gondolkodásunk pályaváltása

A párt következetesen abból indul ki, hogy a tudomány elsőrendű tényezője korunk haladásának, hogy a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom és a kommunizmus csakis a tudomány és a technika legújabb vívmányai alapján építhető fel.

A ROMÁN KOMMUNISTA PÁRT PROGRAMJA

A tudományos-műszaki forradalomhoz általában a *bőség* képzetét szoktuk társítani: gépek és szerkezetek, technikai berendezések és eljárások, tudományos felfedezések és műszaki találmányok özönében élünk.

A szakirodalmat elárasztó statisztikák és grafikon-görbék robbanásszerű, ugrásszerű átmenetről beszélnek: minden a „nagy tudományba” (*big science*) torkollik. Rafinált hangszerezésű „közhelyek” sokkolják a nagyközönséget: minden idők tudósainak 90 százaléka kortársunk, a tudományos információk mennyisége 10-12 évenként megkétszereződik, minden 5 percben egy eddig még nem ismert vegyi összetételű anyag képletét írják fel. Nehéz tagadni, hogy valami történik a tudományban.

Ez a „tobzódás” azonban nemcsak mennyiségi növekedést jelent, a „bőség” túlsap a tudomány hagyományos keretein. A tudomány expanziójának korát éljük, a modern tudomány olyan területeket is becserkész már, amelyek eddig az intuíció kénye-kedvének voltak kiszolgáltatva, vagy a nagy tehetségek felbukkanásának esetlegességétől függtek. Amiről nemzedékeken át mint szervezőkészségről, vezetői érzékről vagy jóstehetségről beszéltek, arról a hetvenes években szervezéstudomány, vezetéstudomány, illetve jövőtudomány címen értekeznek.

Bőségérzetünk még tovább nő, ha a tudományból a technika birodalmába lépünk át. Technikai képzeletünk emberi-társadalmi szükségleteink „megrendelésére” a természetben soha nem látott új, mesterséges tárgyakkal „rendezi be” környezetünket, természeti és társadalmi létezésünk színhelyét. S ugyancsak a technika teszi lehetővé, hogy ellenőrizni és irányítani tudjuk ezt a — lényegében új — világot, amelyben élünk: agyműködésünket meghosszabbító készülékekkel, érzékeinket finomító műszerekkel, erőnket megsokszorozó gépekkel, olyan eszközökkel, melyek legemberibb funkcionkat — az alkotó gondolkodást — erősítik.

A tudományos-műszaki forradalomra tehát a gépek és műszerek, felfedezések és találmányok gazdagsága jellemző. De ahhoz, hogy feltárjuk ezt a folyamatot, és megértsük fejlődését, vajon megelégedhetünk-e a gazdagság egyszerű regisztrálásával és leírásával? Jó néhány tudományos munka — úgy tűnik — nemcsak megelégszik ennyivel, hanem elvet is csinál belőle. Érvelésükben többnyire az inercia hipotézisére hivatkoznak, mely regisztrált fejlődési trendekből kiindulva automatikusan a jövőbe vetíti őket. E felfogás szerint a mai előrehaladás elegendő biztosíték arra nézve, hogy a növekedésnek nem lesznek „határai”. A növekedés határtalanságát valló felfogás határaival is számolnunk kell azonban. Bizonyos növekedési trendek „tehetetlenségét” olyan gazdasági, társadalmi, emberi tényezők befolyásolják, amelyeket igen nehéz tényszerűen regisztrálni. Logikai sikon: ha például a matematika egy területén adott időszakban nő a tudományos mun-

kák száma, ez még nem biztos, hogy az elkövetkezendő fellendülés jele az illető területen. A számbeli növekedés persze utalhat arra, hogy egy adott problémakör iránt fokozódott az érdeklődés, de éppúgy jelezheti, hogy az illető területen csökkent a problémák ellenállása, könnyebb megoldásokat találni, vagy pedig egy új kérdés, illetve annak divatja iránti lelkesedés ragadta el a kutatókat. Kulcsterületek kulcskérdéseivel kevesebben foglalkoznak — vajon ez a hanyatlás jele? Egy kis óvatosság ennek épp az ellenkezőjét sugallhatja. Egy tudományterület robbanásszerű fejlődéséből az illető terület elkövetkező stabilizálódására következtethetünk: a gyakori alkalmazásban elkoptatott problémák és módszerek inflációja csak azt a feltevésünket erősítheti, hogy „kifáradás“, hanyatlás előtt állunk; mint ahogy egy kérdéskör időleges elhanyagolásában is könnyű a közeli időszerűség jeleit felismerni. Annak tudatában, hogy legfeljebb csak közelítő megoldásokhoz juthatunk, próbáljuk meg kiterjeszteni ezt a megfontolást a tudomány és technika jelenkori „nagy ugrására“.

Előrehaladásunk tagadhatatlan, a jelenlegi tendenciák optimizmusunkat erősíthetik. De vajon megvannak-e a feltételei annak, hogy e tendenciák állandósuljanak, vagy legalábbis eredeti irányukhoz tartsák magukat? Erre egyáltalán nem könnyű válaszolni. Elemzésünk először is nem tekinthet el korunk tudományos-műszaki forradalmának konjunkturális elemeitől. Ezek közé tartozik például a II. világháború utóhatása, mely fékezte vagy későbbre halasztotta egy-egy jelentős vívmány alkalmazását, olyan területek fejlődését gyorsította meg viszont, mint az operációkutatás vagy jövőkutatás, melyek igen nagy gyakorlati hatékonyságúnak bizonyultak. A világháború nyomán előállott helyzettel fonódik össze az újjáépítés és a gazdasági-társadalmi fejlődés problémáinak egyetemesen központi szerepe. Hasonlóképpen az eredmények fölhalmozódásának impresszióját kelti a tudományos felfedezések és találmányok „átfutási idejének“ fokozatos csökkenése, holott csak a gyakorlati alkalmazások száma sűrűsödött a felfedezések számához képest. De ha a számok mögé pillantva tudásunk valódi fejlettségi szintjét próbálnók megragadni, ha mértéket tudnánk venni a tudományról, ez is az exponenciális növekedés benyomását támasztaná-e alá? Tudományszociológiai kutatások szerint, jól lehet minden idők tudósainak 90 százaléka kortársunk, a népesség megkettőződése a tudósok számának hatszoros növekedését vonja maga után, és az 1 millió lakosra jutó tudósok száma ez idő alatt négyszeresére nő — igazán eredeti gondolatokat e tudóstömegnek mindössze két százalékától várhatunk. Tárgyilagosan be kellene ismernünk, hogy a tudományos felfedezések és találmányok mind látványosabb özöne sem feledteti, hogy mindebből csak alig néhány az igazán jelentős. Tulajdonképpen mi már csak a század első felében megvonalazott „úrlapot“ töltjük ki. Kérdéses maradt tehát, hogy a tudományos-műszaki forradalomnak kedvező feltételek a jövőben is fennállnak-e, és ez a robbanás elég intenzív-e ahhoz, hogy igazolja a növekedési inercia folytonosságának hipotézisét. A tudományos és technikai haladás mozgatórugói közt a társadalmi szükségleteknek, a társadalmi megrendelésnek van döntő szerepe. Az elkövetkező évtizedek problémáival — a népességrobbanással, a környezetválsággal, a fejlesztéssel — is csak a tudomány és technika leleményessége tud megbirkózni. A társadalmi intelligencia tartalékai elméletileg korlátlanok. A társadalmi intelligencia hivatott arra, hogy ellensúlyozza a fizikai erőforrások föléltésében tanúsított minden leleményünket. Szükségeink további előrehaladásra ösztönöznek. Nyilvánvalóan ismernünk kell szükségleteink dinamikáját, de ennyi — véleményünk szerint — nem elég a tudományos gondolkodás fejlődésének prospektív elemzéséhez. Tudjuk azonban — s ez a dolgok dialektikája —, hogy a szükségleteket csak a lehetőségek függvényében lehet ki-elégíteni, mégpedig a tudományfejlődés belső lehetőségeinek függvényében. A szükségletek dinamikája nem a tudomány és technika egészének direkt hajtóereje, csak bizonyos ágazatok fejlesztésében van közvetlen ösztönző szerepe. Nem lehet

tehát csak a társadalmi megrendeléssel magyarázni sem azt az integrációs mechanizmust, mely a tudományt a társadalmi életbe tagolja be, sem a tudomány belső mozgását és szerkezetét. E mechanizmusok lényegi megértéséhez magát a tudományt kell belülről szemügyre venni.

Mi következik abból, ha a bőség képzetét nem fogadhatjuk el sem magyarázó elvnek, sem kiindulópontnak a további fejlődés előrejelzéséhez? Kenneth Boulding egyenesen a tudomány „hatáiról” beszél. Szerinte a tudományfejlődés is olyan véges lehetőségekből táplálkozó folyamat, mely más, ilyen típusú folyamatokhoz hasonlóan a fejlődés felső határát megszabó, logisztikus görbével írható le. E kérdésről még folyik a vita. Ugyanakkor kizárólag a társadalmi szükségletekre alapozva, a tudományfejlődés dinamikáját sem vagyunk képesek a maga teljességében megragadni, mivel ez igen szorosan összefonódik a társadalmi gyakorlattal. Mi hát a teendő?

Véleményünk szerint a „gazdagság” csak egyik mozzanata a tudományos-műszaki forradalomnak: inkább okozat, mint ok. A tudományos-műszaki forradalomra elsősorban nem a „robbanás” ténye jellemző, hanem a magatartásban, a megközelítés módjában, a módszerekben bekövetkező *változások*.

A tudomány és a környezet belső mechanizmusa között ilyen értelemben szerves kapcsolatot feltételezhetünk, e szerves kapcsolat jegyében kell értelmeznünk a *magatartás és megközelítés* fogalmát.

Nem a bőség, hanem a *mutáció* e lényegi mozzanat kulcsfogalma, a mutáció — bizonyítandó hipotézisünk szerint — minden eddigénél erősebben és hatékonyabban befolyásolja a tudományos és technikai előrehaladást.

Hipotézisünk alapján olyan fejlődésmoделlt próbálunk meg felvázolni, mely a tudományos kutatásnak és a műszaki kivitelezésnek egyaránt kedvez. A regisztrálás hagyományának hátát fordítva morfológiai síkon közelítjük meg a kérdést, ami egyrészt értelmezhetővé teszi a tudomány és technika mai fejlettségi szintjét, másrészt derűlátásra jogosít fel az emberi megismerés és cselekvés jövőbeli lehetőségeit illetően.

A módszertani újításokat három évtizedes szórásban, névtelenül vagy különböző, olykor egymással versengő elnevezések mögé bújtatva — tulajdonképpen a folytonos restrukturálódás jellemzi. Megpróbáljuk rendszerezni őket. Magatartás, megközelítés, módszer és kulcsfogalom — olyan integrációs vagy organizációs *szintek* (vö. Mario Bunge), amelyek a mutációk és újítások rendre elhelyezhetők.

Vegyük sorra a következő mátrix-táblázat különböző magatartásformáit, melyek mindegyike új tudományos-műszaki struktúrákat hoz létre és összegez.

A *többet és jobban*-nal jelölt magatartás feltételezi, hogy a valóságos folyamatokat expliciten kifejtett céloknak és kritériumoknak megfelelően tudjuk irányítani. Mindez az optimalitás égisze alatt folyik. A kutatások matematikaközpontú interdiszciplinaritása operációkutatás néven egységes metodológiát nyújt az ilyen jellegű problémák megközelítéséhez. Az optimalizálás jegyében irányítható folyamatok: a nyersanyagelosztás, a termelés megtervezése, a tartalékalapok kezelése, a szolgáltatások megszervezése, a megbízhatóság ellenőrzése.

A *rész helyett az egész* elnevezésű magatartásnak globális megközelítés felel meg, mely az általános rendszerelmélet módszereit veszi alapul, és kutatásaiban a rendszer fogalmát helyezi előtérbe. Mindez kizárja az atomisztikus szemléletet, mivel a kölcsönös összefüggéseknek tulajdonít döntő szerepet. A hangsúly a részből az egészre tolódik át. Elképzelhető-e, hogy valamely tudományos vagy műszaki probléma kutatásakor figyelmen kívül hagyjuk annak társadalmi kihatásait? Elképzelhető-e a társadalmi és emberi vonatkozások olyan elvont megközelítése, mely nem számol a technikai lehetőségekkel? Beszélhetünk-e ezután is csak gaz-

<i>Magatartás (indíték)</i>	<i>Megközelítés</i>	<i>Módszer</i>	<i>Kulcsfogalom</i>
1. Többet és jobban	Optimalizáló	Operáció- kutatás	Cél, kritérium
2. Rész helyett az egész	Globális	Általános rendszerelmélet	Rendszer
3. Nagy komplexu- mok ellenőrzése	Kontroll	Informatika	Információ
4. Prométheuszi	Operacionális	Rendszer- szervezés (rendszerter- vezés)	Terv, szervezés
5. A véletlen beszám- ítása	Valószínűségi	Valószínűség- számítás	Sztochasztikus folyamat
6. A bizonytalanság beszámítása	Bizonytalansági döntés	Döntéselmélet, játékelmélet	Stratégia
7. Elméleti	Valóságos jelensé- gek szimulálása	Modellelmélet	Modell
8. Strukturális ana- lógia (a világ struktu- rális egysége)	A módszerek gyors transzfere	Mennyiségi- strukturális	Matematizálás
9. Prospektív	Jövőre orientált	Prospektív modell	Terv, prognózis
10. Szekularizációs	Demitizáló, dogmaellenes	Univerzális technológiák	Alkotás

dasági vagy csak politikai jellegű problémákról? Mindegy, hogy minek nevezzük, minden probléma egy-egy komplexum, mely különböző természetű és egymással kölcsönhatásban lévő elemekből áll. Az ok—okozati összefüggés hagyományos linearitása helyébe az összefüggések kölcsönössége lép. A nem-linearitás bármely rendszer lényegi vonása. Megközelítése csakis interdiszciplináris úton lehetséges — a materialista dialektika jegyében.

A *nagy komplexumok ellenőrzését* célzó magatartás az informatika alkalmazásával függ össze, s célja az információk kontrollja. Az informatika módszereivel el tudunk igazodni a modern világban, mely jelzések tömegével lát el bennünket. Az adatfeldolgozás automata rendszerei a modern társadalom valóságos „ideghálózatát” alkotják. Kulcsproblémái közül nem egynek mint az információáramlás ellenőrzésének, az információk tárolásának és mozgósításának, az információs relevanciának olyan társadalmi implikációi vannak, amelyeket még távolról sem ismerünk vagy sejtünk eléggé. Mert ezen a téren minden haladás mértéke a problémák realista felismerése és a megoldás eszközeinek tökéletesítése.

A metaforikusan *prométheuszinak* nevezett magatartás korunk sajátos nyugtalanságát és cselekvésvágyát fejezi ki a 2000. év küszöbén. Kulcsfogalma a szervezés. Az operacionális megközelítés rendszerépítő jellegű, módszertanilag a még alakulóban lévő rendszertervezésre (rendszer-szervezésre) támaszkodik. A konstrukció itt a legfőbb érték, mely minden igény és prioritás fölött áll. Ez a magatartás irányítja megismerésünket és cselekvésünket a technológiai vonalak tervezésétől a társadalmi rendszerek szervezéséig. Sosem volt még időszerűbb a marxi felhívás: a világot nem értelmezni, hanem megváltoztatni kell. Az integrált társadalomszervezés kirívó példája a szocializmus. Az olyan új területek, mint a jövőkutatás, szintén a prométheuszi attitűdben gyökereznek.

A *véletlen beszámítása* a statisztikai összefüggéseknek és a fejlődés véletlen összetevőinek megértésére, elsajátítására és tudatos felhasználására törekvő magatartás. A véletlen játéka hol a jelenséget, hol a lényegét fejezi ki a természet- és

társadalomtudományban. A megközelítés valószínűségi, szilárd és egységes módszertani alapja: a valószínűségszámítás, amelynek kulcsfogalma a sztochasztikus vagy véletlen folyamat. A szigorúan determinisztikus okság-felfogás minden okhoz egyúttal hozzárendeli annak okozatát is. A statisztikai jellegű okság esetében egy okhoz több okozat is tartozhat azonos feltételek mellett, s hogy egy oknak végül mi lesz az okozata, az csak bizonyos valószínűséggel határozható meg. Egy jövőbeli magatartást csak valószínűségi szinten jelezhetünk előre; előrejelzésünk *objektív* lesz, ha a folyamat belső valószínűségi struktúráját tükrözi, és *szubjektív* lesz, ha a jövőkutató hitére vagy tudatlanságára alapoz.

A *bizonytalanság beszámítása* — és felhasználása — a cselekvés és döntés új feltételeihez alkalmazkodó magatartás. Mivel az ember *par excellence* anti-aleatorikus (véletlenellenes) lény, részleges bizonytalanságba vetve olyan fogódzókat keres, amelyek túlmutatnak a biztos és teljes tudáson alapuló cselekvés világán. Az új feltételek közt a bizonytalanság, a nyereség, a kockázat (rizikó) és a döntési kritériumok számbavétele nyújt megfelelő stratégiát a döntéshez. A döntésselmélettel és a stratégiai játékok elméletével ezen a téren is polgárjogot nyert a racionalitás; s ami ennél is fontosabb, végre lehetővé válik, hogy a tudomány önmagából kilépve, új szellemben közelítse meg a párbeszéd, a vita, a konfliktus, a feszültség és az érdekek kérdését, ezzel is növelve önmaga társadalmi-politikai hatékonyságát.

Az *elméleti* attitűd a szimulációra és a modellalkotásra épül. Az elméleti attitűdöt érinti a Karl Popper-féle iskola nevezetes episztemológiai vitája Thomas S. Kuhn és mások „iskolamentes” álláspontjával (vö. C. R. Kording: *The Justification of Scientific Change*. Dordrecht, 1971). Nem kívánok itt a vita részleteibe bocsátkozni, de hangsúlyoznom kell, hogy a modellmódszerek gyors előretörése és a modellfolyamatok megragadását célzó ismételt próbálkozások a gyakorlati alkalmazás hatékonyságát emelik. A mindjobban visszaszoruló kísérletezést a valószínűségi folyamatokat szimuláló „modelleken” végzett gondolatkísérlet váltja fel — ez modern gondolkodásunk végleges vívmánya (Mario Bunge). Gondoljunk csak a társadalmi vagy politikai folyamatok modellálásában elért legújabb eredményekre.

A *strukturális analógiák* feltárására orientált magatartás egymástól távol eső területek absztrakt sémáit tanulmányozza egységes strukturális-mennyiségi módszerek alapján. Jellemző jegye: a matematizálás. A területek távolsága csak látszólagos, a strukturális és funkcionális analógiák szigorúan tudományos feltárása a módszerek átvitelét teszi lehetővé egyik területről a másikra. A megalkotott ki-egyenlítő modellek diffúziójuk folytán egyaránt magyarázhatják új tudományos elméletek vagy új természeti organizmusok keletkezését és fennmaradását. (Vö. R. Ackermann: *The Philosophy of Science. An Introduction*. New York, 1970.) Organicista modellekkel értelmezik a vállalatok működését, és biológiai analógiákat használnak fel jövőbeli folyamatok előrejelzésére. Tudomány, gazdaság és társadalom fejlődését ugyanaz az általános növekedésmélelet magyarázza, mely lehetőségeink végességére épít. (J. R. Lenz, H. Adams, P. Sorokin és D. de Solla-Price a tudományos-műszaki és társadalmi fejlődés általános törvényéről beszélnek. Vö. R. U. Ayres: *Technological Forecasting and Long-Range Planning*. New York, 1969.) Az ilyen analógiák minden elméleti és konceptuális korlátjukkal együtt jó eredménnyel használhatóak bizonyos, tisztán funkcionális vonatkozások elemzésében.

A *prospektív* magatartás a megközelítés jövőre-orientáltságát feltételezi, a jelent a jövőbeli fejlődés „kiindulópontjának” tekinti, a prospektív modellt pedig tervben és prognózisban konkretizálja.

Végül a *szekularizációs* magatartás korunkban a tekintélyrombolást képviseli, úgy demitizál, hogy előítélet- és dogmaellenes. Célját — minden fennállót meg-

kérdőjelezve — univerzális technológiákkal éri el. Eszmény: a tudatos és szabad alkotás.

Vegyük most sorra a mátrix-táblázat függőleges oszlopait. A *magatartás* fel-fogásunkban a kutatások ösztönző ereje, *indítéka*, folytonos kihívása mindannak, amit megismerünk és amit teszünk, olyan kihívás, amely szakítani tud és mer az előítéletekkel, s mégis állandó szoros kapcsolatot tart a társadalmi környezettel.

A *megközelítés* lényegénél fogva *aktív*, a megismerés és cselekvés egységét a cselekvés elsődlegességére építve valósítja meg.

A *módszerekre* a bizonytalanság, nyereség, opció, információ és kölcsönhatás mérése és modellálása jellemző. Sürgetőnek látszik egy általános modell- és mérés-elmélet kidolgozása. (Vö. Patrick Suppes: *Studies in the Methodology and Foundations of Science*. Dordrecht, 1969.) Az operációkutatás, a rendszermélet, a döntés- és szervezélmélet problémáival találkozva a matematika is tovább differenciálódik, és az eddigi stratégiákat újakkal egészíti ki. A számítógépeknek — úgy tűnik — döntő szerepük van a módszertani arzenál kihasználásában. S végül lehetséges, hogy *fogalmi fegyvertárunk* szempontváltása a tudomány újfajta rendszerezését vonná maga után, mely új egységeket és struktúrákat hozna létre.

A fenti négy szint az ember tudományos, technikai, gazdasági és társadalmi tevékenységének különböző vonatkozásait foglalja magában, ugyanakkor viszonylagos autonómiáját is megőrzi. A *magatartás* — politikai, gazdasági és történelmi tényezőkkel függ össze; a *megközelítés* — a szociálpszichológiával és bizonyos mentális struktúrákkal; a tudományos *módszerek* — tudományos, technikai és logikai tényezőkkel; a *kulcsfogalmak* — a logika fejlődésével.

Kölcsönhatásában ez a négy elem a tudományos-műszaki tevékenység valóságos motorjaként működik. A tudomány leírása így többé már nem *külső*, eredményközpontú, hanem a haladás belső tényezőivel és a társadalmi környezet igényeivel egyaránt számoló lényegi aktus, mely a meghatározó szintek közti feszültségre összpontosít.

A mátrix-táblázat beszédesen bizonyítja, hogy más volt a tudományos-műszaki fejlődés motorja a század első felében, és más ma.

A táblázaton felismerhető strukturális változások fejezik ki tehát a tudományos-műszaki forradalom lényegét, és nem a bőség képzete. A változások mutáció jellegűek. A haladás folytonosnak ígérkezik. A felületes szemlélő is megállapíthatja, hogy távolról sem aknáztuk ki a fenti megközelítés adta lehetőségeket. A legtermékenyebb és mégis legelhanyagoltabb terület a módszertan. Véleményünk szerint a fentebb vázolt struktúra még sokáig termékenyítően fog hatni a kutatásokra, a benne rejlő kombinációs és játéklehetőségekből korunk számos nagy felfedezése pattanhat ki. Ezzel véget ért egy korszak, amelyben megelégedtünk azzal, hogy átültessük a gyakorlatba mindazt, amit elődeink elemző munkájukkal felhalmoztak.

Sok szó esett a tudományról mint a fejlődés hajtóerejéről. A tudománypolitika szerves részévé vált az általános politikai programnak. Romániában az egyetemes stratégia döntő szerepet biztosít a tudománynak. A társadalomvezetés különleges fontosságot tulajdonít annak, hogy meggyorsuljon a tudományos fejlődés, és növekedjen a tudományos munka hatékonysága. A tudományos-műszaki tevékenység ellenőrzése és irányítása elképzelhetetlen anélkül, hogy felismernénk: tudományos gondolkodásunk új pályára ugrott. Láttuk a módszertanban rejlő lehetőségeket. A módszerek gyakorúsítása és fejlesztése a leghatékonyabb stratégia. Nem mondhatunk le róla.

Aradi József fordítása

A megtalált színház

„Ott kezdődik az ember! Amikor összetéveszti magát azzal, amitől megfosztották.“

Zsúfolt nézőtér előtt hangzanak föl Sütő András szavai a kolozsvári magyar színház színpadáról, s közönség és kritika lelkesen ünnepli a forradalom etikáját alkotó marxista igényességgel faggtató drámát és előadást, az *Egy lócsiszar virágvasárnapját*. Drámaíró, rendező, díszlet- és jelmeztervező, színész (s hozzájuk csatlakozva, a színikritikus) végre megbecsüli a közönséget, komolyan veszi a nézőt, felnőttként szól hozzá. Sütő nemhogy tagadná, de éppen hangsúlyozza: a Lócsiszarral valami újat kezdett, „az ifjúság bocsánatos éveiben“ elkövetett „vidám játékok“ szakaszát véglegesen lezártnak tekinti, nem kíván többé megmártózni az anekdota aranyvizében; a „fecskeszárnyak“ nem röpítették magasra, a pompás-gedeoni kedélyesség nem láttatott meg új „félrejárókat“ — annál mélyebbre ásott igazságokat hoztak viszont felszínre az álmok. Az *Egy lócsiszar virágvasárnapja* tehát nem előzmények nélküli megújulás: logikus folytatása az *Anyám könnyű álmot ígérnek, az Istenek és falovacskák* esszéinek, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* vallomásának. Közel harminc éve a Móricz Zsigmond-i úton „hajnali győzelemmel“ biztosan indult, és újabb, még reményteljesebb győzelmekkel, majd megtorpanást sejtető hosszú hallgatással folytatódó írói pálya gyors felívelésének vagyunk tanúi, ám a ballisztikai törvényeknek örvendetesen ellentmondva, az eddig ismert csúcs, a közel százezres példányszámú regény után a röppálya újabb mutatói közel azonos szintmagasságot jeleznek. A hadászat területéről okosabb tehát visszatérnünk az irodalomtörténethez, és egy folyamat eredményéről beszélnünk, amely nem egyedül Sütő Andrássra jellemző, hanem a romániai magyar irodalom legutóbbi fél vagy egész évtizedére. „Ezt az ablakot pedig nem is magam vágtam: az azóta eltelt idő nyitotta meg mindannyiunk előtt“ — írja a szerző a Lócsiszar kolozsvári műsorfüzetében a Kleist-téma időszerezéséről, s hogy ez az ablak valóban nem az elsüllyedt parasztháborúkra nyílik, bárki tanúsíthatja, aki a Luther-hívő lócsiszarból igazságosított parasztforradalmárrá lett Kolhaas Mihály tragédiáját Sütő interpretálásában ismerte meg.

Sütő András és Harag György interpretálásában — helyesbíthetjük magunkat 1975 tavaszán, a forró hangulatú hazai bemutató után, amely igazolta a felfokozott várakozást. Ugyanis két, nem euklideszi értelemben párhuzamos folyamatról kell beszélnünk: az egyiknek, az irodalomtörténetinek köszönhetjük (többek között) Sütő drámáját, a másiknak, a színházinak (és higgyük: immár színháztörténetinek) a Harag rendezte előadást. Két éve sincs még, hogy a *Korunkban* (1973.9.) szóvá tettük a romániai magyar színházak középszerűségét s az itt-ott mutakozó lehetőségeket. Ez a középszerűség különösen bántó volt egyrészt a legendás helyi hagyományok (Kótsi Patkótól Dérynén és Szentgyörgyi Istvánon át Janovicsig), másrészt a világ-színvonalra jutott román színház, az európai hírű bukaresti rendezőiskola kortársi teljesítményeinek ismeretében. De, harmadrészt, színjátszásunk fájdalmas lemaradását, vidékiséget a hetvenes évek legelején kontraszthatással emelte ki a megújuló, tartós értékeket termő romániai magyar drámairodalom is. E korántsem megnyugtató képen, a rutinton, a vastag szürkésen áttörve, jelentkeztek azonban már fényfoltok is, s ezeket mindenekelőtt Harag György és Szabó József újabb rendezéseinek tulajdoníthatjuk. Ma már aligha vonható kétségbe, hogy 1971 tavasza, az *Özönvíz előtt* marosvásárhelyi bemutatója számunkra színháztörténeti dátum. Két évvel később a kolozsvári *Tornyot választok* sem csupán Páskándit adta végre (*A király köve* félsikere után) közönségünknek, hanem az új utakat kereső Harag Györgyöt is. A kockázatot sikerre váltó szatmári Kocsis István-bemutatók mellett (főképp a *Bolyai János estéjére* s a késő, mégsem megkésített *Megszámláltatott fákra* gondolunk) Szabó József Nagyváradon és Kolozsvárt segített a „tavaszcsinálásban“: *A bosszúálló kapus* „abszurdoidja“ több volt úttörésnél, a *Sánta anygálok utcája* egyaránt épült Bálint Tibor magávalragadó, értékes írói szövegére és Szabó József lírai érzékenységére, rendezői építkezőképességére.

Es azóta a lehetőségek fejezete tovább bővült. Vajon olyannyira, hogy ma már igazságtalanság volna a középszerűt emlegetni? Mindenesetre, a *Korunk* említett színházi számának megszerkesztése és megjelenése után egy kitűnő nagyváradi színérvadot (1973–74) láthattunk, a hatalmas közönségsikert arató Plenzdorf-bemuta-

tóval (Az ifjú W. újabb szenvedései a 100. előadás felé közeledik!), az ugyancsak Szabó József rendezte, izgalmasan eredeti és mégis madáchi *Tragédiával* s egy teljes illúziót adó Miller-produkcióval, *Az alkuval*; Harag György művészi útja pedig a marosvásárhelyi *Szerellem* és *Az ember tragédiája* állomásain át vezetett Sütő Lócsiszárhoz. Ez a legutóbbi esemény, úgy érzem, el nem szalasztható alkalmat kínál, hogy a bemutatókat közvetlenül követő színikritikákon túlmenően megpróbáljuk elemezni és értelmezni a romániai magyar színház megújulásában oly fontos „Harag-jelenséget” — az *Özönvíz előtt* s az *Egy lócsiszar virágvasárnapja* határolta időszakaszban.

Rátalálni az új kifejezésre

Persze, aki Harag György rendezői pályáját akarja majd felvázolni, annak jóval korábbról kell kezdenie színházi élményeinek felidézését: Harag nagybányai, illetve szatmári éveitől. De amennyire én vissza tudok emlékezni azokra az előadásokra, stílusukban még semmiképpen sem nevezhetők hazai művelődésünkben színháztörténeti jelentőségűeknek, hiszen nem annyira az újítás jellemezte őket, mint inkább a színvonalbeli közelítés (és szándék) a Székely Színház legjobb korszakának előadásaihoz, egy fiatal, romantikusan-lelkes, a hagyományos realizmusfelfogás iskoláját tanult együttessel. Változtak az idők, s ezt a változást ki előbb, ki később érezte meg; Harag viszonylag előbb, s ebben bizonyára külföldi tanulmányútjainak is szerepe volt. Nem úgy, hogy egy divat hívévé, kiszolgálójává szegődött — a történelmi szükségzerűségre érzett rá. „A modern színház sem önmagától születik — mondotta egy interjúban. — Talán úgy van, hogy minden jó színházi szakember egyszerre érzi meg, mikor jön el annak az ideje, hogy valamit másképp kell csinálni — s ennek óhatatlanul a *kor kifejezésének* kell lennie. A stílusváltásnak minden országban a saját gyökeréből kell táplálkoznia.” (*Rendezői elmélet és gyakorlat*. Korunk, 1973.9.). S annak ellenére, hogy ma Harag is a rendezőközpontú színház híve, változatlanul vallja: „Ha a szó jó értelmében vett modern színházat akarunk, nem szabad elúznunk a szöveget, mint Grotowski, és nem vehetjük át Artaud elméletileg kitűnő »kegyetlen színház«-át — hanem a *magunkét* kell megteremtünk, itt és most.”

Az idézett és indokolt elhatárolás ellenére Harag mai színházkonceptiójának elméleti gyökereit Antonin Artaud-nál és tanítványainál, Jean-Louis Barrault-nál, Peter Brooknál találjuk meg. A „kegyetlen színház” majdnem fél évszázaddal ezelőtti első kiáltványa így kezdődik: „Nem prostituálhatjuk tovább a színház eszméjét, melynek egyetlen értéke a valósággal és a veszedelemmel való kegyetlen, mágikus kapcsolatban rejlik. — Így megfogalmazva a színház kérdésének általános figyelmet kell keltetnie, hiszen a színház fizikai vonatkozásain keresztül *térbeli kifejezést* követel, amely lényegében a művészet és a szó mágikus eszközeinek egyetlen valóságos kifejezési lehetősége arra, hogy szervesen ábrázolhatók legyenek, teljes-ségükben, mintha csak az ördögüzést újítanák fel.”

Minthogy Harag a világszerte főképpen színházi gyakorlatával ható Peter Brookkal együtt vallja, „ne hagyjuk, hogy az elméletek rászedjenek minket” — Artaud (és Grotowski) szövegellenességét nem is fogadja el, s az „ördögüzést” is bizonyos keretek közé szorítja, a „térbeli kifejezésre” viszont annál inkább koncentrálni, s ugyancsak Artaud-tól tanulta (közvetlenül vagy közvetve) a beszéd szavakon túli kiterjedésének, térbeli kibontakozásának titkát, „a hallható hangok nyelvén kívül a tárgyak, a mozdulatok, a magatartások, a gesztusok vizuális nyelvét”. A Barrault meghirdette „totális színház” ezekből az elemekből épül, s néhányszor mi is tanúi lehettünk annak, hogyan talál egymásra látvány és gondolat Brook vagy Liviu Ciulei színpadán. Harag rendezői törekvései ugyanebbe a körbe sorolhatók. Egyeseket talán meglep ez a párosítás (bár épp a Lócsiszar alkalmából Rácz Győző már „európai rangú” rendezőnek minősítette Haragot); így kell azonban fogalmaznunk, Harag György ugyanis nem kész előadásokat, nem is kész (expresszionista) eszközöket-eljárásokat vesz át nagynevű kortársaitól, hanem tér és idő követelményeihez igazodva, funkcionálisan továbbgondolja, adottságainkhoz alkalmazza a totális színház koncepcióját. Teszi pedig ezt gyakorlati és gyakorló színházi emberként. „Ezelőtt négy évvel például nem véletlenül esett a választásom Nagy István darabjára: itt nálunk született, általa kell korszerű mondanivalót közölnünk. »Ráállásom« a hazai darabokra épp ennek az elméleti konklúzióknak köszönhető. Nem *fóttalálnunk* kell tehát az új eszközöket, hanem *rá kell találnunk* az új kifejezési formákra.”

Harag nem a nyilatkozó művészek fajtájából való, előbb elkészül a produkcióval, legfeljebb azután beszél róla. Nos, az *Özönvíz előtt* önmagáért beszélt, s több

szempontból is kitűnő nyitánya volt az itt vázolandó sorozatnak. „Kimozdítani a nézőt — hová? Egy új kérdéshez, új gondolathoz, új vizsgálódáshoz, új ösztönzéshez, új tudatossághoz.“ A Peter Brook-i igény megvalósítása elsőként épp egy olyan darab bemutatóján, amelyet igazán senkinek sem jutott volna eszébe az avantgarde törekvések közé sorolni — kétségkívül bombaként robbant. Nagy Istvánnak az *Erdélyi Helikon* 1936-os pályázatán díjat nyert, 1937-ben be is mutatott drámáját a szakmabeliek (irodalmárok és színházias) jobbára érdekes irodalomtörténeti, irodalomszociológiai jelenséggént tartották számon; erősen a harmincas évekhez kötött színpadi műnek hittük, amely annak idején „győzelmes frontáttörés“-nek bizonyult a polgári irodalmi sajtóban és színpadon, nyilvánvaló proletár osztályszempontjainak érvényesítésével, s Szentimrei Jenő bizonyonnyal nem alaptalanul látta benne a kisebbségi sorsdrámát sem — no de mit akarhat vele Harag György 1971-ben? A bemutató előtti nyilatkozatában a drámaíró lényegében ugyanazt az elmúlt korhoz kötöttséget fejezte ki tiltakozásával a meglepő rendezői elképzelésekkel szemben. És bekövetkezett a csoda: a „győzelmes frontáttörés“ (Balogh Edgár nevezte így 1937-ben) megismétlődött; Harag alkotó újraolvasásának és színpadi látomásának nyomán ismertük fel a Nagy István-i szöveg írói mélységeit, a hagyományos realista szituációba és figurákba rejtett groteszket, a korba ágyazott történetekben az ismétlődő drámai konfliktusokat. A Havadi házaspár lakásán kibontakozó drámát a rendező modellé emelte, az idegenség, a fenyegetettség, a társtalanság s a társ- és közösségkeresés modern drámáját állította színpadra — anélkül, hogy erőszakot tett volna az írói szövegen. Az előadás hatását nehéz leírni (ha egyetlen motívummal kellene jellemezni, a kegyetlenül fehér falak között magára maradt kis széki cseléd lány, Illyés Kinga siratóként felsattanó énekét idézném) — jellemző, hogy az *Utunk* három, egymást követő számában írt az *Özönvíz* előttről, s a harmadik cikk szerzője, elégedetlenül az egyébként méltányos első kritikával, címben követeli: *Beszéljünk az előadásról is* (*Utunk*, 1971. 16.).

Az „üres tér“

Milyen színházi eszközökkel érte el a Harag irányította vásárhelyi együttes e rendkívüli hatást? Az expresszionista színjátszás kelléktárából vett eszközökkel, ami annál is természetesebb, minthogy a nemzetközi munkásmozgalomban nagy szerepet játszott a forradalmi expresszionizmus művészete. Páll Árpád bírálata e lényegre utaló megállapítást többek közt így konkretizálta: „Harag György sokkhatásokat ötvöz egybe lassú lírai futamokkal. Hosszú-hosszú csendek és elemi erejű kitörések váltakoznak sejtelmes, izgatott, céltalanságukban idegemesztő járásokkal, s ezek az eszközök valami olyan hallatlan fűtöttséget adnak az előadásnak, annyira a hamu alatti parázs izzását érzékeltetik, hogy a nézőnek — ha akarja, ha nem — oda kell figyelnie.“ (*Az Özönvíz előtt új dimenziói*. *Utunk*, 1971.14.) Marosi Péter szerint „amit Szentimrei Jenő strindbergi életérzésnek vélt annak idején, abból Harag György ma karkai szituációkat s lelkiállapotokat érzett ki“. (*Rendezőkön a sor*. *Utunk*, 1971.15.).

Harag ezen az előadáson fedezte fel az „üres tér“ végtelen lehetőségeit. Persze, színpadilag és képzőművészetiileg nagyon is pontosan megkomponált „üres tér“-ről van szó, amely már önmagában egy bizonyos helyzetet, életérzést szuggerál, s amely akkor nyer igazán értelmet, akkor „telik meg“ jelentéssel, amikor a színészek megjelennek, járnak-kelnek, időnként valósággal megmerevednek — vagy megszólalnak benne. A totális színház alkotó társsá növvő képzőművészek s nem alkalmi feladatot elvégző diszlettervezők jelenlétét igényli („A színház látványosság is“ — írja Jean-Louis Barrault) — és ezt Harag György pontosan felismerte. Sokat és sokan írtak Florica Mălureanu labirintyszerűen elhelyezkedő, kopár szobafalairól, az ijesztően sivár, mondhatni „elidegenedett“ fehérségről, amely partnerként „játszott“ ezen az előadáson, s méltónak bizonyult Harag sorozatának nyitányához. Többé vagy kevésbé kidolgozott, de hasonló igényességgel kidolgozott, megalkotott diszletek közt került sor a későbbi Harag-bemutatókra is: a *Tornyot választokhoz* Köllönte Zsolt, a *Szerelemhez* ismét Florica Mălureanu és Köllönte, a Tragédiához Romulus Peneş, az *Egy lócsiszár virágvasárnapjához* pedig Mircea Matcaboji tervezett a szokványostól eltérő, méreteiben és hatásában monumentális, nagy mozgáslehetőséget biztosító játékkeret. Haragnál kötelező módon „játszanak“ a kosztümök is: nem a dekoratívítás, hanem a darab-, illetve előadásbeli funkció az elsődleges a totális színház rendezőjétől elvárt kosztümtervezésben. („Művészszínházban a jelmez és a diszlet sok mindent elárul a rendezői koncepcióról — olvashattuk a Lócsiszár egyik kritikájában. — És nem lehet véletlen az sem, hogy Harag György újabb bemutatóin mind sűrűre színez orgiájából emelkedik ki az expresszivitásában harsogó játék.“ Marosi Péter: *Kolhaas haragja és Harag*

A Tornyot választok két koldusa (Csomafáy Ferenc felvétele)

Kolhaasa. Utunk, 1975.16.) S természetesen a színészi játék stílusát, az összjátékot csakúgy, mint az egyéni megoldásokat a rendezői koncepció határozza meg. Többen leírták már, hogy a vásárhelyi *Özönvíz előtt* nemcsak valami újnak a kezdete, de összekötő kapocs is az ötvenes évek Székely Színházának említett korszakával. Persze, nehéz megállapítani — különösen a kolozsvári Lócsiszár után —, hogy mennyire volt törvényszerű a megújulás kezdete éppen Marosvásárhelyen, az viszont ellenőrizhető tény, hogy amennyire az ottani színház megcsontosodása parancsolóan követelte, annyira egy sor jelentős vásárhelyi színész alapos realista iskolázottsága, szakmai tudása lehetővé is tette a művészi újjászületést. Harag típusú, illetve igényességű rendező kellett hozzá, aki nemcsak tudja, hogy mit akar, hanem el is tudja azt érni, mert ért a színészek nyelvén. Harag György másfajta mozgást követel meg színészeitől, mint amihez évtizedek óta hozzászoktak, a hangyag járást, megállást, leülést, gesztusokat igyekezett száműzni színpadáról, s az egyes vagy páros jelenlét koreográfiáját csakúgy megkomponálta, mint a csoport-jeleneteket. (Olykor neves koreográfusokat von be a munkába: a Tragédia rendezésében például Kelemen Ferenc segítette.) Természetesen a színészi beszéd követelményei is megváltoznak. Szöcs István jegyezte meg a *Tornyot választok* kolozsvári bemutatója után: „Harag György egyik külön érdeme, hogy »akusztikailag«, elsősorban a dinamikus szövegmondás módjával is megtörte a kolozsvári színpadot annyiszor elöntő modoros rutin uralmát. Robbanékony, hatalmasan hangzó szövegmondásra, végig nagy hangerőre ajzotta fel a színészeket, s rendezői bravúr, hogy az előadás elejétől a végéig ezt a dinamizmust megőrizte, nem fárasztottak a szüntelen ismétlődő kitérés-sorozatok viharlökései.” (*Tornyot választok*. Előre, 1973. április 11.)

E sokféle tényező szerencsés összejátszásából már a legelső kísérlet alkalmával, az *Özönvíz előtt* bemutatóján új, eredeti minőség született, amelyet — rokonsága ellenére az expresszionista s konkrétan a „kegyetlen színházzal” — sajátosan romániai magyar színháznak tekinthetünk. Ezt az új — egyesektől nevéen is nevezett — minőséget fogadta a sajtó (jelzett) általános elismerése s a szakma ünneplése: országos díjak kísérték a Harag György újrarendezte Nagy István-dráma előadásait. Szerencsésebb (újra)indulást nem kívánhatott magának színház és rendező.

Színházon itt nemcsak a vásárhelyit értjük, hiszen Harag következő fegyverténye (Szabó Lajos *Mentségének* és Petru Vintilă *Álmok háza* című darabjának nem érdektelen közbeiktatásával) már a kolozsvári színpadhoz fűződik. A *Tornyot választok* sokszorosan fontos találkozást jelentett Harag György számára: színházi

munka közben találkozhatott Páskándi Gézával, a történelmi, de ugyanakkor jellegzetesen kortársi drámával, egy újfajta gondolatisággal, az „abszurdoid” elemeivel, legfőképpen pedig egyén és tömeg, személyiség és történelem élesen sarkított problémáival. Tulajdonképpen már az *Özönvíz előtt*ben erről volt szó, legalábbis a Harag-féle rendezésben erről is szó volt, de ott nem nyílt alkalom a tömeg színpadi megjelenítésére. Páskándi darabja — még vitatható vagy egyesektől vitatott szerkezeti felépítése folytán is — elsőrendű alkalmat biztosított a probléma kiélézésére, színpadi megformálására. Szöcs István ugyan (már idézett cikkében) szinte teljesen elmarasztalja Páskándit, mert Apáczaiabn nem azt ábrázolta, ami szerinte elvárható lett volna: „azt a megszálloottságot, amely érzékten a valóság nehézségeivel, fenyegetéseivel szemben, éppen azért, mert annyira lenyűgözi a valóság megmásltásának vágya”, ez a szélsőségesen szubjektív, a műhöz idegenül-kívről közeledő álláspont azonban szerencsére magára maradt, s nemcsak a többi kritikus, de a közönség is a mű fontos, időszerű — történelmileg igazolható — üzenetét fogta fel, a felelősség és felelősségvállalás, az önmagunkhoz-eszményeinkhez való hűség és az árulás drámáját ismerte fel, ünnevelte a *Tornyot választok*ban.

Szöcs szerint ebben a drámában három dráma van, illetve egy jelenet értékű „brechti korfestés”, egy „filozófiai dialógus” s végül „a hatalom által megbélyegzett ember és a társadalom viszonyának aspektusairól készült, hatásos rajz” (csak ez utóbbit tekinti lélektanilag hitelesnek és találonak). Páll Árpád az előadásról írt bírálatában határozottan cáfolta ezt a megközelítést, amikor a *Tornyot választok* szerkezeti-gondolati egységét így jellemezte: „A drámai építkezés úgyszólván geometriai ábrában rögzíthető gúla alakot mutat. Minél fennebb haladunk az általános helyzet-eszmerendszer—egyéni sors labirintusában, a korhoz kötött, egyedi vagy esetleges elemek annál kisebb szerepet játszanak, s amikor a dráma Apáczai személyes önvizsgálatává »szűkül«, eszmei sugárzása annál szélesebb és általánosabb.” (*Játék a lehetséggel*. A Hét, 1973. 16.) Marosi tulajdonképpen még tovább megy Szöcs tételének cáfolatában (noha nem közvetlenül polemizál), műközpontú tanulmányban keresi meg a dráma és az előadás fókuszát, s ezzel nemhogy kiszígetelné a művet természetes környezetéből, de éppen így sikerül egyetemes jelentését világirodalmi összefüggésekben érzékeltetnie. „Páskándi drámájában a tragikum abban az ellentmondásban gyorsul fel határtalanul, hogy itt egyféle »igazmondás« a népellenességnek és az észellenességnek, szóval a kor legsötétebb visszahúzó erőinek a szolgálatában áll; másfelől bizonyos »hazugság« vagy inkább alakoskodás sajátos módon a haladás hőseinek fegyverévé válik.” Apáczai „hős, aki egy adott társadalmi-történelmi pillanatban nem végső önfeláldozással, teljes hitvallással, mártíromságával szolgálja az adott kor legnemesebb ügyét, hanem — csak féligazságok kimondásával, magamentégetéssel... kompromisszummal”. És végül „belerokkan abba, hogy »hazudnia« kellett, hogy másképp nem szolgálhatta céljait, eszméit, ügyét”, Marosi ezt a drámai kérdésfelvetést, teljes joggal, a brechtivel és a Németh László-ival rokonítja, mi több, szerinte „a *Tornyot választok*at úgy is felfoghatjuk, mint amikor Ionescu, Beckett vagy Mrozek lelki tájairól néz át valaki — a Brecht vagy a Németh László problematikájára.” (*A hazugság tragédiája* — *helyesrékkel*. Utunk, 1973.16.)

Többet időztünk magánál a drámánál, erre viszont feltétlenül szükség volt, hogy kitessek Harag újabb vállalkozásának jelentősége. De egyúttal világosabbá váltak így azok a problémák is, amelyekkel a rendezőnek meg kellett küzdenie, mind a megfelelő játéktílus kialakítása, mind pedig az előadás felépítése során. Mindjárt hozzátehetjük, hogy a művészi siker számottevő volt, ám nem teljes. Meghökkenő, sokkoló hatású indítás után (amely kissé hosszúnak bizonyult) a második felvonás „hitvitájában” csökkent a színpadi feszültség, Különte Zsolt „üres tere” túlságosan is üresnek mutatkozott, semhogy a koreográfia s a színészi szó meg tudta volna tölteni az első — majd a harmadik — felvonáshoz méltó drámaisággal. A koldus-jelenet viszont „egy borzalmas antibalett pontos koreográfiájával” (Marosi) legnagyobb színházi élményeink között raktározódott el, s nem feledtük a harmadik felvonás toronyjelenetét sem, amely a természetes mozgást akadályozó s épp ezzel funkcionális (!) díszletben Apáczai belső vívódását ragyogó invencióval jelenítette meg, a „mit vállalunk?” telibetaláló színpadi metaforájává növekedett.

Színpadi koreográfia

A *Tornyot választok* után, véleményünk szerint (és ez bizonyos fokig különvéleménynek számít), vitathatóbb előadások születtek Harag rendezői irányítása alatt — a kolozsvári Lőcsiszárg —, ám ezek jelentősége is vitathatatlan, különösen a színpadi eszközök további finomításában. Persze, nem osztjuk Szöcs István durva

támadást rejtő *Szerelem*-bírálatának alaptételét, amely eleve elutasítja a közismert Barta-darab modern színpadra állításának kísérletét, mondván, hogy a Szalay-lányok sorsának színpadi bemutatása az első világháború általános gyásza idején (akárcsak „a nagy forradalmár Gábor Andor nagy művének, a *Csárdáskirálynő*nek is a bemutatója”) — „a cinikus nemtudomásul vétel!” Az ilyenszerű vulgarizálás a kritikus vélemény realis elemeit is elhomályosítja, mert nyilván nincs mit kezdenünk egy olyan színibírálattal, amely kijelenti: „Rendező, színészek, diszlet-jelmeztervező ötleteit, teljesítményeit ezért nem is vagyok képes, illetve nem vagyok hajlandó értékelni.” (*Szerelem. Bemutató Marosvásárhelyen*. Előre, 1974. június 10.) Azok a kritikák tudtak lényegeset mondani erről az előadásról, amelyek Harag újtót-átértelmező szándékú kísérletét a régebbi *Szerelem*-bemutatókhoz kapcsolták (az egyiket éppen Harag György igazgatása alatt mutatták be a szatmáriak), s a különbségekre koncentráltak. Barta Lajos bizonyára távol áll Csehovtól, de épp Harag új rendezése mutatta, hogy félklasszikus középfajú drámájából is létre lehet hozni „a vágyak feladásának, reménységek összezsugorodásának”, „a visszanyelt kitérésekből fakadó vad gondolatok és képzelgések örvényének”, egyszóval a humánus eltorzulásának modern színpadi látomását. Az előadás koreográfiájával lépett igazán előre itt a rendező — akár a *Tornyot választok*hoz viszonyítva is.

Az *ember tragédiája* vásárhelyi bemutatója már sokkal bonyolultabb kérdésekkel állít szembe. Madách máig fölül nem múlt költői-dramai-filozófiai szövege amúgy is elégséges okot szolgáltat a rendkívüli rendezői gondokra, és ezekhez számítsuk hozzá, hogy Harag közvetlenül a Szabó József-féle, színháztörténeti jelentőségű, bár színészilag (a főszereplők esetében) korántsem egyértelműen érvényesült nagyváradi bemutató után lépett a közönség elé a Tragédiával. Az előző rendezésekről elmondottakból következik, hogy Madách műve nagyszerű lehetőséget kínált mind a gondolati-erkölcsi, mind pedig a formai törekvéseknek a színpadi kifejezésére, amelyek Harag György újabb művészi útját rangjelzik. Az emberi élet céljának, lehetőségeinek és csábításoknak, egyén (személyiség) és tömeg viszonyának a Madáchnál drámaibb és egyben költőibb kifejezését ma sem ismeri a magyar irodalom, felelősségünkön önmagunkkal és a közösséggel szemben azóta sem írtak le térben és időben messzebb hangzó színpadi szöveget. Színpadi szöveget? A „láttatott” *Tragédiának* ez a visszatérő kérdése: hogyan lehet egy múlt századi drámai-filozófiai költeményt, mindnyájunk állandó és megújító olvasmányát hitelesen és hatásosan színpadra vinni? Nos, véleményem szerint mindeddig a legelfogadhatóbb választ Szabó József találta meg, aki hű tudott maradni a madáchi hármas-egységhez (Ádám–Eva–Lucifer: erő–érzelem–értelem), egyszerre tudott filozófiai mélységet és költőiséget s emellett mégis színpadi látomást megvalósítani. Az oratórium-megoldásban szerencsésen egyesülhetett a madáchi korkifejezés az emberi sorsról, emberi lehetőségekről — s azon belül a történelemről — való mai gondolkodással.

Harag a madáchi kérdéskomplexumból — korántsem indokolatlanul! — egyén és tömeg viszonyát emelte ki, és az így nyíló látványos megoldásokat, különösen a londoni színtől, a tőlünk látott előadások közül messze a legmerészebben alkalmazta. Néha még rá is játszott a Tragédia szövegére, így például már a konstantinápolyi színben, kettéválasztva Izóra és Helene jelenését, újra behozta a vakbuzgó tömeget; Keplert a tanítványok hada elé állította. A legjellemzőbb a londoni szín már-már önálló drámává teljesítése: a társadalmi elnyomásnak és kiszolgáltatottságnak mozgásban kifejezett, szebbnél szebb metaforáit láthattuk, a hatalmas, durva diszletelemek mögül kinyúló kezek játékát (az ibolyát áruló lány áthaladásához, de tulajdonképpen a kapitalizmus társadalmi lényegéhez kapcsoltan), a vak koldusok „botos táncát”, a jogaikat követelő munkások „felvonulását” s a színt lezáró haláltánc rendkívül hatásos koreográfiáját. A párizsi szín s a falanszter ugyancsak indokolta a kritikusok megállapítását, miszerint Marosvásárhelyen a tömeg lép elő negyedik, az igazi főszereplővé — s ebből ered a Harag-féle Tragédia monumentalitása. Nagyjából még azzal is egyetérthetünk, ahogy a kritika a három legutóbbi hazai Madách-bemutatót egymáshoz méri (a kilenc évvel ezelőtti kolozsvárral kezdve a sort): „...amíg Kolozsváron a pusztá *gondolat* nagysága, Nagyváradon az önkínzó líraiság *örvénylese*, addig Marosvásárhely pompázatos új színházában maga a *látványos színpadi dráma* került előtérbe. Az Ádám s a tömeg, az egyén s az emberi nem egymásra utaltságáról és összehajthatetlenségéről, erről a történelemben sűrűsödő tragikus ösdilemmáról szóló *szcenikai szuperprodukció*.” (Marosi Péter: *Főszereplő a tömeg*. Utunk, 1975.5.)

Ehhez a sajtóvisszhangokban (lásd még: Szócs István: *Madách Marosvásárhelyen*. Előre, 1975. január 22.) élénken helyeselt rendezői felfogáshoz azonban lényegbevágó kritikai megjegyzéseket kell fűznünk; és nem azért, mert legtöbb elődjéhez hasonlóan Harag is csonkít a szövegen vagy változtat a szerzői utasítá-

A londoni szín — Marosvásárhelyen. Előtérben Lohinszky Loránd
(Csomafáy Ferenc fotómontázs)

sokon (a márkít nem ölik meg, csak testvérét, Évát; Kepler felesége, Borbála nem tér vissza Párizs után; a londoni cigányasszony mai tolókoksis jósnő-úriasszony lesz; Lucifer aranyai sem olvadnak higannyá stb., stb.), hanem mert valóban „szcenikai szuperprodukciót” kapunk, önálló történelmi színekre szabdalva, és így a madáchi gondolat ellentmondásos-egysége szűnik meg (és mellelleg eltűnik az előadásból Lucifer, afféle ciceronévá degradáltan). A régi történelmi képeskönyv helyett modern tablókat, olykor már egész történelmi drámát látunk, amelyben van mindig konkrét-történelmi, sőt örök Éva (hála a kitűnő Tanai Bellának) és van Ádám — csak a gondolat dialektikáját nem találjuk. A filozófiai hangsúlyok elmosódásáért nem kárpótolhat a kétségtelen társadalmi hangsúly, mert *Az ember tragédiáját* mégsem lehet csupán történelmi-társadalmi drámaként játszani, társadalmiságának is költői-filozófiai keretben kellene érvényesülnie napjaink színpadán. S bármennyire is tetszetős vagy nemes legyen a szándék, hogy Harag „a XX. század második felének Shakespeare-színpada és Shakespeare-irodalma kortársává igyekezett tenni Madách-értelmezését” (Marosi), nem tudunk lelkesedni érte; a Tragédiához nem modern Shakespeare-i színpadot kell keresni, hanem modern madácht — úgy, ahogy például a marosvásárhelyi *Özönvíz előtt* modern Nagy István-i színpadot teremtett...

E többé vagy kevésbé érzékelt művészi problémák, az új utat törő rendezőre érthetően leselkedő veszélyek tudomásulvételével jutunk vissza Sütő András—Harag György kolozsvári Lócsiszárjához, az idej színházi évad nagy eseményéhez.

Látvány és gondolat színháza

Sütő és Harag találkozására szerencsés pillanatban került sor: mindketten elég hosszú pályaszakaszt jártak be, figyelemreméltó élettapasztalatra tettek szert, amíg mai művészi krédójukig eljutottak; a pálya elején aratott felhőtlen sikerek és nagy elismerések után tanultak meg legyőzni önmagukat, tanultak szakítani a kényelmesebb megoldásokkal, elhagyni a dimbes-dombos terepet. Megérezték a hegy-csúcsok varázsát, s a szélesre aszfaltozott útról letérve, maguk vágtag ösvényre. Amelyen azonban követni lehet és követni érdemes őket. Néhány esztendő alatt új

művészi szintézishez jutottak el, s a romániai magyar színház szerencséje — de ebben akár törvényszerűséget láthatunk —, hogy erre a találkozásra éppen most, mindkettjük szintézis-korszakában került sor.

A Harag Györgyöt foglalkoztató kérdésekről az utóbbi négy-öt év munkájának elemzésében már szoltunk. A mai Sütöt pedig jobban nem jellemezhetnénk, mint ahogy ő jellemezte önmagát az *Anyám könnyű álmot ígér* naplőregényében s valomágyos esszéiben. Az *Egy lócsiszar virágvasárnapja* az ott megkezdett gondolatmenet logikus folytatása, a forradalom marxista elméletében és gyakorlatában egyaránt jártas, felelősségét tudó író történelmi komolyságú műtildézése. Nem véletlen, hogy a Sütő-dráma eszméi jelentését és jelentőségét mélyrehatóan elemző, filozófiai közelítésű kritikájának Rácz Győző *A forradalom etikája* címet választotta (*A Hét*, 1975. 16.). „A néző — írja Rácz —, aki Sütő Andrással tanulta az alkotó marxizmust és az ettől sok irányban eltérő történelmet, pontosan érti a szerző erkölcsi-filozófiai ítéleteit. Mégis, a reveláció erejével érvényesülő művészi sokk lelkiismeretébresztő hatása révén veszi újra tudomásul, hogy a dogmákká merevitett, hajdan forradalmi ideológiák (a reformáció) már nem szolgálhatják az embert, aki a törvényt csak a szabadságban látja szükségszerű erkölcsnek, hogy a végig nem vitt, elbürokratizált »forradalom« önmaga ellentétébe csap át.” Kleistől kölcsönzött, történelmileg pontosan körülhatárolt példán érleli Sütő a drámai tanulságot, hogy „hiába vagy törvénytisztelő egy világban, ahol a törvény nem társadalmi érdekek kifejezője, ahol a törvénynek — amint a dráma egyik alakja, ez a nagyon modern jogtudor, Müller mondja — csak értelmezése, nem értelme van — nem védheted meg a saját igazságodat”. És ugyancsak Rácz Győző történelemfilozófiai okfejtését idézve: „A pallos, az akasztófák, a börtönök és a dogmatizált ideológiák árnyékában nem marad egy talpalatnyi hely sem a szabadság, a tisztaság és a szépség számára.” A maga „ötvengarasos nyugalma” védelmező s e szükségszerűnek vélt kompromisszumokban mindenét — feleségét, hitét, majd saját életét — elvesztő Kolhaas Mihály tragédiája valóban egyértelműen sugallja a kritikus marxista ítéletét: „A forradalomban nem szabad felúton megállni, mert a humanizmus igazi eszméitől áthatott tömeg csak úgy nyerheti el igazi szabadságát, ha az embertől elidegenített hatalom embertelenségeivel szemben mindhalálig védi az erkölcsi hatalmát.”

Harag György szövegértelmezése, amikor erre a mélységes tragikumra, s a belőle fakadó erkölcsi tanulásra koncentrál, meggyőződésem szerint pontos. A kolozsvári Lócsiszar egyik kritikusa ugyan tragikomédiának érzi Sütő darabját, amely Harag felfogásában „keményebbé, barbárbábbá vált” (Páll Árpád: *Emlékezetes színházi esemény*. Előre, 1975. április 13.), nem hinném azonban, hogy a dráman végigvonuló tragikus alaphangon módosítana az a néhány, pillanatnyi fellelegzést engedő derűsebb replika, a „muzájhősieség” (Kolhaas) pedig még nem indokolja az egyértelmű tragikum komikumba átjatszását. Ha valahol, hát itt igazán indokolt volt a „kegyetlen színház” eszközeinek bevetése (a kifröcskölő vér naturalista premier plánját elengedtük volna), a szituáció-építésben, mozgásban, hangban az éles kontrasztok alkalmazása, a hatáslehetőségek „kegyetlen” kihasználása. Sütő Lócsiszarja a nagy indulatok drámája, fokozatosan nő az a Kolhaas és Lisbeth lirain megoldott szerelmi kettősétől Tronkai Vencel bárók vad lakoma-jelenetéig (s a becsapott Kolhaas akasztófa alatti kitöréséig). A rendező e két pólusra építette az előadást, koreográfiában, színészi játékban, a hang-effektusok érvényesítésében itt követelt a legtöbbet munkatársaitól, és itt a legegyszerűbb az eredmény. Művészi kidolgozottságban mindenképpen a kastélybeli „kegyetlenség” volt a csúc, a maga belső kontrasztjaival és heves összecsapásaival. De az előadás egészét meghatározta a nagy, erkölcsfilozófiai súlyú kettősök hangsúlyozása: előbb a békés Kolhaas és a helyzettel megalkudni nem akaró Nagelschmidt, aztán Kolhaas és a törvényvédelmező Müller Ferenc, majd Kolhaas és a gyáva vadállat Tronkai Vencel báró, illetve Kolhaas és a történelem változó parancsával érvelő Luther heves drámai dialógusából formálódott a kérielhetetlen írói ítélet, mely a megtorpanó, kezéből a fegyvert kiadó forradalmárt az akasztófa alá juttatta. A nagy szembesítés azonban még ezután következett: Kolhaas Mihály a kivégzés előtt még egyszer, utoljára szembekerülhetett az őt elveszejtő legnagyobb ellenségével: illúzióival; nagyszerű írói fogás az ítélethirdetés: előbb a látszólagos igazságosztás Kolhaas Mihály javára, a tőle ellopott lovak és megvert szolgája ügyében, hogy aztán a vesztett illúziókba már-már ismét megkapaszkodó lócsiszarának a halálos ítélet közlése után ne maradjon más lehetősége, mint az ítélethirdető Müller megátkozása („Legyen neked könnyű a hatalom”) s a münzeri utat járó Nagelschmidt választásának helybenhagyása.

A Lócsiszar erkölcsi-történelmi tanulsága Harag György színpadán lenyűgöző látványban jelent meg. Mircea Matcaboji disztének a dekorativitáson túl-

EGY LŐCSISZÁR VIRÁGVASÁRNAPJA (KABÁN JÓZSEF FOTOKOMPOZÍCIÓ)

mutató monumentalitása a harmadik felvonásban mutatkozott igazán, amikor a kastélyba berontó lázadók szemünk előtt „törik össze” a félelmetes-biztonságos tölgynyakput. Korjelző s mégis a koron túlmutató e „barbár” gerendázat, amelyet néhány elem mozgatásával különböző funkciójú terek jelzésévé lehetett alakítani. A legexpresszívabb látvány azonban az előadás első perceiben fogadott: a Kolhaas-balladával nemcsak brechti módra „elidegenítő”, de ugyanakkor a hagyományörzést sugalló kórus totálsötétből felsejülő arca a színpadon szétszórta feltűnedező fényben — Harag kiváló invenciója, hiszen a ballada Sütő nyomtatásból ismert drámaszövegében még nem is szerepelt. Egyszóval, az *Egy lócsisár virágvasárnapja* egyidejűleg volt a látvány s a gondolat színháza, történelem és időszerű erkölcsfilozófia — a szó legnemesebb értelmében modern művészet.

Végül föltehető a kérdés: a színház sok tényezője közül ki hogyan vizsgázott Harag színpadán? Nemcsak a Lócsisárban, hanem az előző bemutatásokon is. Diszlet- (és jelmez-)tervezőkről már szoltunk, az ugyancsak oroszánrészt vállaló színészek név szerinti említését azonban lehetőleg kerültük, hogy ezúttal a rendezői koncepcióra összpontosíthasson az olvasó. A bemutatásokat követő színbírálatok már elmondták s részben elemezték az egyes színészi teljesítményeket — többségükkel egyetértünk. Kiváló tehetségét Harag rendezői irányítása alatt igazolta újra Tanai Bella és Lohinszky Loránd (Luciferről nem ő tehet), eddigi legnagyobb alakítását nyújthatta Illyés Kinga az *Özönvíz előttben*, bizonyíthatott Bács Ferenc (kétszer is: Nagy István darabjában s a Tragédiában), Szamosy Kornélia, Gyarmati István (a *Szerelemben*) — és még sokan mások. Kolozsvárt nem volt már meglepetés Vadász Zoltán elsőrangú színészi teljesítménye, előbb Páskándi, most meg Sütő drámájában (a *Tornyot választok* első felvonásának idézett nagyjelenetében Vadász és Pásztor János volt a két koldus!), László Gerő Apáczaija máig emlékezetes maradt. Kolhaas Mihállyal Héjja Sándor ismét nagy szerephez érkezett, s ha Bálint Tibor darabjában annak idején elsősorban a lírát emelte ki, most igazi tragikus hőst állított színpadra, jól hasznosítva nem mindennapi adottságait. A Lócsisár sok jó alakítása közül hármat emelünk ki, mert — véleményünk szerint — ezek jelzik a legszembetűnőbb rendező és színész egymásrautaltságát, az alkotó együttműködés eredményét: régen láttuk ilyen felszabadultnak, minden modorosságtól mentesnek Senkálzky Endrét, újra felfedeztük (egy villanásnyi szerepben!) Nagy Rékát, valamint Barkó Györgyöt. S ami a legfontosabb: újra bebizonyosodott, hogy egy eredeti koncepciójú, erős kezű rendező valóban rendet tud teremteni a színpadon, már-már egészen elfáult színészeket, együtteseket felrázhat a közönyből, mert határozott cél érdekében emeli meg a mércét.

Hogyan vizsgázott „Harag-ügyben” az általában (főképp a színházaktól) sokat ócsárolt színikritika? Az eredmény meglepő. Egy-két esetet leszámítva (én elsősorban a *Szerelem* Előre-beli, egyértelműen negatív megközelítést s a Tragédia kritikáinak nem eléggé kritikai, véleményem szerint átgondolatlanul lelkendező hangját említeném*), nemcsak a sajtóbeli *fogadtatás* (a színház történeti érdem felismerése) volt méltó a művészi teljesítményhez, az *elemzés* is többnyire jól vezette feladatát. Az arányok olykor a dráma, máskor a színpad javára tolódnak el (az utóbbi a ritkább), s az újságírói fogalmazástól az esztéta-igényességig természetesen széles a stílári, műfaji, illetékesség-skála — mindenesetre tény, hogy aki évtizedek múlva Harag rendezéseire lesz kíváncsi, a tőlünk is bőségesen idézett bírálatokból a legfontosabb dolgokat megtudhatja.

És végül: hogyan vizsgázott a közönség? Nem állnak rendelkezésünkre statisztikai adatok, személyes élményeink alapján azonban tanúsíthatjuk, hogy nemcsak a „könnyűség” vonzza a nézőket; a közönség nagyon pontosan érzi, mikor veszik felnőtt színpadunkra, s mikor pályáznak csupán a zsebére...

Peter Brook írja: „A színházban épp az előadás maga tesz igazságokat igazságokká, tényeket tényekké, illúziókat illúziókká — egy jó előadás a hit egy pillanatát hívja elő a nézőben, egy rossz előadás senkit sem győz meg.”

Harag György az utóbbi években többször is meggyőzött minket. Nem ugrabugrálással, nem handabandázással, hanem felelős kérdésével, művészi igényességével.

Nem egyszerűen jó színházat — néhányszor nagy színházat adott nekünk.

* Tanulmányom megírása után látott napvilágot Jánosházy György alapvető kritikai szempontokat felvető színbírálata, amely a Tragédia gondolatrendszerét kéri számon a rendezőtől (A költő igaza, avagy: a rendező bátorsága. Igaz Szó, 1975. 4.).

Mítosz és módszer

„Nyilván ti is elfogadjátok a borostyánkőről szőtt mítoszt...“, intézi szavait hallgatóságához Lukianosz. Nem azt mondja: „nyilván elhiszitek“, s azt sem: „nyilván megértitek“. Ezzel a mitológia módszertani dilemmáját állítja elénk: hogyan magyarázhatjuk fogalmi logikával azt a hitet, amely az objektívet-szubjektívet sajátosan egymásbaszervező többértékű logikáig vergődött fel?

Kétségkívül veszélyes csak módszertana felől megközelíteni a mitológiát. Kerényi Károly ezt így fogalmazza meg: „Aki a mitológiát igazán meg akarja ismerni, egyelőre ne nyúljon elméleti megfontolásokhoz és értékelésekhez...“ (C. G. Jung und K. Kerényi: *Einführung in das Wesen der Mythologie*. Amsterdam—Leipzig, 1941. 9.) A mitológia nem egységes tudomány, ahhoz viszont, hogy róla egységes képet alkothassunk, célszerű áttekinteni egynéhány módszertani alapvetést és tulajdonképpeni módszert, mítoszáértelmezési technikát.

1. Tartalmi megismerésre törekedvén, a módszert *valami* kutatásának a módszereként kell tekintenünk. Ez a valami a mitológia tárgya. A „mi a tárgy?“ kérdést a kutató sokszor olyan jelentésben teszi fel, hogy mit tekint feladatának a mítosz tanulmányozásakor. Íme, néhány meghatározás: „Az általános mitológia feladata az lenne, hogy a jelenségekben megállapítsa az általánosan érvényest, s meghatározza azokat az elveket, amelyek minden különös mitológiai formáció alapját képezik.“ (E. Cassirer: *Wesen und Wirkung des Symbolbegriffs*. Helikon, 1973. 2—3. 321.); vizsgálni kell, „hogyan működnek ennek a komplex jelölőnek a formái, hogy a mítoszi jelentést létrehozzák“, „... a mitológus azon dolgozik, hogy a mitológiai nyelvet ideológiáivá fordítsa le.“ (A. J. Greimas: *Mitologia comparată. Poetică și stilistică. Antologie*. București, 1972. 452.); „Csak leírni lehet itt és mondani.“ (L. Wittgenstein: *Megjegyzések Frazer „Az aranyág“ című könyvéhez*. Világosság, Melléklet, 1969. október 23.)

A fenti — igen heurisztikus — áttekintés kirajzolja a tárgymeghatározások két fő irányát: az egyik, empirikusabb kutatásirány a mítosznak tekintett jelenség általános jegyeit vizsgálja, és a kutatás eredményeként olyan elveket igyekszik felmutatni, amelyek minden mítosszá-gondolás közös alapját alkotják. Ily módon közvetlenül kapcsolódik a törzsi társadalmi formák, felszíni formák, antropológiai, történelmi, nyelvi és gondolkodásstruktúrák együttes tanulmányozásához. A második irány a szövegközpontú tárgymeghatározásé. Ez a mítémák (C. Lévi-Strauss) vagy mitológémák (Kerényi) taxonómiáját tekinti feladatának, mintegy a mítoszi jelenség magyarázatának közvetett — bár döntő — tényezőjeként.

A kutató könnyen módszertani túlzás hibájába eshet, ha a mítoszt csak *egy* vagy *néhány* alaptényezőre (társadalmi forma, történelmi, nyelvi stb. struktúra) akarja visszavezetni. Az ok—okozati viszony feltérképezése azonban csak a szöveg genetikáját magyarázza, de nem a szöveget mint sajátos minőséget, amely okához viszonyítva *különös*. A szöveg és csak szöveg leírásának legmegfelelőbb módja a szöveg metanyelvén történő leírás. Ez a nyelv az immanens szövegstruktúrák elvonása révén keletkezik, ott, ahol kifejezésre jutnak a szöveget rendező mitoszintaktikai) alapelvek. Ez az eljárás kettős veszélyt tartalmaz: 1. a kutató az így nyert nyelven *többet* akar magyarázni, mint a szöveg, a szöveg jellemzőit a szöveglétrehozás gyakorlatának jellemzőivé akarja megtenni; 2. az elvonás és rend-

szerezés logikai műveleteit a kutató saját kultúrájának logikai struktúrái alapján végzi. Hozzátehetjük: kényszerűen, éppen a mítosszá-gondolás komplex, többértékű-szimbolikus logikájának hiányos ismerete miatt.

2. A tárgy meghatározása után az empirikus tudományelmélet értelmében az alapkategória, a mítosz meghatározása kell hogy következze. Azt a kérdést, hogy „mi a mítosz“, megelőzi a „mi nem mítosz“ kérdése. Nem mítosz a filozófiai allegória, a ma már érthetetlen mítoszok eredetének magyarázata, a szatíra vagy paródia, az érzelgős mese, a kicifrázott elbeszélés, a regösének, a politikai propaganda, a tanítómese, az anekdota, a teatrális melodráma, a hősi eposz és a reális elbeszélés. (R. Graves: *A görög mítoszok*. Budapest, 1970. 11.) A pozitív meghatározások két fő típusát ismerjük: 1. a tartalmi meghatározások — ezek szerint a mítosz: elbeszélés, illetve elbeszélő hagyomány (Graves, Trencsenyi-Waldapfel), a nyelv belső szükségzerűsége (Max Müller), mágikus vezérlés objektivációja (Tylor, Frazer, Malinowski), a tudatelőttés lélek kezdeti megnyilatkozásai, akaratlan történések a tudattalan lelki történetekről (Jung); 2. modális meghatározások — a mítosz itt nyelvi és ugyanakkor nyelven kívüli tény (Kerényi, Lévi-Strauss), természetes metanyelv, másodlagos szemiotikai rendszer (Greimas, Pjatyigorszkij). Ez utóbbi esetben a „mi a mítosz?“ kérdést a „hogyan mítosz a mítosz?“ kérdés helyettesíti.

Figyeljünk fel módszer és definíció igen szoros kapcsolatára; szinte arról beszélhetünk, hogy mítosz az, amit a módszer annak tekint. A mítosz annak a kifejezése lesz, ami felől megközelítjük. A funkció felőli közelítés elméleti alapvetését Cassirer végzi el, aki leszögezi, hogy a mítosz mint szellemi terület egysége sohasem határozható meg és nem biztosítható a tárgy felől, hanem csakis funkcióiból kiindulva (itt az alapfunkció a szimbolikus). Malinowski pontosan a tárgyi funkciót tekinti alapvetőnek, amikor kiemeli, hogy a mítosz alapfunkciója a mágikus cselekvésirányítás. A két felfogás szembeállításra elegendő ahhoz, hogy felismerjük: a funkció fogalma önellentmondásos, amennyiben használható mind szellemi, mind tárgyi értelemben. Ugyanakkor túl általános is, mert ha csak a mítosz gyakorlati funkcióját vizsgáljuk, akkor sem egyesíthetünk egy nemfogalom alá gyakorlatilag különböző „funkciókat“. Nyilvánvaló, hogy a totemtopográfia és mitogeográfia (például az Aluridja-törzs a felszíni formákat a mítosz egy mozzanatával jelöli) nem egyenértékű a görög mítoszok ama funkciójával, amely a társadalmi időt mintegy „bebútorozza“. A közös nevezőre hozás legjobb esetben is képtelen a *differentia specifica* magyarázatára.

A pszichoanalízis nagy kísérlete: a mítosz gondolkodásstruktúrákból való magyarázata eredeti (freudi) formájában sok olyan elemet tartalmaz, amely a pre-szokratikus világmindenség-magyarázathoz teszi hasonlóvá. Ez még nem fogalmi magyarázat, és ennyiben közel áll a primitív gondolkodáshoz, ennél fogva utóbbira belőle korlátozott érvénnyel következtethetünk. A pythagoreus Philalaosz kifejti, hogy a lélek és a világ nem szintézis és egység, hanem azonosság. A lélek (mértéke) Kosmosz és Harmónia, és a lelkes szubsztanciák maguk lelkes valóságból erednek. (Kerényi Károly: *Pythagoras és Orfeus*. Budapest, 1938. 22.) Freud kizárólag a lélekből kívánja magyarázni a mitikus világkép keletkeztetéstörténetét, de a világgal való mitikus kapcsolatleremtés nála csak lelki és nem társadalmi-gyakorlati. Ezért nem magyarázható csak a projekció és introjekció fogalmaival. Ezt Freud felismeri, de a felismerésből nem származik módszertani-leíró kategória, csak metaforikus kijelentés: „A primitív gátolatlan, a gondolat egyszerűen tetté válik, a tett nála — mondhatni — inkább a gondolat pótlása. Kezdetben volt — a Tett.“ (S. Freud: *Totem és tabu*. Budapest, 1918. 174.) Az a freudi eszme, amely szerint a gondolat egyszerűen tetté válik, nem helytálló, „a primitív embert éppen gondolkodási szokásainak és hiedelmeinek merev rendszere vezérli.“ (H. Wallon: A

gyermek lelki fejlődése. Budapest, 1958. 29.) Freud felismerése: az animizmus mint az emberiség első világnézete lélektani elmélet megőrzi érvényét. A megszorításokhoz éppen azt kell még hozzátennünk, hogy ez a lélektan a társadalmiasult ember lélektana, és az ember antropogenetikai önazonosságát nem időtlen lélektani általánosság, hanem társadalomtörténeti lényege biztosítja. Marx a mitológiát olyan természeti és társadalmi formának tartja, amelyet a népi fantázia már öntudatlanul művészi formában dolgozott fel. (Vö. *Előszó a Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. MEM. 13.) Nicolae Roşianu a marxi gondolatban a feldolgozás öntudatlanságát emeli ki. (V. I. Propp: *Rădăcinile istorice ale basmului fantastic*. Prefaţă de Nicolae Roşianu. Bucureşti, 1973.)

És mert ezt nem ismeri fel, Jung módszertana az elhibázott kiindulópont módszertanává válik.

3. A lélektani megközelítés tehát jogosult. A leírás elméleti alapkategóriáját kereshetjük a lélektan felől. A walloni kritériumokat figyelembe véve — a filogenetikuss és ontogenetikuss fejlődés összehasonlítása módszertanilag csak annyiban indokolt, amennyiben belőle az intelligenciának a gondolkodás fejlődésében játszott szerepére következtethetünk (i.m. 27.) — kiindulópontul egy gyermeklélektani kísérletet választunk. Következtetéseinket — a fenti megszorításokkal — a primitív gondolkodásra is érvényesnek tekintjük. „Az I.B. szinten a gyermek megpróbálkozik azzal, hogy a tárgyakat megbízhatóan besorolja úszók és nemúszók közé.“ (B. Inhelder—J. Piaget: *A gyermek logikájától az ifjú logikájáig*. Budapest, 1967. 31.) — összefüggő osztályozáshoz három ok miatt nem jut el: 1. mert nem talál törvényt, megelégszik többféle magyarázattal — innen az alosztályok egész sora, melyet nehéz hierarchikusan elrendezni; 2. tapasztalás közben a gyermek új magyarázatokat talál, az eddigi osztályozásokhoz új felosztásokat tesz hozzá, de az egész átdolgozása nélkül; 3. az osztályozások némelyike ellentmondásos. Ha formalizáljuk a kísérletet, a következő alakzathoz jutunk el: a percepció számára egy tárgy vagy rendelkezik egy tulajdonsággal, vagy sem — logikailag $s \rightarrow p$ vagy $s \leftarrow p$. Létrejön a tárgyak két osztálya: p-vel RENDELKEZŐK és p-vel NEM RENDELKEZŐK. Figyeljük meg: egy dolog szempontjából az életvilág mindig értékelhető IGEN—NEM oppozícióval.

Helyben vagyunk: megtaláltuk az alapkategóriát. Mennyire „racionális“ ez az osztályozó logika: olyasmit vesz alapul, ami pszichofiziológiai alkatunk alapmechanizmusa (lásd az ingerületközvetítés bináris elvét), nem küzd az érték és jelentés problémáival. Az IGEN érték és jelentés, a NEM non-érték és nem-jelentés. Ellenőrizzük, nem mondunk-e ellent az etnográfus gyakorlati tapasztalatának? „A dichotomikus gondolkodás számára a minden vagy semmi-elv heurisztikus értékű, a létező tulajdonságát fejezi ki: mindennek jelentése van, másképpen semminek sincs jelentése“ — írja C. Lévi-Strauss (*Gîndirea sălbatică*. Bucureşti, 1970. 330.)

A filozófiai elvonatkoztatás fejlődésének egy logikai sémáját ilyen ellentétekkel írhatjuk le, a létige elvonatkoztatása alapján: RENDELKEZÉS—NEM-RENDELKEZÉS, IGEN—NEM, VAN—NINCS, LÉT—SEMMI. (Érdekes: éppen az egzisztencialista alapigéhez jutottunk el. Igaza van Lévi-Straussnak, amikor Sartre filozófiáját a primitív gondolkodás filozófiájának nevezi?)

Szükséges volt ez a bő kifejtés, mert találkozunk olyan nézetekkel, amelyek szerint az oppozíciók csak elvont szemantikai osztályozók. Felvételük azonban, amint láttuk, nem önkényes. Történetileg az oppozíciók mint univerzális gondolata Freudnál is jelentkezik, ő „ellentétes értelmű összavak“-ról beszél. A lingvisztikai oppozíciók és a pszichikus aktivitáskategóriák lényegi összefüggésének felismerésén alapul A. M. Pjatyigorszkij kortárs szovjet indológus és szemiotikus módszere, aki a lingvisztikai oppozíciókat a mítosz lélektani jelentésterének modellálására használja.

4. A szövegnek tekintett mítosz tipológiája nagyjából általános sémát követ. A hagyományos értelemben vett mítoszösszehasonlítás mintájára a mitémákat variánsoknak tekinteni, a variánsokat egy invariáns séma megvalósulásaiként felfogni és ezeket összefüggésbe hozni egymással — ez az az út, amelyen a mítosz szerkezetének, a mitémák szervezőelvének megfejtéséhez eljuthatunk. Hagományos komparatista módszer például a Gravesé, aki a mitológémák szerveződését történelmi-antropológiai fogalmakban írja le, a történelmi idő matriarchátus—patriarchátus irányának megfelelően. Kerényi szerint a szerveződés a sajátos zenei anyagéhoz hasonló, eredménye a „hangzó” szerkezet — csak egyet tehetünk megfejtése érdekében (némi esztétikai beleérzéselmélet-felhangokkal): *kihallgatjuk*. Lévi-Strauss is zenei hasonlatot használ, csak hogy itt nem a hangzó anyag, hanem a partitúra enigmatikus. A hagyományos taxonómiáktól eltérően a megfejtés kulcsa nem a partitúra lineáris—szintagmatikus leolvasása, hanem paradigmátikus olvasás.

A mitémák csoportosítása úgy történik, hogy az azonos jelentésűek egymás fölé kerüljenek. Így például az Ödipusz-mítosz esetében négy oszlopot kapunk, amelyek viszonylatcsoportokat jelentenek. Paradigmatikusan olvasva: az első oszlop a túlbecsült rokonsági kapcsolatokat jelenti, a második az alábecsült rokonsági kapcsolatokat, a harmadik az ember autochtóniájának tagadására, a negyedik ennek állítására vonatkozó viszonylatcsoport. Ekkor felismerhető, hogy a negyedik oszlop úgy viszonylik a harmadikhoz, mint az első a másodikhoz. A mitikus gondolkodás struktúrájának ez a megközelítése Lévi-Strauss szerint heurisztikai jelentőségű. Abban a formájában, ahogy a továbbiakban minket érdekelni fog, Greimas így fogalmazza meg: az *A versus non-A* jelentésegységeknek kettős viszonyrendszerbe kell szerveződniük, az ilyen típusú oppozíciópárok pedig globális korrelációban vannak. A mítosz formulája ezek szerint (Greimas i.m. 453.):

$$\frac{A}{\text{non-}A} \simeq \frac{B}{\text{non-}B}$$

(példánkban: $\frac{\text{a túlbecsült rok. kapcs.}}{\text{az alábecsült rok. kapcs.}}$ homológ az

$\frac{\text{emberi autochtónia állítása}}{\text{emberi autochtónia tagadása}}$ jelentésegységgel.)

A Lévi-Strauss-féle módszer szorosan — bár kritikailag — kapcsolódik Propp transzformációs módszeréhez. A proppi alapvető cselekménymozzanat vagy funkció homológja itt az oppozíció mint jelentését a szövegkontextusban elnyerő jel. Kimutatható Jakobson fonológiaelméletének hatása: az oppozíció bizonyos jól megkülönböztethető jelek által válik elhatárolható jelentéssé. Később Greimas az oppozíciókat „nagy konstitutív egységek”-nek nevezi, amelyeket megkülönböztető jegyeik alapján is elemezhetőnek tekint. Ha a megkülönböztető jegyeket számáknak nevezzük, akkor a mítoszi mondat fogalmai, a szemikus együttállások, számanyalábnak, szemémának nevezhetők.

5. Lévi-Strauss eljárása voltaképpen a mitémák deszemantizálásán alapszik; amihez ennek eredményeképpen eljutunk, nem más, mint a jel. S a megközelítés elkerülhetetlen mozzanata ez: a mítoszt egységes jelnek kell tekinteni, amelynek szintaktikájában a mitémák mint jelek — az előző eljárás megfordításaképpen — jelentésre tesznek szert. „Azonban a szimbolikus jelek, amelyekkel a beszédben, a mítoszban, a művészetben találkozunk, az ebből a létből való származás szempontjából nem »első«, olyan értelemben, hogy bizonyos jelentésre tesznek szert, hanem általuk keletkezik a létezés a jelentésből. Tartalmuk teljesen visszavezetődik

a jelöltek funkciójára.“ (E. Cassirer: *Philosophie der Symbolischen Formen* II. Berlin, 1923. 42.)

Itt szükségképpen felmerül a kérdés, vajon nem önkényes-e ez a saussure-i fordulat, nem önkényes-e a mítoszt autonóm jelnek tekinteni és bevonni a szemiotika vizsgálódási körébe? A fordulat szükségszerű jellegének bizonyítására megint az etnográfus gyakorlati tapasztalatára hivatkozunk: a seminole indiánok a felnőtték nevének megalkotásakor kevés számú elemet használnak, úgy, hogy nem veszik figyelembe ezek jelentését. Egy „erkölcsi“ sorozat elemei (előrelátó, rossz stb.) kerülnek a „morfológiai“ sorozat elemei (kerek, négyszögű) és egy „zoológiai“ sorozat elemei mellé (farkas, róka), így a deszemantizált jelentések *egységes jelet* adnak meg, amely a felnőtt nevét és totemisztikus-törzsi hovatartozását is jelöli.

Egyébként a mindennapi gondolkodás fogalma is kifejező: a mítosz a kutató számára *megjelenik*, pontosan úgy, ahogy a mitofenomén a kollektív tudat számára *megjelent*, pszichológiailag úgy, hogy felhívó jellege volt (K. Lewin). A lélektani közvetítés régi gondolata a kutató számára (Pjatyigorszkij) fontos kiindulópont, tekintettel arra, hogy a révület — a jelentésmegnyilatkoztatás — eszközei majdnem minden mitológiában jelen vannak: a görög nektár, ambrózia, keküón, az indiai szóma vagy finnugor sámándob mind ajzószerrek, később maguk is éppen ezt a mitikus jelentést kapják. A mitoszintaxis létrejöttében tehát a psziché is szerephez jut, éspedig „pszicho“-technikaihoz.

6. A mítosz mint egységes jel felfogásában itt is Cassirer jelenti az előzményt; szerinte azt a kérdést kell vizsgálnunk, hogy a nyelv mint *egész*, a mítosz mint *egész*, a művészet mint *egész* mennyiben rendelkezik a szimbolikus alakzat általános jellegével. Az egészlegességnak ez a gondolata a kutatás szintjén újszerűen Lotman textus-fogalmában jelentkezik. (Lásd *Korunk*, 1975. 3.) Ennek a koncepciónak a kialakításához Pjatyigorszkij is hozzájárult.

Kérdésünk most már az, hogy a szemiotikai megközelítés nem vezet-e el a természeti funkció teljes mellőzéséhez. Úgy véljük, hogy a jel *természetének* megvilágítása maga ad választ erre a kérdésre: „A magában nem valóságos, hanem akaratomat csak *bemutató* birtokbavétel *jel* a dolgon, s jelentése az, hogy én beléje helyeztem akaratomat. Tárgyi terjedelme és jelentése szerint ez a birtokbavétel nagyon határozatlan. [...] Az ember azzal, hogy jelt adhat, és így szert tehet valamire, épp uralmát mutatja a dolgokon.“ (G. W. F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*... Budapest, 1971. 85.) A szemiotikai megközelítés ezt a funkciót nem mellőzi, csak éppen nem tekinti közvetlen tárgyának. Módszerében azonban immanensen tartalmazza egy ilyen alapú magyarázat lehetőségét.

Pjatyigorszkij metanyelvének fogalmai azon alapulnak, hogy a gondolkodás és a nyelv egysége alapján bármilyen élethelyzetben való tájékozódás lemérhető a nyelvi tény szintjén. „A választás minimális szabadsága“ azt fejezi ki, hogy a világgal való kapcsolatában a világot és önmagát osztályozni kényszerülő alanynak mindig választania kell, ennek erkölcsi jellege a választható helyzetek minimum—maximum origóján a minimum felé zuhanásakor a tragikus fogalmával írható le. A „semlegesítő“ mint lingvisztikai operátor ezt „írja le“, de nem ezt jelenti, hanem azt az eljárást, hogy a választás minimális szabadságát kifejező oppozíció mindig egy másikkal helyettesíthető. *Kizárólag képszerűen* megközelítve: annak a folyamatnak a kifejezése, amelyben a helyzetről való „tudás“ alapján a negatív ismeretet valami mással helyettesíthetjük, „eltávolítjuk — ám csak a tudatból — azt, ami kínoz“.

Erősz ólomvégű nyíllal lövi meg Daphné szívét, Apollónt pedig szerelembe ejti iránta. Daphné menekül Apollón szerelme elől, de érzi, nem bír tovább futni.

Ekkor apját, Péneiosz folyamistent kéri: mentse meg. Péneiosz földbe gyökereztetni Daphné lábát, testét babérfává alakítja.

Mi ennek a mítosznak a jelentése? A felkelő nap elüzi a hajnalt? (Max Müller) A fiatal lány ösztönös irtózása a nemi aktustól? (Pszichoanalízis) Az akhájok elfoglalják a krétai Földistennő szentélyét? (Graves) A SZABADSÁG—KÖTÖTTség felváltása a MULANDÓSÁG—ÖRÖKLÉT oppozíciójával? (Kísérletezünk Pjatyigorszkij módszerével.) Ez utóbbival valahogy így állunk: egy bot minden ösvényhez használható. A sok ösvény láttán így nem fogunk elszomorodni, mint Lukianosz, akinek kicsúszott kezéből a borostyánkő, pedig már azt is eltervezte, mi mindenre fogja fölhasználni.

A. M. PJATYIGORSZKIJ

Mítoszokról – pszichológus szemmel

0.1. A mitológia a mítoszkutatás tudománya.

0.2. A mitológiának nincs saját KUTATÁSI TÁRGYA. Objektuma lehet bármilyen magatartás bármilyen rangú és rendű leírásban, beleértve magának a kutatónak a magatartását is (a leírás is magatartás).

0.3. A mitológiának van viszont saját KUTATÁSI FORMÁJA. Ide tartoznak mindazok az alapfogalmak és terminusok, amelyek a tárgy leírásában szerepet játszanak. Ezenkívül ide tartoznak mindazok az alapösszefüggések, amelyek a fogalmak és terminusok között fennállhatnak, valamint az az alaphelyzet, amelyből a mítoszkötő kiindulhat, amikor ezeket a fogalmakat, terminusokat és összefüggéseket használja és értelmezi.

1.1. Első pillantásra a mítosz ismeretlen valami. A köznapi gondolkodás inkább abból indul ki, hogy mi NEM a mítosz. Azt mondjuk: „ez egy mítosz; nem logikus, tehát mítosz; nem tudomány, hanem mítosz; nem tény, hanem mítosz.” A köznapi mítoszfelfogás negativitása azon alapul, hogy a köznapi gondolkodásban a világ — tudatosan vagy nem tudatosan — kettészakad: egy olyan világra, amely feltehetően a valóság része, és egy olyan világra, amely kívül esik a valóságon, vagyis a SEMMI-re.

1.2. A köznapi gondolkodásból kilépve a kutató számot ad arról, hogy a valóság tényeiről is állíthatjuk azt, hogy „ezek mítoszok”. De a kutató sem tudja meghaladni a világnak ezt a dichotomikus szemléletét, és a mítoszt vagy úgy fogja fel, mint a *valóság* fogalmának a beszűkítését, vagy mint a *nem valóság* fogalmának a kiterjesztését, esetleg mint a nyelv „ürsétáját” olyan átmeneti régiókban, ahol elmosódik a határ valóság és nem valóság között, s ahol legfeljebb a valóságosság meglétéről vagy hiányáról beszélhetünk. Mindenesetre a kutató kénytelen elismerni, hogy itt a mítosz mint VALAMI jelenik meg, és hogy a köznapi mítoszfelfogásnak pozitív oldala is van, akár bevalljuk, akár nem.

1.3. Az átmeneti tartományt és a mítosz VALAMI-jét nem lehet függetleníteni egymástól. A SEMMI ebben az összefüggésben a valóság egyszerű tagadása, egyfajta antirealitás. A nem valóságosnak nincsenek saját, önálló ismérvei, az átmeneti tartományhoz képest semmit sem jelent. Vagyis míg a nem valóság a valósághoz képest inkább mint VALAMI MÁS jelenik meg, és nem mint annak egyszerű tagadása, addig a mítosz VALAMI-je inkább SEMMI; a mítosz pozitívítása pedig névleges. A „mi a mítosz?” pozitív kifejtésének fiktív volta lélek-

tanilag azt az óhajt váltja ki a kutatóból, hogy korlátokat állítson magának, mégpedig egy nyelvészeti meghatározás korlátait („mítosz az, amit annak nevezünk“). De ha ennek a VALAMI-nek a triviális meghatározásában mégis egyfajta különös valóság létezéséből (vagy lehetőségéből) indulunk ki, ez azt jelenti, hogy ez a valami a tények egyszerű tagadásánál jóval összetettebb jelenség. Ez a valami vagy percepciónk pszichikai valóságában, vagy tudatunk objektivitásában lelhető fel.

2. Az az állításunk, hogy a mitológiának nincs saját kutatási tárgya, a következő előfeltevéseken alapul:

2.1. Nincs a magatartásnak olyan sajátos változata, amelyet mitikusnak nevezhetnénk. A mitikus szöveg (mind a szó szoros értelmében vett szöveg, mind a magatartás szövege) a magatartás más változatain BELÜL jön létre. Más szóval, a szó szoros értelmében vett szövegnek nem lehet elsődlegesen mitikus funkciója a magatartásnak ahhoz a változatához képest, amelyen belül létrejött. Sajátosan mitikus szöveg tehát nem létezhet.

2.2. Az a szöveg, amit általában (a köznapi beszédben, a tudományban) mitikusnak szoktunk nevezni, gyakorlatilag igen jellegtelen más, nem mitikus jelentésű szövegekhez képest.

2.3. A mítosz nem lehet tartalom a magatartás egy másik változatához, például a rítushoz mint formához képest.

3.0.1. Persze, a mai ember az önmegfigyelés felé hajlik. Ugyanakkor elég tudatos ahhoz, hogy az önmegfigyelés mindennapos lélektani folyamatát is megfigyelje és (magasabb rendű szöveget alkotva) leírja. A ma embere azonban azt tapasztalja, hogy az IGEN—NEM dichotómiája magában a leírásban is elkerülhetetlen. Ez az IGEN—NEM kettősség a valóság leírásának központi nyelvi oppozíciója, s mint ilyen egyben a valósághoz való viszonyunk fő rendezőelve. IGAZ—HAMIS (helyes—helytelen) a tudomány dichotómiája, IGAZSÁGOS—IGAZSÁGTALAN az etikáé, MEGFELELŐ—NEM MEGFELELŐ a viselkedési stratégiáké — e dichotómiák nélkül elképzelhetetlen a tények minőségi értékelése.

Az IGEN—NEM tényező annyira áthatja gondolkodásmódunkat, hogy meg sem ütközünk mindazokon az ellentmondásokon (paradoxonokon), amelyeket e tényezőnek pszichikumunk akarati szférába való behatolása vált ki. Intuitíve érezzük, hogy egy *alternativa*, bármilyen minimális legyen is, *mindig a választás szabadságát jelenti*.

3.0.2. De ha kidolgozható egy olyan nézőpont vagy nyelv, amelyből vagy amelynek segítségével felismerhetjük vagy leírhatjuk az egyéni helyzetet mint nem alternatívát, ez egy teljes világmodell (vagy VILÁGNÉZET) megalkotását teszi lehetővé.

3.0.3. Hogyan haladható meg az egyéni élethelyzet adott alternatívája? Problémája ez minden történelmi kornak és kultúrának. A Sapir—Whorf-féle hipotézis értelmében mindig szorosan kapcsolódik az adott kor és kultúra adott helyzetében lényeges LEXIKÁLIS OPPOZÍCIÓK-hoz. Egy ilyen leíró nyelv hozzávetőleges jellemzésére három metanyelv-terminust vezettünk be: (a) TRAGIKUS HELYZET; (b) A VÁLASZTÁS MINIMÁLIS SZABADSÁGA és (c) SEMLEGE-SÍTŐ. (Megegyeztünk abban, hogy a *helyzet*, *szabadság* és *világnézet* szavak a leíró nyelvhez tartoznak.)

(a) Tragikusnak nevezünk egy helyzetet, ha tudjuk, hogy egyaránt vezethet a hős személyiségének lebontásához (van amikor a személyiségváltozás olyan mélyreható, hogy a hős megszűnik önmaga lenni), illetve a hős álgőzelméhez olyan elemek fölött, amelyeket már előzőleg a javára megváltoztattak. Egy ilyen helyzet a szövegben mint objektíve adott helyzet jelenik meg, olyan objektív tények összességéeként, amelyeken a szubjektum nem tud változtatni. A hős nem tud úrrá lenni sem a saját természetén, sem az ellenséges környezeti elemeken.

(b) A VÁLASZTÁS MINIMÁLIS SZABADSÁGA fogalmat a szubjektum cselekvésének leírására vezettük be, aki maga is az objektíve adott helyzet része. A VÁLASZTÁS MINIMÁLIS SZABADSÁGA nemcsak az adott helyzetet teszi a szubjektum számára lényegtelenné, hanem minden hasonló helyzetet. Más szóval, az összes ilyen helyzetet a szubjektum nem írhatja le többé az adott oppozíció fogalmaival, mi pedig nem írhatjuk le többé a tragikus helyzet fogalmával.

Kétségkívül ez az a „lépcsőfok“, amelyről az ember másféle helyzetek világába lép át: egy más világnézetbe, nyelvbe és magatartásba. Ezt a világot más-képpen, más terminusokkal, más szavakkal írjuk le. Minden olyan cselekvésre való utalás, amelyet a VÁLASZTÁS MINIMÁLIS SZABADSÁGA-ként írunk le, minden konkrét helyzetben azt az oppozíciót fogja semlegesíteni, amellyel a tragikus helyzetet leírtuk.

(c) Ez az utalás, illetve az ennek megfelelő fogalom — a SEMLEGESÍTŐ. Itt most eltekintünk attól, hogy a SEMLEGESÍTŐ milyen szóval alkot másik oppozíciót, s az sem érdekel bennünket, hogy a másik oppozíció egyáltalán létrejön-e, vagy sem.

Mit jelent a MINIMUM a VÁLASZTÁS MINIMÁLIS SZABADSÁGA-ban, ha ez utóbbi fogalmat kizárólag a szubjektum magatartására vonatkoztatva használjuk? A MINIMUM-ot úgy kell értenünk, hogy a szubjektum a saját élethelyzetéből mint faj-fogalomból (*species*) a legközelebbi nem-fogalomba (*genus*) lép át, s ezzel az alternatívák egy minimális csoportját semlegesíti, azaz változtatja lényegtelenné. A SEMLEGESÍTŐ pusztán csak nyelvi releváns fogalom. A szubjektum, amikor CSELEKSZIK, kiválaszt egyet a rendelkezésére álló leíró nyelvekből, vagy egy metanyelv használatához folyamodik (az adott konkrét helyzetet illetően).

3.0.4. Wittgenstein jegyezte meg, hogy kettős a világunk: van a BOLDOGSÁG világa és van a BOLDOGTALANSÁGÉ. Wittgenstein alighanem az európai kultúrára gondolt, ahol minden lényeges helyzetet olyan nyelven írunk le, amelynek a BOLDOGSÁG—BOLDOGTALANSÁG a központi oppozíciója. Hogyan léphetjük át az adott oppozíció határait? Hogyan ismerhetjük fel *viselkedésünkkel* a VÁLASZTÁS MINIMÁLIS SZABADSÁGÁT, s hogyan alapozhatjuk meg választott *nyelvünkkel* a SEMLEGESÍTŐ-t? Mivel helyettesíthetjük az adott magatartást és (a magatartás sajátos eseteként felfogott) nyelvet? Új alternatívaként (oppozícióként) vagy más kultúrák azonos szintű magatartását (nyelvét), vagy saját kultúránk más szintű magatartását (nyelvét) fogjuk választani.

3.0.5. A BOLDOGSÁG—BOLDOGTALANSÁG oppozíciót a buddhizmus nyelve a FELSZABADULTSÁG—SZENVEDÉS oppozícióval, a katolikus szövegek nyelve pedig a KEGYELEM—KÁRHOZAT oppozícióval helyettesíti. (Az új oppozíció bármelyik tagja semlegesítheti az előző oppozíciót.)

Nézzük az adott nyelvi oppozíciónak megfelelő, klasszikusan európai alternatívát: LÉGY BOLDOG, VAGY HALJ MEG (és ennek valamennyi változatát, pl. LÉGY SZABAD, VAGY HALJ MEG). Az egzisztencializmus alternatívája, az *öngyilkosság*, szélsőséges helyzetben azonos a VÁLASZTÁS MINIMÁLIS SZABADSÁGA-val. A személyiség tudatos és teljes megsemmisítése a hinduizmusban éri el a legmagasabb szintet, az öngyilkosság itt egyfajta kolostori visszavonulás az élettől. (Nem azért cselekszünk, mert „minden rossz“, hanem azért, mert „minden a lehető legjobb úton haladhat“.)

3.0.6. A SEMLEGESÍTŐ ismerete semmit sem árul el a VÁLASZTÁS MINIMÁLIS SZABADSÁGA-ról (és viszont). Éppígy az adott LEXIKÁLIS OPPOZÍCIÓ ismeretében sem következtethetünk a konkrét alternatívára (és viszont).

3.1. A továbbiakban nem teszünk különbséget a *magatartás szövege* és a *talajdonképpeni szöveg* között. Abból indulunk ki, hogy a magatartás is leírható, tehát a magatartás is szöveggé válhat. A SEMLEGESÍTŐ és a VÁLASZTÁS MI-

NIMÁLIS SZABADSÁGA (az oppozíció és az alternatíva) a továbbiakban egy és ugyanaz a fogalom, amit összefoglalóan A MAGATARTÁS OPPOZÍCIÓJÁ-nak nevezünk.

3.1.1. Mítosz akkor keletkezik, mikor egy magatartás-oppozíciót egy másik magatartás-oppozíció semlegesít. Az európai kultúra magatartásnyelvének klasszikus ÉLET—HALÁL oppozícióját egy másik kultúra, az ókori indiai kultúra magatartásnyelve szerint a FELSZABADULTSÁG fogalma semlegesíti, amely a KÖTÖTTSÉG fogalmával alkot oppozíciót, s az ÉLET és a HALÁL-t egyaránt magában foglalja.

3.1.2. Ennek ellenére a mítosz-generálást nem feltétlenül szükséges valamely oppozíció semlegesítéséhez kötni. A régi oppozíció semlegesítésének csak úgy van értelme, ha az új (másik) oppozíció az adottat semlegesítve, ugyanakkor a kultúra minden más lényeges oppozícióját is semlegesíti. A mítosz egyfajta UNIVERZÁLIS SEMLEGESÍTŐ.

Az oppozíciók helyettesítése önmagában véve nem tekinthető a valóság „mitikus kiegészítésének”, sokkal inkább a valóság és nem valóság közti „átmeneti” konstrukciónak. A mítosz negatív meghatározása (mi NEM a mítosz) nem tartozik a tulajdonképpeni mitológiára, a mítoszkutató mégis egy ilyen megközelítés foglya maradhat.

Ezért a mitológia mint forma háromfelé tagolódik. Van az ÉRTELMEZENDŐ MÍTOSZ; van a NEM MÍTOSZ, amely az előbbivel oppozíciót alkot; és van az ÉRTELMEZETT MÍTOSZ, amelyet a nem mítoszban rejlő tagadás tesz értelmezté. (A NEM MÍTOSZ szempontjából az új oppozíció megjelenése a lényeg, a MÍTOSZ szempontjából a régi oppozíció helyettesítése.)

3.1.3. A mítosz legfontosabb jellemvonása az *összes oppozíciók általában való semlegesítési tendenciája*, a MITIKUS TENDENCIA.

3.1.4. A kutató szempontjából a mítosz nemcsak olyan oppozíciók SEMLEGESÍTŐ-je, amelyek egymás partikuláris eseteként alkotnak sort, hanem különböző független oppozíciósorok SEMLEGESÍTŐ-je is, úgy, hogy ezek metszéspontjában helyezkedik el. Azt is mondhatjuk, a mítosz a KIZÁRT OPPOZÍCIÓK TERÉben létezik.

3.1.5. A mítosz partikuláris magatartáson alapul, benne egy partikuláris magatartás oppozíciói semlegesítődnek. Ez a magatartás a következő időbeli jellemzőkkel rendelkezhet:

- a) Lehet időhöz kötött (krónia), vagy nem (akrónia).
- b) Ha időhöz kötött, ezt figyelembe vehetjük (diakrónia), vagy nem (szinkrónia).

- c) Ha ezt figyelembe vesszük, az idő rendelkezhet vagy nem egyirányúsággal.

A BOLDOGSÁG az európai irodalmak többségében egyfajta „kellemesen eltöltött idő”, amely ennek megfelelően többé-kevésbé megnyújtható időszegmentumokra (perc, óra, nap stb.) oszlik. De a BOLDOGSÁG—BOLDOGTALANSÁG oppozíciót igen gyakran más, tőle független oppozíció-sorok oppozíciói semlegesítik — ez az, ami egy bizonyos MITIKUS TENDENCIA-ról árulkodik.

Szophoklész mondja az *Oidiposz király* zárórészében: „csak az a boldog, aki nek boldogan végződik az élete.” Itt a korábbi BOLDOGSÁG—BOLDOGTALANSÁG oppozíciót az ÉLET—HALÁL oppozíció „nyeli el”, és alakítja át BOLDOG HALÁL—BOLDOGTALAN HALÁL új oppozíciójává. A XIX. századi romantikában az élet teljessége másképpen semlegesíti az adott oppozíciót. A BOLDOGSÁG mint TELJES ÉLET egyaránt magában foglalja a boldogság és a boldogtalanság tapasztalatát. A BOLDOGTALANSÁG ezzel szemben egy ilyen tapasztalat hiányát jelenti.

3.2. A mítoszt nem az teszi mítosszá, hogy a valóság és nem valóság közti „átmeneti tartományban” helyezkedik el. Mítoszról mint egységről csak akkor

beszélhetünk, ha a SEMLEGESÍTŐ és a MITIKUS TENDENCIA egyaránt jelen van. A mi szempontunkból a mítosz mindig két világ, két nézőpont, két magatartás közti határon fog elhelyezkedni. De mint a tudat partikuláris struktúrája, a mítosz mindig teljes egész.

3.2.1. A mítoszt mint teljes egészet csak a helyzetek és feltételek egy adott típusa hozhatja létre, amit mi MÍTOSZTEREMTŐ HELYZET-nek nevezünk. Ennek a helyzetnek a mítosz-szöveg létrehozása szempontjából nincsenek fokozatai. Ez a helyzet *vagy van, vagy nincs*. Ez a helyzet csak akkor áll elő, ha a társadalmi kommunikációban (társadalmi kontextusban) és az egyén lelkiállapotában egyidejűleg következnek be bizonyos objektív helyzetek.

3.2.2. A konkrét mítosz esetében a lelkiállapot szerepét tekintjük elsődlegesnek. A számba jöhető objektív tényezők csakis egy lelkiállapot közvetítésével vehetnek részt a mítoszt teremtető folyamatban. Ezt a lelkiállapotot csak az objektív tudatállapotként fellépő MÍTOSZ oldhatja fel.

3.2.3. Tételezzük fel, hogy létezik egy ilyen lelkiállapot.

3.2.4. Ha igen, akkor ez a lelkiállapot többféleképpen jöhet létre: spontán módon, hipnózis útján, önhipnózis útján (a koncentráció és kontempláció is ide tartozik); vegyi úton (kábitószeres „utazás“) vagy esetleg valamilyen más módon.

3.2.5. Az adott lelkiállapot „feloldása“ a mítoszban már önmagában véve is pszichoterapikus hatású lehet. Ez a pszichoterapikus hatás a kommunikáció révén egy adott társadalmi csoport más tagjaira is átszarmazik. A mítoszt úgy is felfoghatjuk, mint ami másokból is ugyanazt a lelkiállapotot váltja ki.

3.3. A MÍTOSZ-t tehát értelmezhetjük: a) egy másik mítosz szemszögéből nézve; b) az oppozíció szempontjából; és c) a mítoszt teremtető helyzet (lelkiállapot) függvényében.

3.4. Ha egy mítoszt egy másik mítosz szemszögéből magyarázunk, ez még nem jelenti azt, hogy a másik mítoszból is eredeztetjük. Vannak teljesen azonos mítoszok, amelyek egészen más feltételek közt jöttek létre, az egyik MÍTOSZTEREMTŐ HELYZET-ben, a másik pedig egy ilyen HELYZET-en kívül.

3.5. A MITIZÁLÁS nem más, mint a „mítosszá válás“ lehetőségeinek felhasználódása a szövegben. Ha a mitizálás mozzanata kerül előtérbe, az adott tárgyak elvesztik a szubjektum számára saját, eredeti jelentésüket.

3.5.1. A „NEKEM MINDEN MINDEGY“ kifejezés szemantikai vizsgálata során fel kell tárnunk, milyen folyamatszerű változások következnek be a szubjektum lelkiállapotában. (A fenti kifejezés maximált változata az olyan típusú kifejezéseknek, mint: NEKEM MINDEGY, AKÁR A, AKÁR B.) Azok a tárgyak, amelyekre az ilyen típusú kifejezés vonatkozik, mint oppozícióban lévők, végleteken különböznek egymástól. Ugyanakkor szubjektíve és pszichológiai szempontból nem beszélhetünk véletes szembenállásról. (Viszont elfogadjuk, hogy ezek a tárgyak ellentétes erkölcsi pólusokon [JÓ—ROSSZ, KELLEMES—KELLEMETLEN, VONZÓ—TASZÍTÓ] helyezkednek el, vagyis hogy a háttérben bizonyos pszichikai és pszichofiziológiai folyamatokkal kell számolnunk.) Ezután az A tárgyról kijelentjük, hogy egyenlő B-vel. De egy ilyen kijelentés, vagyis az, hogy az adott oppozíciót nyelviileg helyettesítettük, még nem változtatja meg a dolgok előző lélektani pozícióját. Ahhoz, hogy a pszichikumban is változás menjen végbe, az adott kifejezésnek tapasztalattá kell válnia. A kijelentés ténye önmagában még nem közöny. Ugyanis A-ról és B-ről mint két különböző, egymással oppozícióban levő dologról azt állítani, hogy a kettő „egy és ugyanaz“, egészen más típusú azonosítás, mint „AZ EMBER EGY EMLŐS“ kijelentésben az embert az emlősök osztályába sorolni. Végül el kell jönnie annak a pillanatnak, amikor nem az idéző elő változást a pszichikumban, ami A-val egyenlő, hanem maga az a tény, hogy valami egyenlő A-val, pontosabban az, hogy MINDEN, tehát B, C stb. is egyenlő A-val. Ez a tapasztalat nem feltétlenül egy szubjektív viszony felszámolása. A lényeg

inkább az, hogy minden tárgyhöz ugyanaz legyen a viszonyunk, vagyis hogy MINDEN legyen mindegy.

A NEKEM MINDEN MINDEGY kifejezés pragmatikai elemzése sokkal bonyolultabb. Ezt a tapasztalatot vagy a szubjektum személyiségében immanens módon benne rejlő pszichikai jelenséggént fogjuk fel (ez néhány mélyebb személyiség-faktor jelenlétével függ össze), vagy külső tényezők (hipnózis) hatására keletkező pszichikai jelenséggént. De úgy is fel lehet fogni, mint a belső és külső tényezők kombinációját.

Abból a tényből, hogy az A—B oppozíciót helyettesítettük, még nem következik, hogy ez az oppozíció létezett is. Lehet, hogy a helyettesítés előtt meg sem jelent az egyén pszichikumában, csak mint a kollektív nyelv ténye létezett. Ha tehát valakinek a tapasztalatát a BOLDOGSÁG—BOLDOGTALANSÁG oppozícióval vagy a NEKEM MINDEN MINDEGY kifejezéssel írjuk le, ez még nem jelenti azt, hogy egy másik nyelv használatára tértünk át. Mindössze arról van szó, hogy valami olyat tapasztaltunk, ami még nem válhatott az adott nyelv tényévé.

3.5.2. Milyen módszerrel „hívjuk elő” a NEKEM MINDEN MINDEGY típusú mítoszteremtő tapasztalatot? Fő vizsgálati módszerünk a KIFEJTÉS. A KIFEJTÉS olyan valaminek a bizonyítása, amit nem tudunk kifejezni. KIFEJTÉS pragmatikusan minden olyan esetben való bizonyítás, ahol a kifejezés nem érte el a célját. Elfogadtuk tehát, hogy a valóságban van valami, amit nem tudunk kifejezni, de ki tudunk fejteni (be tudunk bizonyítani). Ha most ehhez hozzátesszük azt is, amit sem kifejezni, sem bizonyítani nem lehet, megkapjuk a mítikus valóság szemlélet hármass struktúráját. Ez a struktúra a három elem bármelyikére vonatkoztatva reprodukálható.

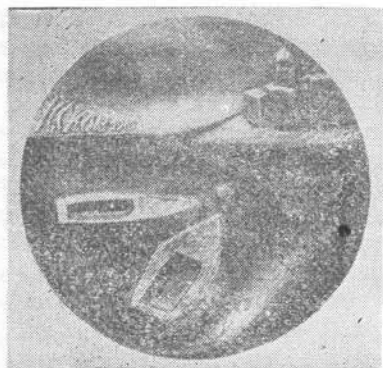
Azokban az esetekben, amikor egy magatartásprogramot egy másik magatartásprogrammal állíthatunk szembe, ez a program megjelenhet mint az adott magatartás LEÍRÁSA, ÉRTELMEZÉSE vagy KIFEJTÉSE. (A kifejtés úgy viszonyul a leíráshoz és értelmezéshez, mint NEM SZÖVEG a SZÖVEG-hez, az értelmezés pedig a leíráshoz és kifejtéshez, mint METASZÖVEG a SZÖVEG-hez.)

3.6. Nemcsak a szövegrész (szó, epizód) vagy szövegszint (cselekmény, kép), hanem a szövegstruktúra elemei is alkothatnak SZÖVEGELEM-et, és így mitológiként értelmezhetők.

3.7. Ha a mítoszkutató két szöveget (vagy két szövegelemet) kronologikus sorrendbe helyez, és ami az elsőben MÍTOSZ volt, az a másodikban egy specifikus oppozícióhoz kötődik, akkor ezt a helyzetet gyakorlatilag DEMITIZÁLÁS-nak nevezhetjük.

Andrási Katalin fordítása

A Semiotica 1974. 3. számában megjelent tanulmány rövidített változata.

Asszonyi Tamás plakettje

Hagyomány és újítás

a magyar szépírói stílus történetében

A stílustörténet elméleti és módszertani kérdései az utóbbi időben fokozott figyelemben részesülnek valamennyi határtudományban. Persze, sok minden vitatott, sok minden tisztázatlan. Még annak megítélésében sincs egység, hogy tulajdonképpen mi a tárgy, a nyelvi formákat előtérbe állító stílustörténetnek: az egyéni stílusok egymásutánja? az irodalmi irányzatok stílusa? a korstílusok? A kérdéseket folytatni könnyű volna. Annál nehezebb viszont feleletet adni rájuk. Felelet értékű példa, próbálkozás, ha nem is sok, de van.

Stílustörténeti elméletek

Paul Böckmann a német költői stílus fejlődését vizsgálja a középkori figuratív költészettől egészen a modernig. Fő témája (némileg még szellemtörténeti nézetek érvényesítésével): a formai átalakulások világnézeti értelmezése. Szerinte ugyanis a formateremtő elveket közelebbről „az élet értelmezésében” megfigyelhető változások szabják meg (*Formgeschichte der deutschen Dichtung*, 1949). S. Kroeber viszont a névszói és igei stílus eltérő arányaira korlátozza az angol szépírói stílus történetét. Az „értelem” költői, mint Johnson, Donne, Coleridge, az igés kifejezési módot kedvelték, az „érzelmesség” és a „vízió” költői, főleg Spenser, Milton, Tennyson, inkább a mellékneveket szerepeltették nagyobb arányban (*Parts of Speech in Periods of Poetry*, 1958). Tudor Vianu a nyelvi elemek eltérő esztétikai szerepei szerint elkülöníthető irodalmi kategóriák (dialogus, környezetrajz, portré, lélektani elemzés) változásaiban látja a fejlődés lényegét (*Etape în dezvoltarea artistică a limbii române*, 1961).

A korstílus és egyáltalán a stílustörténeti elv jól ismert az irodalomtudományban is. Wellek és Warren az irodalmi alkotás egyik külsőleges megközelítési lehetőségének tartja a művészetek fejlődésére alapozó stílustörténeti szemléletet (*Theory of Literature*, 1949). P. H. Teesing tovább megy, és azt bizonygatja, hogy az irodalomtörténet stílusirányzatok szerinti rendszerezése és korszakolása hasznos és tudományosan is megokolt eljárás (*Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte*, 1949). Valósággal fetisizálja azonban a stílusirányzatokat C. J. Friedrich. Ő a művészetek és így az irodalom fejlődésének lényegét abban a folyamatban látja, ahogyan a stílusok egymást követik. Hibáztatható és egyoldalú véleménye szerint a stílusból minden levezethető: irodalom, művészet, sőt még a társadalom története is, de magának a stílusnak a keletkezése semmiből sem magyarázható meg (*Style as the Principle of Historical Interpretation*, 1955).

A magyar irodalomtörténet hatékony összefoglalásában több helyen is jelen van a stílustörténeti szempont; ez ugyan nem vezérlő elve itt a korszakolásnak, már csak azért sem, mert jó néhány stílusnak, mint a rokokónak vagy a naturalizmusnak, nincs korszakmeghatározó ereje, de a fejlődésrajzok stílustörténetileg is árnyaltak.

De nemcsak a kutatandó tárgy kijelölésében, hanem a magyarázó elméletekben és a kifejtés módjában is nagy változatosságot tapasztalhatunk. Nagyon megoszlanak a vélemények például abban, hogy lehet-e művészet-történeti analógiákat keresni a szépírói stílus fejlődésében. E tekintetben a szellemtörténeti irányzat túlzásai egyoldalú reakciót váltottak ki a szakemberekből olyannyira, hogy sokan a párhuzamosságoknak még a feltételezését is elvetették. A költő Babits viszont így vélekedett: „Építészetben, szobrászatban, festészetben a gótika szónak fontos és határozott jelentése van [...] De szabad-e gótikáról beszélni az irodalomban? A szigorú tudós vállat vonja a kérdésre, s a laikus csodálkozva fülel föl. Gótika színek és vonalak nélkül? Gótika csupa szavakból, rímekből? Pedig biztos, hogy művészet és irodalom közt mély szellemi összefüggés van. A művészeti stílus nem véletlen divat vagy külsőséges fogások rendszere. Vonal és szín óhatatlanul kifejez valamit — ahogy mondani szokták — a kornak lelkéből. Ugyanabból, amit írásban

és szavakkal fejez ki az irodalom. Ahol a kifejezés tárgya ugyanaz, kell valami közösnek lenni a kifejező eszközökben is" (Rádióelőadás 1936; közli Vezér Erzsébet: *Irodalomtörténet*, 1969. I. 160.).

Vitatott továbbá az egymást követő stílusok értékelésének lehetősége is. Hogy a stílusok egymásutánjában van fejlődés, azt a legtöbb szakember elismeri. E fejlődés módjait azonban megint többféleképpen magyarázzák. A számunkra legelfogadhatóbb nézet szerint egy-egy korszak stílusának dinamizmusát az elavuló régi és a születő új elemek állandó mozgásában kell látnunk: „Egy új stílus sohasem független az előzőktől, illetve a megelőzők egész sorától, hanem bizonyos mértékig szintetizál, magába foglalja korábbi stílusok számos elemét [...] De ugyanígy valamennyi stílusban megtaláljuk számos későbbi stílus előhírnökét is" (Klanciczay Tibor: *Marxizmus és irodalomtudomány*, 1964).

Erdemesnek látszik a magyar szépirodai stílus történetéből néhány olyan mozzanatot kiválasztani, amely az új, korszerű kifejezésért való küzdelmet és a túlhaladt, elvetett régítől különböző hagyomány újító erejét példázza.

A stílusforradalmak tanúságai

A magyar szépirodai stílus története három korszakváltó forradalmat ismer: Kazinczy stílusreformját, Petőfi és Arany népies forradalmát és a *Nyugat* újítását.

Mindhárom esetben az újítók elvetik a fejlődést akadályozó régít, és nagy odaadással alakítják az újat. De az is igaz, hogy eszményeiket igazoló elődöket keresnek a múltból. Talán csak Kazinczyék újítása kivétel, mert nem volt kihez fordulniok, hisz Bessenyei érvelése szerint: „magyarul profánus írók nem is voltak". A régít jelentő vallásos színezetű stílust, az „áhitatos" modort sem ő, sem társai nem tartották megfelelőnek, mert mint mondja: „mi világi írók a szerint nem mehetünk" (*Magyar néző*). Ezért újítottak fordítások alapján. Persze mindez nem zárja ki azt, hogy értékelnivalót azért ne találtak volna a múltban. A barokkellenes, kényes izlésű Kazinczy szinte lelkenedezve így írt Zrínyiről: „Melly szép nyelv azon durva századból: mely férfias lélek tündöklék elő Zrínyinek minden szavain!"

Petőfi és Arany népies forradalma elvetette a klasszicizmus elvontságát és keresett választékosságát, a romantika bonyolultságát és itt-ott túlzó nyelvi pompáját, valamint az almanach-líra finomkodásait és mesterkedeltségét, a „szobalevegőjű költészet"-et (Pándi Pál). Petőfi stílusparódiája, *A helység kalapácsa* és Arany *Elveszett alkotmánya* támadó bírálata a sablonos, modoros és szertelen stílusnak. Követendő példát a múltból keveset találtak. Némely nosztalgiával mindketten Gvadányit idézik. A naiv vagy vaskos, hétköznapi stílusformákból sarjadó, Arany szavai szerinti „zamatokat" kedvelhették nála, és azt a nyelvi épséget, Petőfi kifejezésével a „magyar constructio"-t (*A régi jó Gvadányi*), amely a hagyományörző írókkal a felvilágosodás eltérő érdekű újításai következtében elenyészett.

Petőfi és Arany demokratikus népiességüknek megfelelően a korabeli népnyelvből újították meg a szépirodai stílust, és ezzel áthidalták azt a nagy és mély szakadékot, amely Kazinczy reformja nyomán keletkezett az irodalom és a népnyelve között.

A *Nyugat* újítása az elszürkült és ellaposodott népnemzeti hagyomány ellen irányult. Szabolcska Mihálynak és társainak naiv, édeskés költészetét Ady nemcsak az új időknek új dalaival nyomta el végleg, hanem új, merész, magával ragadó nyelvével is. A hivatalos, akadémiai irodalom képviselőinek ellenállása miatt a nagy irodalmi harcok tüzeiben felfokozott erővel folyt a küzdelem mindenfajta elmaradottság ellen. Ezzel magyarázható az is, hogy néha még a múlt értékes hagyományaitól is elhatárolták magukat. Arany szerint „Petőfi szavánál van szükség jobb szóra". Ehhez hasonlóan Móricz így méltatta Mikszáthot: „Emlékezünk rád és lerázzuk hatásodat. És talán rombolunk, de csak, hogy építhessünk." Az új lázas keresése fokozta az újító öntudatot. Ady büszkén állította magáról: „Míg nem jöttem, sírni sem tudtak szépen."

Harcostársak azért itt is előkerültek a múltból. Ady vallomása szerint: „Fennhirdettük, hogy mi Balassiéktól, kurucéktól s Csokonaitól ösztönöztettünk." És a *Nyugat* majd mindegyik írója elődjének tekintette Vajda Jánost is.

Újításuk eredménye közismert. Megtörték a népnemzeti hagyomány erejét, visszaszorították az expresszivitás nélküli egyszerűsködést. Hatásos és nagy kifejezőerejű formáikkal értékben magasan a hivatalos és konzervatív irodalom fölé emelkedtek. A stílus addigi objektívizált jellegét, egyféleképpen hangolt tónusát gazdag és színes hangulatiság, feltűnően szubjektív jellegű közlésmód váltotta fel.

Új stílusformát általában az új eszményeknek megfelelően alakítanak. Nem ismeretlen azonban a hagyományból való újítás sem. Balassi Bálint az imádott nő bókolására szolgáló kifejezések egy részét a kódexirodalom, elsősorban a Mária-himnuszok eszköztárából vette. Innen való a litániastílushoz hasonló eszményítő szándék, amelyet áradó bókalmazatokkal valósít meg úgy, hogy az imádott nő személyét és értékét a legszebb és legdrágább tárgyakkal (nap, csillag, rózsza, palota) vagy magasztaló elvontságokkal (boldogság, vidámság, ékesség) azonosítja: „Ő szemem világa, / árnéktartó ága, / jó szerencsés csillaga“ (*Júliát hasonlítja a szerelemhez...*) vagy „Ő kis ábrázatban / tündöklő menyei dicsőséges nagy szépség!“ (*Cupidónak való könyörgés...*). Mindez jól példázza a reneszánsz egyik legnagyobb vívmányát, azt, hogy az imádat kifejezésére elvilágiasodott.

Ady számára az újítás egyik forrása a régi költői nyelv volt: „iparkodtam a régi szavakat rálolni az újonnan jött fogalmakra [...] mint a legendák alvó daliái alusznak a legigazibb, legszebb magyar szavak.“ Közhasználatú szavakat bibliai jelentésben használ: „Ehezem, Uram, a jókedvet, / Szomjazom nevetésed“ (*Könyörgés egy kacagásért*). A régi protestáns énekköltészetből vette át és újította fel az állítást és tagadást összekapcsoló mondat szerkezetet: „Boldogok, kik szirthoz hasonlítanak / S nem rózsáihoz hő-vizeknek“ (*A szerelmetlenség Istenéhez*).

Ugyancsak a régi költői nyelv jellegzetes grammatikai formája Adynál a -ván, -vén képzős igenév vagy a *vala* igealak: „Csalva, csalódva, csalván / Kopár, régi sikodnak / Valál emlékezője“, Ady új stílusába régiségként illeszkedett be a sok inverzió is: *szent Istene a kacagásnak, ezer évig férge a rögnek*. És a múlt ize érződik az Adytól annyira kedvelt erősítő funkciójú igeneves ismétlésekben s a legtöbb figura etimológiában: *látva lássanak, titkok titka, híven hiszünk* és ellentétezve: *hiszek hitetlenül*. Ami tehát Ady nyelvében új és szokatlan volt, az néha egészen régi forrásokból fakadt. Az Ady egészen új mondanivalóját kifejező stílus sajátos ötvözete volt az újnak és a réginek.

Tóth Árpád költői fejlődésének második szakaszában sokat ihletődött a hagyományokból. A *Két régi költő* című versében Csokonai és Berzsenyi emlékének hódol. Emlékküket úgy idézi fel, hogy stílusuk néhány sajátosságát is kiemeli. Berzsenyit „zord énekes“-nek mondja, és stílusának az erejét dicséri:

*Vulkánszived nehéz lávája ellep:
Villámaid tüztől csillagozva
Erőt tanúl a halk utód kobozza,
S hallom zihálni sziklatömbű melled!*

A jellemzés már csak azért is találó, mert a költőelőd erőt sugárzó stílusának legfőbb alakító eszközéről, a képekről maga Berzsenyi mondotta, hogy „az érzelmek és gondolatoknak a lehetséges hévvel való kiöntései“. Tóth Árpád azonban nemcsak idézi Berzsenyit, hanem ki is aknázza eszköztárát, és sokat hasznosít stílust alakító eljárásai közül is. Néhány versében antikos sajátosságok és még inkább a nyelv energikusabb tónusa, több erős hatású képe Berzsenyi-örökséget sejt:

<i>Igen, míg külnn a bús kor rossz viharja</i>	<i>Ó, jertek, megpihenni, felpihegni</i>
<i>Vak hullámokkal zúzni fenyeget,</i>	<i>A parton, ahol megtörik az ár,</i>
<i>S a vén világot jajgatni kavarja,</i>	<i>Ahol a vad vész verve búj lihegni,</i>
<i>Hajókat sújtva és reményeket,</i>	<i>Mert Prospero varázsvesszője vár.</i>
	(Prospero szigetén)

József Attila stílusát a húszas években az izmusok mellett a népköltészet is megtermékenyítette. A folklórhoz fordulása része az ebben a korban irodalomban, zenében egyaránt fellendülő népiességnek. Népköltészeti formák keresésében ősi forrásokig, a *Kalevaláig* és a vogul medvénekig is eljutott. Ősi sajátosságokat, alliterációkat és bővülő igéket újít fel:

*Szól a szája szólítatlan,
gondja kél a gondolatban*

*erőlködik ám az erkölcs
zsigereim zsugorgatja.*

(Szól a szája szólítatlan)

Az átvett népköltészeti elemeket azonban kortársai, a népi írók eljárásaitól eltérően nem hagyta meg eredeti formájukban, hanem stilizálta őket. Azt tette a költészetben, amit Bartók és Kodály a zenében. Átvételeit formailag csiszolta,

kora irodalmi eszményeihez igazította, vagy pedig maga alkotott folklór-minták alapján újnak számító eszközöket:

*De patakra nem találok,
mindenütt csak fagyot látok.
S patak kéne, napfény kéne,
lehevernék az ölébe.*

(Szomorúfűz)

Ezzel nemcsak gazdagította és korszerűsítette a szépírói nyelvet, hanem a költőiség fogalmát is kibővítette, és új lehetőségek felé irányította a fejlődést.

Stílusutánzás, stílusmontázs

Elég gyakori, hogy az író csak egyszeri, alkalmi esetként, tehát csak egy-egy irodalmi műben szerepeltet valamilyen átvett eszközt vagy stílári sajátosságot. Ennek célja rendszerint valamelyik íróelődre való emlékezés, egyéni stílusának mint hangulatnak a felidézése. Ady *Vitéz Mihály ébresztése* című versébe a tőle csodált Csokonai stílusát egyénítő szavakat szö, és jellemzi is kifejezésmódját:

*Szavak, „szárnyatok bársonyára“
„Szedegessetek violaszagot“*

—————
*Kiszállnak a finom, friss kellemek
Vitéz Mihály gyepedző sírjából.*

Bár Arany Jánost elődjének nem tekintette, írt Ady egy olyan verset is, amelyben Arany stílusára jellemző sajátosságokat találhatni, elsősorban sűrítő szerkezeteket és nagy gonddal formált egyszerű és világos közlésmódot:

*Elfelejttem
Sok öröömöm, sok szerelmem:
Szép elmenni: ez az „elvem“.*
(Nem feleltem magamnak)

József Attila egyik korai verse viszont Ady szimbolikus stílusát utánozza. Feltehetőleg az ő Kaján és az Ond vezér unokája motívum ihlette meg, és nagy hatással lehetett rá Ady stílusának zeneisége is:

*Fakó köntösben, hősín ménlován,
álomban, éjjel itt jár Ősapám,
ruhája egyszerű, dísz nem visel,
de nagy szemében őserő tüzel.*
—————
*rám néz, szemembe, kezét fog velem,
bús apa bús fiával, csendesen.*
(Ősapám)

Egészen más a forrása egy Flórához írt versének. Régi emléket idéz, a kőlosteri irodalom, a Mária-himnuszok hangulatával lepi meg az olvasót. E hangulat felkeltésében szerepet játszik a régies képzéseket (örvendetesség, kívánság) utánozó *harmatosság*, a gótiuk halmozó részletezés meg a régies ritmus és rím:

*Ő a mezőn a harmatosság,
kétes létben a bizonyosság,
lábai kígyóim tapossák,
gondjaim mosolyai mossák.*
(Flóra, Megméressél!)

A múlt evokálása mégsem a múlthoz, hanem a jelenhez közelíti a verset, hisz a költő nagyon is aktuális élmények és érzelmek kifejezésére használja fel a régít utánzó formákat.

Egészen érdekes Dalos Györgynek az a kevésbé ismert verse 1967-ből, amelyben az *Ómagyar Mária-síralom* jajdulásait felidézö szavaival a háborútól sújtott

vietnami nép szenvedéseit fejezi ki az emberi együttérzés hangján. Ebből egyetlen szakasz is jól igazolja, hogy a mai nyelven és mai téma közléseként hogyan lehet hatásosan felhasználni egyik legrégibb irodalmi emlékünkné fordulatait és stílári jellemvonásait:

Vasszegekkel verettél
vasszegek az égen
keserűen kínzattál
ó én ékességem

Már nekem nem vigasz
bosszú kell a sebre
ezer év egy anyának
kevés hogy fiát feledje
(Vietnami Mária-siralom)

A stílusutánzás múltat idéző sokféle típusa közül csak felsorolásszerűen említjük meg Kazinczy Zrínyi-utánzatát, Tóth Bélától a *Mikes Kelemen CCVIII. levelét*, Weöres Sándortól a *Psyché — Egy hajdani költőné verseit* vagy Karinthy Frigyes elődöket bíráló paródiáit. Mindegyik típus lényeges mozzanata, hogy bennük a múltat a jelenhez közelítik, a régies formákkal új, a saját mondanivalót igyekeznek kifejezni. Egyben színezik egyéni stílusukat, és kapcsolatot teremtenek az elmúlt korok értéket jelentő közlésmódjával.

Az esetek többségében egy-egy versben a múltat csak egyféle stílus képviseli. Ismerünk azonban olyan költeményeket is, amelyeket nem egy, hanem több múltbeli stílus színe. A lényeg ez esetben sem az archaizálás, legalábbis nem ez az elsődleges funkció. Igaza van Tompa Józsefnek abban, hogy a „pusztán nyelvi régiségek felhasználásáról nagyon áttolódik a hangsúly a hajdani stílusok jelenbe való áttelelésére és a költő-elődök jellegzetes kifejezéseinek, beszédmódjának rejtett, reminiscenciászerű idézésére“ (*A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*, 1972).

Minderre az egyik legjobb példa Babits *Ősz és tavasz között* című verse. Gazdag sokféleségéből csak néhány stílust említek meg. Van benne népdal-ritmust idéző sor: „Olvad a hó, tavasz akar lenni. | Mit tudom én, mi szeretnék lenni!“ Kiemelkedik belőle az egész vers hangulatán eluralkodó refrén, a középkori haláltánc-énekekre emlékeztető „Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!“. Arany stílusát juttatja eszünkbe ez a részlet: „Mennyi munka maradt végezetlen! | S a gyönyörök fája megszedetlen“. És az impresszionizmusra vall a vers elején olvasható, érzetkeveredést tartalmazó „ősz boros ének“, valamint „Megfülledt már hűse a pincének“. Más sajátosságai alapján mindkettő közel áll Tompa Mihály és Lévay József ősz verseihez is.

S ha e stílustechnika értékét, sajátos szerepét keressük, több lehetőségre is gondolhatunk. Elsősorban arra, hogy a költő sok mindennel csökkenteni, tompítani igyekszik halálfélelmét. Lélektanilag halálfélelmét csökkentő mechanizmusnak számít a versben az, hogy néha a maga személyétől eltávolodva, általános emberi sorsként ír a halálról. És erre sok más eljárás mellett jó eszköz a stílusmontázs: elődök stíluszajátosságainak felhasználása azzal a céllal, hogy elrejtőzzék egy valamilyen „összírói“ stílusban. Persze arra is gondolhatunk, hogy a stílusalakításnak ez a munkája mint valami érdekes, bántó gondolatokat előző tevékenység elvonja a figyelmet a halálfélelemtől. A költő mintha megfedkezne az őt nagyon is kínzó gondolatról, mert „teljesen bűvöletébe ejti művészete“ (Baránszky Jób László: *A stíluszekleticizmus kérdése Babitsnál és Kassáknál. Formateremtő elvek a költői alkotásban*, 1971).

Stílustörténeti szempontból viszont az is lényeges, hogy Babits kiknek a stílusát evokálja. Ebből is kiviláglik, hogy kiket tekintett elődnek, és főleg, hogy mit tudott leginkább a maga új kifejezőmódjához hasonítani. A középkori irodalom stílári értékeinek az elismerése és Arany tisztelete Babitsnak ebből a verséből is kiderül.

Igy tehát egyetlenegy mű stílusának a szintjén is, ugyanúgy, mint ahogy a korstílusok esetében láttuk, a stílusalakítás dinamizmusát a régi és az új viszonya határozza meg. Ennek az eleven kapcsolatnak a lényege Babits költői megfogalmazásában az, hogy az írók és művek „egymásnak felelnek tér és idő távolságain át“. Megéri tehát, hogy a múlt és jelen, hagyomány és újítás viszonyát, stílust alakító erejét tüzetesen is tanulmányozzuk, és hogy ennek a kapcsolatnak mint egyik lehető vizsgálati szempontnak előkelő helyet biztosítsunk a stílustörténetben.

A művelődéstörténet forrásai

Ankét a Kritérion „fehér sorozat”-áról

Közel tízéves a Kritérion „fehér-sorozat”-a, s tizenkét kötetet számlál, de talán egyetlen példányt sem kapna meg a könyvesboltokban a későn ébredt érdeklődő. Joggal beszélhetünk nagy kiadói vállalkozásról és igazi sikeréről. Elindítása szerencsés ötlet volt, rátapintott a művelődéstörténeti örökségünk adta lehetőségekre és a könyvpiac igényeire. Mindez ismételtén bizonyítja: nagy az érdeklődés a múlt, a történelem iránt.

Az eddig megjelent kötetek lehetővé teszik, hogy megpróbálkozzunk a sorozat értékelésével. Ezt, tekintettel a sorozat műfaji s tárgyi sokszínűségére, úgy véljük, egy ankét szolgálhatja a legjobban. Előbb azonban számba kell vennünk a termést.

1966-ban jelent meg Bölöni Farkas Sándor műve, *Utazás Észak-Amerikában*, Benkő Samu bevezetőjével és jegyzeteivel. A könyv (függelékben) a szerző angliai úti jegyzeteit is közli (első ízben). A sorozat első kötete afféle prototípus lett. 1968-ban látott napvilágot a második: Borsos Tamás iratait tartalmazza; életrajzát, követjárásának naplóját, leveleit (*Vásárhelytől a Fényes Portáig*). Gondozója Kocziány László. (A kötetet 1972-ben másodszor is kiadták; innen ered a „fehér sorozat”-ban megjelent könyvek száma körüli zavar: hol tizenkét kötetről beszélnek, hol tizenegyről.)

A harmadik kötet Wass Pál *Fegyver alatt* című naplóját tárta a közönség elé 1968-ban. Ez a mű most látott először nyomdafestéket. Bevezetőjét és jegyzeteit Csetri Elek írta. 1969-ben Kőteles Sámuel kötete jelent meg, melyet (részben kiadatlan művekből) Hajós József válogatott, értékelte és jegyzetelt. E könyveket még az Irodalmi Könyvkiadó jelentette meg.

A Kritérion folytatta a sorozatot, s 1970-ben két fehér könyvvel lepte meg olvasóit: Rettigy György emlékirataival (második része eddig ismeretlen volt), melyet Jakó Zsigmond látott el bevezetővel és jegyzetekkel (*Emlékezetre méltó dolgok*), valamint Kovásznai Sándor válogatott — részben közölt, részben eddig ki nem nyomtatott — írásaival, melyet Kocziány László gondozott (*Az ész igaz útján*). 1971-ben Koós Ferenc *Életem és emlékeim* című munkájából s kéziratos naplójából tett közzé kötetnyi szemelvényt Beke György. 1973-ban a székely falujegyzőkönyvek anyagából állított össze eredeti dokumentumkötetet *A rendtartó székely falu* címmel Imreh István; Teleki Sándor emlékezéseit s (eddig kiadatlan) levelezését gyűjtötte egybe Csetri Elek (*Emlékezzünk régiekről*). Végül tavaly, 1974-ben Fogarasi Sámuel önéletrajzát, valamint Misztótfalusi Kis Miklós örökségét bemutató kötet jelent meg. Az előbbi Juhász István bocsátotta közre (*Marosvásárhely és Göttinga*), az utóbbit Jakó Zsigmond (*Erdélyi féniks*).

A közvélemény a Kritérion fehér könyveit mint emlékiratsorozatot tartja nyilván. Helyesebb művelődéstörténeti sorozatról beszélnünk. Az eddigi termés áttekintése is jól szemlélteti a *műfaji sokféleséget*: e sorozat útleírásokat, emlékiratokat, filozófiai szövegeket, levelezéseket, falutörténeti dokumentumokat, illetőleg tudósok s egy kimagasló könyvnyomtató életművét tartalmazza. Tény tehát, hogy az ismert rangos (klasszikus?) memoár-irodalomból kaptunk eddig a legkevesebbet. A kritika azt is szóvá tette, hogy a sorozat egyes kötetei — mint irodalmi alkotások — egyenetlen értékűek. A szóban forgó könyvsorozat révén a Kritérion művelődéstörténeti örökségünk javát szándékszik eljuttatni a kutatókhoz és a szélesebb olvasóközönséghez. A sorozat egyik célja *tudományos*; a dokumentálódás egyre növekvő igényének magas szintű kielégítéséhez szeretne hozzájárulni. Ezért kap hangsúlyozottan nagy szerepet az egyes köteteket gondozó szakkutató. A korszerű dokumentálódás igényének ugyanis csak jól megválasztott és alapos jegyzetapparátussal ellátott kötetek tudnak megfelelni. A másik cél *nevelői*, amennyiben a fehér sorozat a reális történeti, irodalmi, nemzeti és önismeret és a honismeret szolgálatára, szellemi életünk körforgásának gazdagítására vállalkozik. A múlt tapasztalataira, melyeket éppen az emlék-

iratok, naplók, levelezések közvetítenek, minden nemzedéknek szüksége van — ezt nem szükséges külön bizonygatni. A vallomásos műfajok, persze, szubjektív természetűek, s mivel azokat a legtöbb érdeklődő nem a történeti forráskiadványokkal és szakirodalommal párhuzamosan, hanem azoktól függetlenül olvassa, természetes, hogy történelmi ismereteit és látásmódját nagyon befolyásolják. Nos, ezzel a „fehér könyvek” gondozói tisztában vannak, s arra törekednek, hogy bevezető tanulmányaikban a kort és az embert több oldalról megvilágítva mutassák be.

Elmondhatjuk, hogy az eddig megjelent kötetek mind a forráspublikálás oldaláról, mind a közművelődés és -nevelés oldaláról tekintve igen hasznosak. A fent vázolt rendeltetésnek a sorozat nem kis mértékben azért képes megfelelni, mert profilja szerteágazó, s mert a lehetőség adta keretek közt teljességre törekszik. Műfajban és időben egyaránt. És ezzel máris a sorozat jövője felé fordultunk. Ankétunk során kérdéseket intéztünk kiadóbeli felelőséhez, történészekhez, művelődéstörténeti érdeklődésű filológusokhoz, irodalomtörténészhez, abból a tényből kiindulva, hogy a művelődéstörténet része a történettudománynak, s így feltárásának munkájában elsősorban a történészekre vár a legnagyobb feladat.

KÉRDÉSEK

1. Helyesen járt el a kiadó, amikor memoársorozatot helyett művelődéstörténeti sorozatot adott ki? Hogyan látja a sorozat mai profilját?
2. Véleménye szerint a „fehér könyvek” közül melyik meríti ki az irodalmi klasszicitás fogalmát, és melyek a legrangosabb kordokumentumok?
3. Milyen kötetek segítették elő közvetlenül tudományos munkásságát, illetőleg melyeket tud a jövőben haszonnal forgatni?
4. Véleménye szerint a „fehér sorozat” elősegíti-e a reális nemzetiségi ismeret ügyét? A kötetgondozók bevezető tanulmányai képesek-e felkelteni az ifjúság érdeklődését a honismeret iránt?
5. Mit vár a továbbiakban a sorozattól? Szükségesnek tart egy jobb rétegezést? Például azáltal, hogy leválasszák a sorozatról a klasszikus emlékirátokat? Fontosnak tartja-e a sorozat körének bővítését például történetírók, irodalomtörténészek, nyelvészek, néprajzkutatók műveinek kiadása útján is?

Mikó Imre

1. A kérdés feltevéséhez szeretnék megjegyzést fűzni. Nem hiszem, hogy az Irodalmi Könyvkiadó memoársorozatot helyett adott volna ki művelődéstörténeti sorozatot, tehát menet közben változott volna meg a profilja. Hiszen már az első kötet (Bölni) útirajz volt, a második (Borsos Tamás) csak kisebb részt volt ön-életírás, a harmadik (Wass Pál) volt az első teljes memoár, s a negyedik (Köteles Sámuel) a filozófia irányába jelentett kitérőt. Ezek után a Kritérium művelődéstörténeti sorozattá alakította át a „fehér könyvek”-et. Ez így van jól — gondolom én —, mert nemcsak a memoárokkal szemben vannak adósságaink. (A „fehér könyvek”-et egyébként az olvasók nevezték el sorozatnak. Igazi sorozat a Téka vagy a Korunk Könyvek, mert van szerkesztő bizottságuk, és évente legalább hatszor jelennek meg. A „fehér könyvek”-et újabban Benkó Samu és Jakó Zsigmond lektorálja, s évente átlag két kötet jelenik meg belőlük. Mi magunk között a fehér sorozatot „álsorozat”-nak szoktuk nevezni.)

2. A megjelent munkák közül klasszikusnak tekinthető Bölni Farkas Sándor, Borsos Tamás, Köteles Sámuel, Koós Ferenc, Teleki Sándor és Misztótfalusi Kis Miklós munkája. A többi inkább kordokumentum. Ha azonban a mű bemutatásának módját és színvonalát vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy éppen a nem klasszikus, inkább dokumentum jellegű munkák bemutatása kívánta a nagyobb filológiai apparátust, mint a Wass Pálé, Retteg Györgyé, Kovásznai Sándoré, Fogarasi Sámuelé és a székely falujegyzőkönyveké. Mondhatnám tehát azt, hogy van klasszikus művelődéstörténeti munka, és van klasszikus művelődéstörténeti bemutatás. Ha a kettő szerencsésen találkozik — az a legjobb.

3. Tanulmányaimhoz a Bölni Farkas Sándor- és a Teleki Sándor-kötet áll legközelebb. Azt hiszem, hogy a közkézen forgó dokumentumirodalomból a fehér könyvek a legjobban dokumentáltak, s minőségileg kétségtelenül gazdagították irodalmunknak ezt az övezetét.

4. A fehér könyvek minden bizonnyal hozzájárulnak a reális nemzetiségi önismeret kialakításához. Hiszen a nemzetiségi tudat, amint egyszer a *Korunk* hasábjain írtam, a közös nyelven és a közös hagyományokban gyökerező kultúrán alapul. A közös hagyományok gondozója elsősorban a történetírás, ezen belül is — kultúráról lévén szó — a művelődéstörténet. Egy nemzetiség kultúrája azonban a többségi nemzet és az együttélő nemzetiségek kultúrájával fonódik össze. Arra törekszünk, hogy a fehér sorozat az így megfogalmazott nemzetiségi tudathoz, vagyis a reális önismerethez nyújtson adalékot.

5. Abban a távlati tervben, amelyet Jakó Zsigmonddal és Benkő Samuval állítottunk össze, a következő szerzők szerepelnek: Apáczai Csere János, Pápai-Páriz Ferenc, Wesselényi István, Bod Péter, Linczig János, Bethlen Kata, Benkő József, Dániel Gábor, Apor Péter, Gyulai Lajos, Cserei Mihály, Bethlen János. Ezeknek van gazdájuk, további munkavállalásokat szívesen veszünk.

Ami azt a kérdést illeti, hogy leválasszuk a sorozatról a klasszikus emlékiratokat, ezt mint elvet nem tudom elfogadni, de mint gyakorlatot igen. Esetenként kell dönteni. A Kriterion kiadja a *Magyar Klasszikusok* sorozatát. Ha valamelyik emlékiratunk egyenrangú Balassi Bálint, Vörösmarty Mihály vagy Jókai Mór műveivel, akkor a klasszikusok sorozatában is megjelenhet. De hogy a fehér sorozat mondjon le a klasszikus memoárokról, különösen ha mellőlük még egy-egy „klasszikus kommentáló” is szegődik, az a sorozat öncsonkítását jelentené.

Pataki József

1. Semmi kivetnivalót sem látok abban, hogy az elmúlt évek folyamán az emlékiratok mellett más jellegű munkák is helyet kaptak. Művelődéstörténetünk széles skálájú, másrészt számot kell vetnünk olvasótáborunk könyvéhségével, tudásvágyával. Ennek mind többirányú kielégítésére kell törekednünk. Félreértés ne essék, felfogásunk nem mentesíti a Kriteriont attól, hogy az emlékiratok közkinccsé tételeit továbbra is föladatának tekintse, s attól sem, hogy a kiadásra kerülő munkákat — függetlenül jellegüktől — minél jobban megválogassa.

2. A sorozat eddigi kötetei nemcsak jellegükben fogva különböznek, hanem értékük szerint is. Megjelent egy-két olyan munka, amely már tárgyánál fogva is csupán az olvasók szűkebb rétegének érdeklődésére tarthatott számot (Kovácsnai Sándor: *Az ész igaz útján*; Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga*). Ezért a jövőben a Kriterion elsősorban azokra a művekre gondoljon, amelyek tartalmuk és nyelvük alapján szélesebb olvasótábor igényét elégítik ki.

3. Nincs a sorozatnak olyan kötete, amely alaposan dokumentált és széles kitekintést kínáló bevezető tanulmányával ne szolgálna mai szinten az olvasók tájékoztatását. Az *Erdélyi féniks* bevezetőjében például Jakó Zsigmond a tudományos kutatás eddigi eredményeit a legmesszebbmenően felhasználva, új megvilágításba helyezi Misztótfalusi Kis Miklósnak az egyetemes művelődést is előbbre vivő tevékenységét.

4. Amikor az egyes kötetek bevezető tanulmányaiban művelődéstörténetünk értékeit hazai és európai viszonylatban is mérlegre tesszük, megteremtettük a valódi értékek felismerésének lehetőségét, vagyis megnyitottuk az önismeret felé vezető utat. Ezen megindulni és végigmenni már az olvasó feladata.

Kovács Géza

1. Szerintem, ha a sorozatot kizárólag a memoárirodalomra korlátozzák, sok lehetőséget eltaszítunk magunktól; az olvasótábor igényli művelődési múltunk fehér foltjainak eltüntetését. S egyáltalán van-e annyi emlékiratunk, mely olvasmányosságát és tartalmát tekintve tartós kiadói tervet igényelne? A szélesebb skála mindenképpen hasznos. Kiegészíteném egyéb kordokumentumokkal is. Például a középkori erdélyi város életéről (jegyzőkönyvek, árlajstromok, szabályzatok). Ez is emlékirodalom.

2—3. A jelenlegi szerkesztési forma teljesen kielégítő. A bevezető tanulmány szakembernek és egyszerű olvasónak egyaránt megfelelő tájékoztatást nyújt. Véleményem szerint a legrangosabb kötetek a következők: Rettegi emlékirata, Teleki Sándor *Emlékezzünk régiekről* című kötete, Misztótfalusi Kis Miklós írásai és az erdélyi falutörvények. Jómagam nyilván saját kutatási területemből indulok ki. A XVIII. századi és a XIX. század eleji társadalom kérdéseit éppen Rettegi, Teleki s a *rendtartó székely falu* kötetéből ismertem meg a legalaposabban.

4. Ami a nemzetiségi önismeret kérdéseit illeti, valamennyi kötet hézagpótló, s ifjúságunknak szüksége van rájuk. Honnan ismerhetné meg szétágazó társadalmunk igazi arcát? A tankönyvekből?

5. Sok emlékirónk műve ma már könyvészeti ritkaság, jó lenne egyet-mást újra kiadni. Mennyire szeretném polcomon látni az erdélyi történeti irodalom legjobbjait (Szalárdi, Cserei, Benkő és mások). S ott van más jeleseinknek ma már alig fellelhető sok remek írása (Orbán Balázs, Apáczai Csere János, Pápai-Páriz Ferenc és mások). Milyen szép volt valamikor az *Erdély öröksége*-sorozat. Valami hasonlót tervezhetne a „fehér sorozat” is.

Kiss András

3. A kötetek gondozói elkerülték a „sajtó alá rendezésnek” azt a módját, amely régebbi kiadványok egyszerű legépeléséből és alkalmi bevezetőből áll. A sorozat legjobb kiadványai éppen azért határozták meg az egészre jellemző színvonalat és — reméljük — a követendő utat, hogy a kritikai kiadás igényességével készültek. Éppen az említett — a színvonalat meghatározó — kötetek esetében két körülményre kell figyelelnünk. Az egyik az, hogy a kiadványok gondozói tulajdonképpen saját kutatási területükön dolgoztak, ezáltal részben addigi kutatásaikat gyümölcsöztették egy-egy kötet elkészítésével. Ez megfelelő látókört és tárgyi ismereteket biztosított a bevezető tanulmányhoz és a jegyzetekhez. A másik körülmény az, hogy az előző kiadásokhoz képest (abban az esetben, ha volt előző kiadás) a sorozatban megjelent szöveg „jobbított” és — ez a sorozat történetkutató gondozóira maradéktalanul jellemző — gazdagított.

Megjegyzendő, hogy a kiadott történeti örökség zöme nemcsak nemzetiségi örökség, hanem egyúttal az ország történetére vonatkozó forrásoknak is része.

4. A múlt: örökség — és ez a jellege meghatározza azt is, hogy akarva-akaratlanul, ha vállaljuk, az egészet kell vállalnunk. De a múlt valóságának a megismerése már azt igényli, hogy ezt az örökséget kritikailag értékeljük, ne hallgassuk s ne homályosítsuk el. A letűnt korok egykorú forrásainak, vallomásainak kiadásával, a forráskritika, a kor hatóerőinek a világánál közreadott és értékelt egykorú „vallomás” jó útja az önismeretnek.

Kozma Dezső

1. Sorozatról lévén szó, azt hiszem, nem eléggé folyamatos a megjelentetés. Túl kevés évente egy kötet.

2. A jelleget illetően: szem előtt tartva egyéb sorozatainkat, nem tartanám szerencsésnek leszűkíteni egy műfajra, s csak az elmúlt századok naplóirodalmát juttatni el a mai olvasóhoz. A sorozatnak átfogóbbnak kell lennie: művelődéstörténeti jellegű lévén, még szélesebb horizontot öleljen át. Persze időben is. Ezért nem az a fontos, hogy irodalmi szempontból ezek az írások klasszikusok-e, vagy sem.

3. El kellene döntení: kikhez, milyen olvasóréteghez szól a sorozat. Bár egyes kötetek forráskiadványoknak tekinthetők, filológiai értékűek is, mégis a szélesebb olvasóközönség igényeit kell figyelembe venni. Éppen ezért használhatóbbá lehetne tenni az olykor fölöslegesen felduzzasztott jegyzetrészt. Ugyanígy: a bevezető tanulmányok jellegét (a lehetőségekhez mérten) egységesebb szempontok alapján írhatnák meg a kötetek gondozói. Egyik-másik szinte tudósi igénnyel készül, mások bevallottan népszerűsítő.

Gaal György

1. A munkatársak érdeklődési köre is beleszólt abba, hogy az emlékezések mellett megjelentek a gyűjteményes-szemelvényes kötetek (Kőteles, Teleki, Misztótfalusi Kis), valamint a dokumentumgyűjtemények (*A rendtartó székely falu*). Mert nagyon kevesen vállalkozhatnak egy ilyen igényes kötet összeállítására. Csodálom, hogy irodalomtörténészeink eddig nem sorakoztak fel a történészek mellé.

2. Bölöni Farkas, Misztótfalusi Kis Miklós és Kőteles Sámuel szövegei dokumentumértéküknél, korabeli hatásuknál fogva eleve nélkülözhetetlenek. Elveszében levő, feledésbe menő iratokat őriznek meg, s forrásértékük tudományos szempontból felbecsülhetetlen.

3. Irodalomtörténészként a Bölöni- és a Misztótfalusi-kötetet használtam eddig, s érdeklődéssel, a kutatás, a jegyzetelés szempontjából sok okulással forgattam a Borsos-, Rettegi- és Fogarasi-kiadásokat.

5. Véleményem szerint a sorozat más jellegű kettéosztása volna lehetséges. A fehér kötetek továbbra is kiadatlan anyagra összpontosítanak, legyen ez tematikus dokumentumgyűjtemény, misszilisok sorozata vagy napló. Egy másik sorozat amolyan fél-kritikai kiadásokat tartalmazna, ismert írók műveinek levéltárainkban megtalálható kéziratok alapján történő újrakiadását, gyűjteményes, bőven jegyzetelt köteteket.

Bustya Endre

1. A sorozatban — nagyon helyesen — csak olyan újrakiadások szerepelnek, amelyek eddigi (ha nem egyetlen) kiadásainak példányai ritkaságszámba mennek, sőt a régebbi kiadások némelyike nem is kielégítő a szövegűség fogyatékosága miatt. A könyvkiadás, a kiadói munka akkor életképes, ha az élethez hasonlít: éli a maga természetes és előre ki nem centizhető, eleven, változó, idomuló és a rosszul értelmezett hagyománybéklyókat, a régen fogalmazott, elavult „illemszabályokat“ lerázó és lerázni tudó életét. Vannak történelemszíníróink, irodalomtörténészeink, művelődéstörténettel foglalkozó szakembereink, az ő kutatásukat kell tükröznie könyvkiadásunknak, nem pedig megfordítva: tudósainkat kényszeríteni bele előre kiszabált és felcímkézett skatulyába. Nemcsak nevelés, de igen szomorú lenne, ha például a kiadó hátat fordított volna *A rendtartó székely falu* vagy a Köteles Sámuel kötetét összeállító kiváló történészünknek, illetve filozófia- és tudománytörténészünknek, mert kéziratuk nem illik bele egy eleve megszabott sorozat-profilba, s ezek kiadása helyett harmad- vagy jó ég tudja, hányadrangú „szakemberek“-től szerez botcsinálta tudományos apparátust a „klasszikus memoáriródalom“ kiadásra kiszemelt darabjaihoz.

2. Nem fogadom el, hogy a történelem, illetve művelődéstörténet dokumentumait rangsorolni lehetne. Egy fejedelmi aláírással és pecséttel ellátott okirat nem lehet becsebb, mint egy jobbágylevél. Nem ismerhetjük meg sem teljesen, sem helyesen a régmúlt korok történetét, ha akár egyiket, akár másikat kitagadjuk. „Legrangosabb kordokumentum“ csakis az egész élet, a teljesség lehet. Mind a múltra, mind pedig a jelenre való érvénnyel.

3. Közvetlenül eleddig csak a Bölöni Farkas-kötetet használtam a Ion Codru Drăgușanu-levelek magyar kiadásának előkészítésekor, de nincs fehér könyv, amelyből így vagy úgy ne profitáltam volna, s nem tudhatom előre, hogy a jövőben melyik kötet közvetlen felhasználása válik munkám során szükségessé.

4. Feltétlenül! Az eddigi kötetek tudományos apparátusa és bevezető tanulmánya egyszerre szolgálta az érdeklődés felkeltését, az „olvasótoborzás“ helyesen értelmezett propagandamunkáját, a tájékoztatást, a szakszerű kommentálást meg a szakmabeliek kielégítését.

5. Ha színvonalról beszélek, nem a hajdanvolt szerzők rangsorolására gondolok, hanem a régi írások prezentálását, tehát a szöveggondozás, a sajtó alá rendezés, a bevezető tanulmány és a jegyzetapparátus igényességét értem kizárólag ezen. Nem vagyok híve semmilyen „leválasztás“-nak, szűkítésnek, korlátozásnak. Voksomat a „bővítés“-re adom: adjunk ki mindent, aminek sajtó alá rendezésére van és vállalkozik *megfelelő szakemberünk*, aki helyesen tudja az anyagot értékelni és helyére tenni múltunk folyamának egészében.

A kérdésekre beérkezett válaszok alapján kiderül, hogy e művek reális történeti dokumentum-szükségletet és művelődési igényeket elégítenek ki. Joggal tekinthetjük tehát a fehér sorozatot a művelődéstörténet forrásának.

Egyes köteteinek rangsorolását illetően megoszlanak a vélemények, s ezen nincs mit csodálkozni: a különböző korszakokkal és kérdésekkel foglalkozó szakemberek elsősorban saját szakterületük felől közelítik meg a könyveket. De a legtöbb válasz kiemeli, hogy a szövegközlések, a jegyzetanyag és a bevezető tanulmányok tudományos igényekkel készülnek, s előreviszik a hazai művelődéstörténeti és tudománytörténeti kutatásokat.

A sorozat jellegét megfelelőnek tartják, s éppen ezért a jövőben is kíváncsiak, hogy az emlékiratirodalom mellett sor kerüljön minden más műfajú értékes művelődéstörténeti munka kiadására. Jó az, ha a sorozat teljességre törekszik, műfajban és időben egyaránt. S ez nem is lehet másként, hiszen mind a régebbi, mind az újabb korokban keletkeztek olyan művek, amelyeknek a kiadása nélkül csonka lenne a sorozat.

Végül, ajánlatos volna gyorsítani a kiadás ütemét is, ami lehetőséget adna arra, hogy az „álsorozat“-ból igazi legyen.

Thomas Mann első évszázada

A korszakváltásokat Klió jegyzi föl, de gyakran Kalliopé jelenti be akkor, amikor még „csend ül az ormokon“. Ilyen csendben visszhangzott az a két pisztolylövés, amely nemcsak a német irodalmat, de bizonyos tekintetben földrészünk történelmét is *azelőttre* és *azutánra* tagolta: az első, 1774-ben az ifjú Werther életét oltotta ki úgy, hogy az ember önrendelkezési jogát mint „társadalmi szerződést“ kiterjesztette az érzelmek szférájára; a másik golyó is egy kivívandó győzelemre volt irodalmi előleg: „... két simán lecsapó dördülés hasította át a tetszészajt és a nevetést“. Mario leterítette Cipolla mestert, a varázslót, emberi méltósága megcsúfolóját.

Egyelőre még csak Mario, a pincérfiú, egyelőre még csak Torre de Venerében, és egyelőre még csak egy bűvészt büntetett halállal, egy bűvészt, aki „Nehezen meghatározható korú, de már semmi esetre sem ifjú férfiú volt, éles, kusza vonalú ábrázattal, szűrös szemmel, redősen zárt szájjal, kicsiny, feketére viaszozott bajuszkáival...“ És azután? „Egymásra hányt ruhák s görbe csontok halmaza“ — ennyi marad a zsarnoki szemfényvesztőből. Valami végetért. Valami elkezdődött.

És nemcsak az irodalomban.

Thomas Mann gesztusa 1930-ban, a novella megírása idején nem egy kortársát, részben utókorát is arra a mozdulatra emlékeztette, amellyel — egy másik vihar előtti csendben — Luther célozta meg a cellája falán árnyékként megjelenő Gonoszt. A kalamáris szilánkjai visszapattantak a falról, s a zarándokhelyé híresedett szerzetesi cella falán még sokáig mutogatták a tintafojtokat. Német írástudó tintája nyomán, nem először s nem utoljára kirajzolódtak Európa alakuló sorsának körvonalai.

A társadalmi munkamegosztásban nem mindig azok védik a szellemi értéket, akik megalkotják őket. „Cselekvők“-re és „gondolkodók“-ra osztani az embereket annyi, mint egyesektől megtagadni a gondolkodásból adódó döntés és végrehajtás jogát, másokat pedig felmenteni a felelősség alól, amellyel a tudatos tettek szükségképpen együtt kell járnia. Sokáig és sokan hitték — maga Thomas Mann is —, hogy a szellem emberéhez méltatlan bármely „nem szellemi“ cél szolgálata. A húszas években az *Egy nem-politizáló elmélkedései* Thomas Mann tekintélyével merevítette etikai pózzá azt az „előkelő visszahúzódást az elefántcsonttoronyba“, amelyet egy évtizeddel később mint „anakronisztikus ostobaságot“, mint „erkölcsi tudatlanságot“ tagadott meg egykori hirdetője, felismervén benne azt a manipulációs lehetőséget, amellyel „a szellem az érdek zsoldosává, hamis méltósággal kifizetett cinkosává és parthívévé válik“.

Golo Mann, Thomas Mann történész fia tanúsítja, hogy a két fivér „konzervatív természetet hozott hazulról“, s az ellenpólust a fiatalabb „gyötrődve, tapogatózva, az esztől és kötelességérzetétől vezetve“ találta meg. Ertelem és kötelesség: Thomas Mann következetlensége valójában következetes hűség azokhoz az értékekhez, amelyektől osztálya tántorodott el; a polgárság érdekei védelmében lepakolt a sötét hatalmakkal, amelyek az egyén szabadságát éppúgy semmibe veszik, mint a tömegek jogát. „Igen, ez a lényeges, ez a döntő: a politika alakjában ma éppen az ember kérdése vetődik fel végzetes és életveszélyes komolysággal — s épp a költőnek, akit a természet és a sors mindenkor az emberiség legveszélye-

sebb őrhelyére állít, lenne megengedve, hogy kibújjon a döntés elől?" — teszi fel a kérdést 1936-ban, amikor már tudja a választ. Amikor már döntött.

Nem a politikus Thomas Mann halhatatlan, hanem az író. „Az a művészi ítélet, hogy »jó«, sohasem pusztán esztétikai jelentőségű" — állapítja meg, miután leszögezte, hogy van olyan entitás, amelyben művészet és erkölcs eggyé válik: az igazságszeretet. Sietve hozzá kell tennünk, hogy az igazság szeretetét mint alkotói elvet Thomas Mann apolitikus művész korában is gyakorolta. A korabeli kritika (számunkra ma már eléggé meglepően) első nagy regényét, *A Buddenbrook-házat* a naturalista iskola szellemében létrejött műnek tekintette. Ez a regény egyébként annyira felháborította a derék lübeckieket, hogy nem kevesebbnek, mint egy Nobel-díjnak kellett rehabilitálnia a megsértett város szemében legnagyobb szülöttjét. Holott mindössze az történt, hogy a fiatal Thomas Mann jó regényt írt, művészi és erkölcsi értelemben egyaránt jót. A kulcsregény kulcsa három emberöltő után már elveszett. Megmaradt a regény, amelyet a lübeckiek mint elébük tartott tükroft annak idején nem vállaltak, de vállalja, s úgy tűnik, sokáig vállalni fogja még a német és a világirodalom.

Mint ahogy a németiség és a világ jelentékeny értékei között tartja számon annak a száz éve született írónak az életművét, akinek Küsnachtba, a Zürichi-tó partjára a következő levelet kézbesítette a postás:

A Rajnai Friedrich Wilhelm
Egyetem Bölcsészeti Fakultása
58. sz.

Bonn, 1936. december 19.

Thomas Mann író úrnak!

A bonni egyetem rektor urával egyetértésben közölnöm kell Önnel, hogy miután elvesztette állampolgárságát, a Bölcsészeti Fakultás kénytelen volt törölni Önt a disz doktorok jegyzékéből. Avatási szertartásunk VIII. pontja szerint az a joga, hogy ezt a címet viselhesse, megszünt.

Olvashatatlan aláírás
dékán

Szókratész bíráinak, Dosztojevszkij ügyészének, Thomas Mann dékánjának — de minek is folytassuk a sort — aláírása kibetűzésével feltehetőleg senki sem foglalkozik, de ha másként volna, az sem fontos. Fontos az, ami megmarad. Thomas Mann gigászi életműve például, amelynek egyik hatalmas oszlopcsarnokáról, a *József-tetralógiáról* szólva így ír a szerző: „Hogyan tekint majd erre a műre az utókor? [...] Nem tudom, és nem is mondhatja meg nekem senki. [...] Mi volt az, ami az emberi kéz oly sok alkotásának segített túlélni a korokat, ellenállást tanúsítani évszázadokkal szemben, mi vette rá az emberiséget a legvadabb napokban is, hogy megóvja őket a pusztítástól? Nos hát: a minőség. A *József-ének* jó, becsületes munka. [...] Bizonyos mértékű tartósság, gondolom, vele született sajátja.”

Az önvallomás hangja inkább józan, komoly, öntudatos, mint szerény. A polgár Thomas Mann szava ez, a kereskedőivadéké, aki mint ilyen vallja, hogy hisz a minőségben. A minőségnek az a válsága, amely a század művészetét többszörösen tragikus meghasonlásokba kergette, megindult még Thomas Mann életében. Különleges súlyt ad műveinek, hogy ennek a válságnak, ennek a meghasonlásnak a kifejezői, anélkül hogy a termékei lennének. Ha egyszerűsítő magyarázatát akarjuk adni annak, amiért Lukács György, a manni életmű alighanem legavatottabb értelme szükségesnek érezte, hogy a félreértett realizmusról szóló, 1957-es könyvecskéjében a század irodalmának egyik antinómiáját így fogalmazza fejezet-címme: *Thomas Mann vagy Kafka?* — valahol itt kell keresgelnünk. Tény, hogy számos kortársától eltérően Thomas Mann nem mond le a totalitás igényéről, s korunk legjelentékenyebb marxista esztétikusa számára Mann látszólagos közele-

dése „a modern többidejűséghez“ kerülőutakon „fokozottan érvényre juttatja a társadalmi-történelmi kor »hagyományosan« realista egységét“. Ez az a döntő különbség, amely Lukács szerint Thomas Mannt avantgardista kortársaitól elválasztja, és implicite az előbbit az utóbbiak fölé helyezi, még akkor is, ha az utóbbiak némelyike forradalmár, az előbbi pedig saját bevallása szerint elborzad „a radikális forradalom és az alsó osztály diktatúrája“ gondolatára. Amikor viszont ezt a gondolatot a fasizmus előretörése mint alternatívát mutatja fel, Thomas Mann elismeri: „Tudtommal a bolsevizmus sohasem semmisített meg művészeti alkotásokat. Ez sokkal inkább azok feladatkörébe tartozik, akik azt állítják, hogy megvédenek bennünket tőle.“ Így aztán érthető, hogy Mann nézetei „kényszerűen módosulnak“ egészen a végső konzekvencia levonásáig: „[...] az alsó osztály uralma előttem, a német polgár előtt ideális állapotnak tűnik fel, összehasonlítva a lehetségessé vált *sopredékuralommal*.“

A „kisvilág“ viszonya a „nagyvilághoz“, az egyéni mikrokozmosz közösségi makrokozmoszszá tágulása a manni „fejlődésregény“-nek Goethétől örökölt becses hagyománya. A *Doktor Faustus*ban a klasszikus Bildungsroman átvált önmaga elmentébe, apokaliptikus összeomlás-regényként jelzi, hogy ez az út immár járhatatlan. Az út végén sötétben tátong a kárhozát szakadéka. Adrian Leverkühn „elkárhozása“ kétségbeesett paródiája a német népkönyvből, illetve Goethéből ismert lepaktálásnak az ördöggel. A kísértő itt nem szarvval és patásan jelenik meg, nem is fekete uszkár képében, hanem végső megtestesülése a józan üzletember, valamiféle impresszárió, s ekként kínálja fel diabolikus alkuját a csődbe jutott művészeknek. Az elvesztett alkotóképesség visszanyeréséért nem kíván mást cserébe, mint hogy az alkotó mondjon le minden emberi kapcsolatról, ne szeressen, és ne is igényeljen szeretetet. A világirodalom legszebb és legkegyetlenebb lapjai közé tartozik a regénynek az a mozzanata, amikor Leverkühn rááll, majd megszegi a szerződést. Egy tündéri kisfiú, a művész unokaöccse elbűvölő kedvességével visszarántja az elidegenedett közönyből a szeretet, a gyöngédség törékeny erejével. A gyermek — akinek vonásait Thomas Mann kedvenc unokájáról mintázta — a szerződésszegés valóban ördögi megtorlásoként, mint tudjuk, borzalmas kínok között pusztul el... „Hogyan volt képes erre?“ — kérdezi az írótól elborzadt amerikai fordítója, Helen Lowe-Porter. Vagy nem is az írótól, hanem a nagyapától, aki nem riadt vissza amolyan német és modern Kőműves Kelemenként a legdrágább lény fikatív feláldozásától sem? Pedig az író válasza a könyvben foglaltatik: „Úgy találom, hogy *nem szabad lennie* [...] A jónak és nemesnek, annak, amit emberinek mondanak, noha jó és nemes. Amiért az emberek harcoltak, amiért zsarnokok várait ostromolták, és amit ujjongva hirdettek a rajongók. Visszaveszik. Visszaveszem [...] a kilencedik szimfóniát.“

Thomas Mann könyörtelensége itt — a legkövetkezetesebb humanizmus. Auschwitz után, Hiroshima után az író számára nem lehetett többé kétséges, hogy mindennek az érvényessége, ami jó és nemes, a szabadságharcoké és a legnagyobb műalkotásoké visszavonhatatlanul megmásul ártatlan gyermekek millióinak kínhalálától. Ha ezt az író és az olvasó nem mint saját szerettei rettenetes pusztulásának lehetőségét éli át, akkor nincs joga megkönnyeznie az *Öröm-ódát*.

Kevesen tettek annyit, mint Thomas Mann, azért, hogy az emberiség visszanyerje, meg is őrizze ezt a jussát. Műve maradandóságának első évszázadában már nyilvánvaló, hogy az emberiség számára nem létezhet *egyfelől* és *másfelől*: az egész együtt, a rettenet és a szegény, a nemes és a jó közös örökségünk. Csak így van mértéke az értéknek.

GÜNTHER DEICKE

BUCHENWALD

Dombokra költözött a nyár.
Fák lombja közt cseresznye érik.
Békesség. És az égbolt
magas kupolája teret kínál,
fantáziát a pacsirta dalának.

A boldogság felhője
idesuhan, felvillanó vitorla
a végtelen kékségben, szeretet,
mely otthon akar lenni
egy ép világban.

Távol a falvak, földek, rétek,
a haza, mely széles ívben köröz
mind messzebbre a láthatár felé,
hogy megkapaszkodhassunk
a vadrózsa virágzó közelében.

Suttog a lomb a fákon:
Felejts!
Felejtsd a világ minden szörnyüségét!

Szólal a kő lábunk alatt:
Emlékezz!
Igazolom a világ szörnyüségeit!

Alig hangzottak el a szók
a bükkök alatt itt az Ettersbergen:
Édes béke, jer ...

Hogy nem tudták feltörni a kaput,
mely azt vijjogta:
Mindenkinek a magáét!

Még oly jelenvaló a rémület,
hogy felfogjuk, még mindig
felfogjuk — és nem értjük meg soha?

S a világ újra ép?
Még nem tűnt tova minden szörnyüség,
de ismét áldás szállt reája:

A pacsirta dalol —
és vér nem fakad már a kőből.

A vadrózsa virul —
s a kő már nem kiált.

A könnyeid
arcodról lecsókolhatom.

S létezik szeretet,
amely megváltoztatja a világot,
mert otthon akar lenni
egy ép világban.

RITOÓK JÁNOS fordítása

Fritz Cremer: Buchenwaldi emlékmű

Ettersbergi töprengések

„Nem leszek régi frontharcos” — hangoztatja váltig Semprun hőse, tulajdonképpen ő maga, aki nem akar emlékek foglyává, múltból ittrekedt kísértő lélekke válni. Sokáig én is eltemettem magamban a kínzó lágerélményeket, hogy semmi se húzzon vissza, és minden idegzsálammal, minden energiámmal az új életet építhessem. Tudtam azonban, akárcsak Manuel-Gérard, hogy eljön az emlékezés pillanata. Éreztem, bekövetkezik a múlttal való szembenézés ideje, amikor újból meg kell tennem a „nagy utazás”-t, hogy az egykori szenvedések és küzdelmek színhelyére, Buchenwaldba zárándokoljak.

Mert az emlékezés erkölcs, méltóság, emberség kérdése. Persze, jól tudom, hogy az emlékek is manipulálhatók, s nem minden feledékenységre a meszesedő érrendszerek okozta amnéziára vezethető vissza. És amikor harminc év után ismét ott álltam az Ettersbergen, e Weimar fölötti magaslaton, a kegyhelyre átalakított koncentrációs tábor Appellplatz-án, hogy minden régi borzalmat felelevenítő szélfúvásban és havasesőben — több száz életben maradt sorstársammal — az önfelszabadítás felejthetetlen perceit ünnepeljem, újra és újra arra kellett gondolnom, hogy emlékeinket nem csupán az elmemléstől kell óvniunk.

Lehetséges-e morál, megfogalmazható-e erkölcsan, s egyáltalán tulajdonítható-e hatékonyság valamely etikának azután, hogy Treblinkában, Majdanekben, Birkenauban, Buchenwaldban, Dachauban, Mauthausenben, Ravensbrückben, Bergen-Belsenben s a koncentrációs táborok univerzumának annyi sok más helyén a hagyományos (de nemcsak a hagyományos) erkölcsi rend helyrehozhatatlannak mutakozó sérelmet szenvedett? A kérdések csak látszatra szónoki jellegűek; a bennük munkáló-mardosó kétely valójában nem minősíthető sem indokolatlannak, sem túlzottnak. Theodor Wiesengrund Adorno, aki végletes radikalizmussal vetette fel az Auschwitz, s tegyük hozzá, Buchenwald utáni élet, költészet és nevelés elodázhatatlan kérdését, nem ad ezekre egyértelmű választ. Egyrészt hajlandó tévesnek ítélni korábbi tételét arról, hogy a milliókat elhamvasztó krematóriumok füstje örökre megfojtotta a költészetet, hisz a végtelen szenvedésnek is joga van önmagát kifejeznie, másrészt viszont a mártírokkal szemben elkövetett merényletnek, bűnnek bélyegez minden olyan kísérletet, amely pozitívumot próbálna felfedezni a létben, és értelmet akarna áldozatukba vetíteni. A mennyiség minőségbe csapott át. Auschwitz után más az élet és más a halál. Hitelét veszítette sok fennkölt szó és kegyes ige, ugyanakkor pedig nyilvánvalóvá vált, hogy „minden kultúra, csakúgy, mint szorgos kritikája: szemét”. (Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*. Frankfurt am Main, 1966. 357.)

Úgy tűnik, az Auschwitzot a negatív dialektika modelljének tekintő filozófus olyan ítéletet mond, amely nem ismeri a felmentést, csak az elmarasztalást. Verdiktuma még azt is kérdéssé teszi, a megmenekülteknek van-e joguk az élethez? A megkíméltek sem lehetnek — szerinte — ártatlanok. És mégis, e nagy Nihilben törvény születik. Hitler új kategorikus imperatívusz felismerését kényszerítette ki. Az emberiségnek meg kell tennie mindent egy új Auschwitz elkerülésére. Minden idők legszörnyűbb holokausztumának nem szabad megismétlődnie. Adorno megelégszik az új erkölcsi parancs meghirdetésével, ám elutasítja kifejtését. A tételes megindokolást véteknak tartaná, de különben az új imperatívusz éppúgy nem kanti — szerinte — a megalapozást, mint a kanti. Mi azonban nem fogadhatjuk el az ilyenképpen feltámasztott erkölcsi apriorizmust. A deklarált erkölcsi törvény,

amelyet nyilván érvényesnek tartunk, igazán nem az elérendő céltől függetlenül határozza majd meg akaratomkat. A közvetített követelmény ugyanis nem kevesebbet, mint a civilizáció jövőjének feltételét fejezi ki. Az új erkölcsi parancs s a belőle származó messzemenő következtetések megfogalmazása *a posteriori*, a népi-írtás után történik. Persze, az immár történelemmé vált genocídium pusztán azáltal, hogy a XX. század derekán lehetségesnek bizonyult, kételkedést válthat ki a vállalkozás sikerében. A lisszaboni földrengés (1755), amely Kant figyelmét főként a föld belsejében lejátszódó vulkanikus folyamatokra terelte, Voltaire-nél már a leibnizi Theodicaeából, a lehetséges legjobb világ bizonyosságából való kiábrándulást indította el. Pedig Lisszabonban az emberek csak egy rendkívüli természeti csapás miatt szenvedtek, Auschwitzban és Buchenwaldban viszont már olyan társadalmi kataklizma ment végbe, amely — minden képzeletet meghaladva — nem csupán a Jó és a Rossz szférájához tartozó jelenségek megnevezésére használatos fogalmainkat, hanem a haladásról s az emberről kialakult régebbi képünket tette több vonatkozásban problematikussá. Auschwitz, Buchenwald és Hiroshima után a kollektív pusztulás apokaliptikus réme valósággá, illetve tényleges veszéllyé, az egyirányú haladás aufklárista távlata pedig csalóka délibábbá változott.

És mégis, a feladat nem hárítható el. A válasz viszont, amelyet a kérdésre kell adnunk: lehetséges-e morál Auschwitz után, s ha igen, milyennek kell lennie — elválaszthatatlan attól, az első pillanatban képtelenségnek tűnő másik kérdéstől, hogy mit nyújt, mit nyújthat Auschwitz, illetve Buchenwald egy új erkölcs számára. Erkölcs Auschwitzban? Erkölcs Buchenwaldban? Igen. Höss, Mengele és Ilse Koch birodalma ugyanis nem csupán s nem kizárólag „anus mundi” volt, a tábor, ahol a szadizmus tobzódott, s amely roppant halálgyárként vált az idők végezetéig gyűlöletessé, hanem egy új erkölcs olvasztótégelyének is tekinthető. Az ember erkölcsi és fizikai megsemmisítésének ez a totális kísérleti telepe maga volt az intézményesített Radikális Gonosz. Rémálmokkal azonosuló valóságához viszonyítva az erkölcsi jó jelentkezése éppen ezért csak valaminő mutációként képzelhető el őrtornyokkal körülvett területén. A morál változásának története azonban nem tud előzmények nélküli hirtelen ugrásokról, nem ismer meglepetés-szerű, minőségi fordulatokat. Ilyeténképpen, ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a Gramsci által is oly következetesen szorgalmazott erkölcsi megújodást forradalmi jellegű átalakulásnak tekintjük, akkor a marxista etika kidolgozásában kell keresnünk e folyamat egyik tényezőjét, s ennek során messzemenően figyelembe kell vennünk a közelmúlt történelmi tapasztalatait. Nem kerülhetjük meg tehát Auschwitzot, Buchenwaldot, a légerek világát.

E felismerésből származó következmények összegezésében azonban nehézségekbe ütközünk. Itt van rögtön az a fogas kérdés, milyen mértékben alkalmazhatók a szokványos hétköznapiakban azok az elvek, tanulságok és magatartás-minták, amelyeket az ún. határhelyzetekben, a lét és nemlét közötti keskeny mezsgyén élő, helyesebben vegetáló emberek viselkedéséből, viszonylataiból vonhatunk le? Az uralkodó képtelenség, valószerűtlenség ellenére a légerek zárt, elszigetelt univerzuma az adott rendszer valóságához tartozott. Magasfeszültségű áramot vezető drótkerítései mögött csak e rendszerre jellemző erők, tendenciák nyilvánultak meg, persze, a paroxizmusig felfokozva. Ami viszont a foglyokat illeti, a határhelyzetben lévő ember — jaspersi meghatározás szerint — a lét alapvető, lényegileg változatlan szituációiban található. Maria Zarebinska, volt lengyel lágerlakó pedig így vall e dimenziókból származó élményeiről: „Olyan borzalmakat, a határtalan emberi nyomorúságnak és a tiszta, őszinte lendületnek olyan megnyilvánulásait láthattam ott, hogy elmondhatom, megismertem mindazt, amit az ember égben és pokolban átélhet.”

Ülünk a weimari kultúrházban, és nézzük a felszabadulás 30. évfordulójára készített dokumentumfilmet. Ismerős arcok, sokat hallott nevek és ada-

tok követik egymást a vásznon, remegtető feszültségben éljük újra 1945. április 11-ét. A szcenárium Goethe és Schiller öröksépségű igazságaival indít, hogy a német humanizmus titánjainak fennkölt gondolatai és az őket megcsúfoló utókor között tátongó szakadék kontraszthatását fokozza. Én pedig eltűnök azon, amit a Szellem, avagy a Morál tehetetlenségének lehetne nevezni. De lám, egyszerre csak a filmen az ellenállási mozgalom sok-sok leleménnyel, tegernyi kockázat és áldozat árán megteremtett arzenálját kifejező számok és ábrák jelennek meg. Ennyi és ennyi puska, kézigránát, sőt még egy golyószóró is... És hirtelen felvillan előttem a kés, amelyet felső konspiratív összeköttetésemtől kaptam, hogy egy másik társammal fegyverként használhassam, ha az elkerülhetetlennek mutatkozó kiűrités folyamán megtámadjuk az SS-t. Az akcióra (szerencsémre, mert nem tudtam és nem tudom magam elképzelni, amint valakit leszűrok) nem került sor, de a meglevenedő emlék nemcsak arra szolgál, hogy előbbi rezignált gondolatársításaimat elhessegesse, hanem arra is, hogy újraéljem a visszanyert méltóságnak azt a mámorát, amelyet akkor éreztem, amikor a kés markolatát először szoríthattam. Ha el kell veszteni az életet, nem azt a nyomorult, megalázó halált kell halnom, amelyet nekem is szántak. Eszembe jut: ezt a felszabadult örömet érezhette A nagy utazás Hansa is, aki német emigránsként francia ellenállók között harcolva, golyószórójával szándékosan a biztos véget jelentő utóvédben marad, hogy ne csak azért haljon meg, mert a fajirtók pusztulásra ítélték. (Jól látja ezzel kapcsolatban Almási Miklós, hogy Semprun magatartása és szemlélete újfajta humanizmust és újfajta hősiességet sugall. Elítéli azokat, akik nem maguk választják meg sorsukat, és azokkal azonosul, akik döntéseikkel a maguk szabadságát akarják megteremtteni. „Semprun morálja és világnézete követel: minden embertől lehetőségeinek maximumát kéri számon — a szabadságra apellál.” [Almási Miklós: *Ellipszis*. Budapest, 1967. 179—180.]

Ha a lágervilág terméke az „adminisztrált ember” volt, akkor e múlttal szembeszegezendő etika egyik fő parancsolatának az autonóm, sokoldalú személyiség védelmét kell tekinteni. Immanuel Kant, az autonóm erkölcs megfogalmazója, akire az Auschwitz utáni nevelés szempontjait taglalva Adorno kifejezetten hivatkozik (vö. Th. W. Adorno: *Erziehung zur Mündigkeit*. Frankfurt am Main, 1972. 93.), mint ismeretes, kimondotta volt, hogy az embert sohasem szabad pusztá eszközként, hanem mindig célként kell felfogni. A nagy filozófus a „német nyomorúság”-gal tetézett hüberiség kalodájából kívánta az egyént kiszabadítani, s igazán nem gondolhatta, hogy eljön az idő, éppen Németországban, amikor egy sem a rabszolgatartó, sem a jobbagyságra épülő rendszerhez nem mérhető totalitarizmus még eszköznek sem hajlandó hosszabb távon az emberek bizonyos, feleslegesnek nyilvánított kategóriáit használni. (Az már az eszmék utótörténetének torz fintora, hogy az „Endlösung” buzgó végrehajtója, Eichmann abban a tudatban volt elfogadásáig, hogy életét a kanti imperatívusz szellemében élte.)

A célként tételezett embernek s ama társadalomnak, amely elfogadja, alkalmazza ezt a humanista eszmét, autonóm személyiségen a kritikai önvizsgálatra kész, nem manipulálható egyéniséget kell értenie. Azt, aki mélységesen közösségi lény, ám visszautasítja a vak azonosulást a csoporttal. A koncentrációs táborok tárggyá silányított, élő holttestként és tényleges halálában minden egyéni jegytől megfosztott Häftlingjének ellentéte — az adott feltételek között — önmaga sorsát magukat a körülményeket alakító ember. Az, aki még hallgatásával sem vállal cinkoságot a gyilkosokkal.

A lágervilág félelmetes pervertáló hatása erkölcsiek terén — többek között — abban jelentkezett, hogy gyakran sikerült az áldozatokat a hóhérokhoz közelítenie. Nem csupán s nem kizárólag egyes „Kápók” vagy „Stubendienstek” kegyetlenkedéseire, az elharapódzó lopásokra, az önzés embertelen megnyilvánulásaira, hanem arra a passzivitásra gondolunk, amellyel a foglyok megadták magukat soruknak. Jól tudjuk, hányféle külső tényező (a totális uralom, a nem érintettek közömbössége, gyávasága, az ellenállási mozgalmak gyengesége stb.) járult hozzá az öngyilkos magatehetetlenség eluralkodásához, mindez azonban nem változtat

azon, hogy az utóbbi nélkül nem lett volna Auschwitz. Jól tudták ezt a himmle-
rek, eichmannok és hössök, akik kétszeresen győzedelmeskedtek áldozataik fölött.
Nemcsak úgy, hogy meggyötörték, majd elpusztították őket, hanem azzal is, hogy
végignézhették engedelmes vonulásukat a gázkamrák felé.* Ezért nem egyeztethető
össze antropológiánk és etikánk ember-modellje azzal a nem-cselekvő lénnel, akit
Claude Roy találóan korunk antihősének nevez. Ő az, akivel mindig csak történik
valami, akit külső erők taszigálnak hol ide, hol oda, s aki makacs ösztökélésre
néha tesz ugyan valamit, de az ellenkezőjét is tehetné. És ezért méltathatjuk auten-
tikus hősként Peter Schwiefert, azt a Hitler-ellenes fronton elesett fiatalembert,
akinek nemrég kiadott leveleiben az európai progresszió az emberi ember korszaka-
kos dokumentumaira ismerhetett. Peter Schwiefert 1938-ban, a pogromok kezdetén
emigrált hazájából, a lisszaboni német konzulátuson anyja származására hivatkozva
zsidónak nyilvánította magát, majd sok megpróbáltatás után önként jelentkezett
a szabad Franciaország haderejébe. Egy olyan világban, amely — egyik levele
szerint — „viharos és zavaros”, s amelyben a történelem hideg szelei milliókat
sodortak bűnbe vagy értelmetlen pusztulásba, Peter Schwiefert egyedül választotta
meg azonosságát, útját és halálát. Simone de Beauvoir korszerűen példásnak tartja
döntését. Az igazi hősiesség magaslatára emelkedve, Schwiefert önmaga irányította
életét, s ezzel halálát is sikerült az abszurditástól elragadnia. Igen, az emberhez
méltó, önmaga meghatározta élet nélkül nincs emberhez méltó halál sem. A per-
manenssé tett lágerhalál az egyén kifosztásának, megszüntetésének végső aktsa.
Az exitus itt valójában nem is az egyén létének, hanem a fölösleges emberek
csoportja egyik azonosíthatatlan példányának a végét jelenti. A névtelen, az egyén-
től elorzott halálban vált teljessé a minden különbséget, egyediséget eltüntető
folyamat, amely nemcsak az áldozat jogi, erkölcsi személyiségét és múltját semmi-
sítette meg, hanem elrabolta tőle azt, ami kint a legnyomorultabbnak is sajátja
maradhatott: halálát. A halált azonban vissza lehet s vissza is kell szerezni, úgy,
hogy — akárcsak életünknek, amelyhez elválaszthatatlanul hozzátartozik — értel-
met adunk neki. Hogy ne csak képtelenség, banális biológiai jelenség legyen,
hanem életünk törekvései, céljai nyerjenek benne végső kifejezést, esetleg kitelje-
sedést. Halálunkban is győzhetünk az elnyomók, a hóhérok fölött. Ilyen győzelmet
aratott az a Hannah Arendt által méltatott szovjet fogoly, aki kivégzése előtt
megölte az őt kísérő SS-legényt, így győztek — harcban elesve — a különböző
lágerekben fellázadt kőmandók tagjai, s ez a diadal sugárzik annak a romok
között fekvő, egymást átölő fiatal párnak — katartikus emberi szépséget kife-
jező — arcáról, amely a varsói gettó felkelésekor szintén harc közben lelte halálát.
Az őket ábrázoló, megrendítő s egyben felemelő fénykép (*La Pologne*, 1973. 4.)
páratlanságában jelképes értékű abban a láger-ikonográfiában, amely a vegetatív
lét legalsó fokára süllyesztett „muzulmánok” s az iszonyatos hullahegyek felidé-
zésével az ember meggyalázásának lesújtó dokumentumaként került be a törté-
nelembe.

*A viszontlátás élménye, noha készültem rá, noha előre próbáltam magam
lelkileg erősíteni, megrázó volt. A megpillantott kép mélyen felkavart: a
barakkok eltűntek, a poklok poklát, az ún. kis-láger közötti közömbös vegetáció
nőtte be. De megmaradt a krematórium és az Effektenkammer, a ruharak-
tár épülete, amelyet Bruno Apitz könyvéből azóta tízezrek ismernek. És áll
a kapu. Két szárnya most tárva-nyitva, hogy befogadja az ide zárándokolt
volt foglyok menetét, amely a régi vasútállomásra az Appellplatzon tar-
tandó gyűlésre indul. A vasrácsos kapuszárnyakon három évtized múltán
is ott díszleg a két jelszó. „Arbeit macht Frei” — hirdeti pimasz ciniz-
mussal az egyik, örök gyalázatára kínzóinknak, akik kényszermunkával akar-*

* Mélyenszántó ebben az összefüggésben az ugyancsak Buchenwaldot megjárt Bettelheim elemzése.
A francia szociológus rámutat: a foglyok erkölcsi személyiségét főként azzal törték meg, hogy rákényszerít-
ték őket mindannak megtagadására, ami számukra addig érték volt.

ták szabadságra oktatni azokat, akiknek különleges munkaerejét nem kellett — közgazdasági fogalmat használva — újratermelniük. Kifacsarásuk után, ami hordozóikból maradt, a krematórium kéményén távozott, illetve a tömegsírokba került. „Jedem das Seine“: mindenkinek az jár, ami megilleti — közli nyíltan a másik felirat. Ó igazságosság, ó méltányosság! Minden világos, minden egyértelmű. Nekünk a rabság, a szenvedés, a megaláztatás és a biztos halál jár, az ő részük pedig az uralom s a végtelen dicsőség az ezeréves birodalomban.

Mi és ők, mi vagy ők. A frontok tiszták, felcserélhetetlenek. A határvonalak szintén. Ó egyértelműség, ami itt még a maga kérlelhetetlenségében s az elkerülhetetlen végzetet sugallóan is oly biztonságot nyújtó, megnyugtató volt, hogy — paradox módon — mindmáig nosztalgiát ébreszt. A részvétel a táborni felszabadító nemzetközi ellenállási mozgalomban valóban egyértelmű volt, az antifasiszta erők győzelme, a kivívott szabadság pedig visszamenő hatállyal értelmet adott a harcnak, a hűségnek, az áldozatnak. Ennek az egyértelműségnek az emléket kerestem az ettersbergi kőben. Meg is találtam. Erdemes volt ide jönnöm érette, de fel kellett ismernem, hogy hajdani erkölcsi tisztasága és ereje önmagában nem szavatolhatja a továbbiakat. Nem jelent biztosítékot a tekintetben, hogy ez az egyértelműség jellemzi majd minden tettünket és magatartásunkat. Megőrzése küzdelmet jelent és küzdelmet kíván a történelmi idők ellentmondásai és buktatói között. Kritikát igényel magunkkal és másokkal, nemritkán régi sorstársakkal szemben. Mert a státusszá, szereppé is alakítható egykori Häftling-mivolt nem véd meg az elidegenedés összes megnyilvánulásaitól.

Az etikának, amely a légervilág különböző előjelű tapasztalatait, tanulságait is értékesíti, messzemenően számolnia kell — éppen e tapasztalatok és tanulságok alapján — az erkölcsi helyzetek és kapcsolatok konfliktusos, dilemmatikus jellegével. A társadalmi fejlődés átmeneti válságokkal telített szakaszának termékeként ez az erkölcsstan — mint eszmei alapja, a marxizmus — csak nyitott, szüntelenül változó rendszerként dolgozható ki. Ily módon ugyan kevesebb (látszat)-biztonságot kínál követőinek, ezt a (látszat)hiányt viszont azzal kompenzálja, hogy — elvei, normái és eszményei megfogalmazásával — segíti őket erkölcsi személységük kibontakozásában. Nem ad, nem adhat sablonmegoldásokat bonyolult, ellentmondásos helyzetekben való eligazodásra, de a valósággal számoló s ugyanakkor eszményektől vezérelt tetteket ösztönözve, maximális felelősségre buzdít egy önmagához — változásaiban is — hűséges, önmagával összhangra törekvő egyéniség moralitásaként.

Mert például milyen erkölcsi kátében találhatott volna „megnyugtató“ feleletet kínzó lelkiismereti problémáira az a Kurt Gerstein, aki — az SS-ben betöltött tiszttségénél fogva — saját szemével látta a működő gázkamrákat, és miután — a látottaktól mélyen megrendülten — hiába ostromolta a berlini nunciust a Vatikán közbelépését kérve, az elé a dilemma elé került, szökjön-e meg valamelyik semleges országba, ahonnan mozgósíthatja a szabad világ közvéleményét, vagy a kierkegaard-i értelemben vett tanú, „Isten kémje“ szerepét vállalva, maradjon helyén, és kísérelje meg sabotálni a halálgyárak működését? „Az nyomhatja meg a gombot, aki a gombhoz ül“ — mondja Gerstein Hochhuth *A helytartó* című drámájában, s ez a felismerés, amely egyéni sorsára nézve fatális következményekkel fog járni, döntőnek bizonyul. Simon Wiesenthal sem kapott egyértelmű választ, hiába fordult a világ szellemi kiválóságaihoz, segítségét ott annak a harmincéves dilemmának az eldöntésében, helyesen cselekedett-e 1942-ben, amikor fogolyként megtagadta egy haldokló SS-katona kérését, hogy népe nevében bocsásson meg neki. Mindezek a példák (számukat nem volna nehéz szaporítani) nem az erkölcsi relativizmust kívánják igazolni, hanem az Auschwitz utáni erkölcs antinómiáira felhívást.

Az önalakító személyiségre helyezett nyomatékos hangsúly nem a magány, nem az önös elzárkózás apoteózisa, ámbár — az ún. láger-szindrómát klinikailag meg-

határozó krakkói kutatócsoport szerint — a túlélés egyik módját éppen a hibernáló létforma, valaminő befelé forduló sztoikus tartás kialakításában lehet megjelölni. De ugyanez a kutatócsoport mutat rá arra is, milyen rendkívüli értéke volt a légervilágban az autentikus emberi kapcsolatoknak, milyen életmentő, semmivel sem pótolható erkölcsi funkciót teljesített a sorstársi segítség s főként a továbbküzdők szolidaritása. (Legmélyebb, életre szóló élményem éppen ennek a harcos szolidaritásnak, a buchenwaldi ellenállási mozgalom megtörhetetlenségének az élménye volt, amely ma is erőt ad és reményt ébreszt.)

A második világháború kitörése előtt Paul Valéry „nagy jövőt” jósolt az embertelenségnek. Kasszandrai jóslatát a történelem — sajnos — nagymértékben igazolta. A francia költő pesszimizmusának (vagy realizmusának?) általános érvényét azonban egy emberi „csoda”: az antifasiszta harcosoknak, az emberi embereknek az ellenállásban megnyilvánuló legyőzhetetlen erkölcsi ereje cáfolja.

Az Auschwitz utáni erkölcs egyik fő értékét s egyben fő feladatát éppen ennek az erőnek a megőrzésében és ápolásában látom.

„Ó Buchenwald, ich kann dich nicht vergessen...” — énekeltük a szabadság, az öröm s a harag napjaiban. Mintha a túlélők valaha is elfelejthetnék azokat az időket, amelyeket egyik sorstársunk sűrített drámaisággal „Halálunk Napjai”-nak nevezett. De a többiek? A közömbösök s főként a cinkosok, a rossz lelkiismeretűek? És az új nemzedékek?

„Auschwitz ma múzeum — írja Pilinszky János. — Falai közt a múlt és bizonyos értelemben valamennyiünk múltja azzal a véghetetlen súllyal és igénytelenséggel van jelen, ami a valóság mindenkor sajátja, s attól, hogy lezárult, csak még valódibb, még érvényesebb.” Az immár kegyhellyé vált Auschwitz és Buchenwald mementójának érvényességét és, tegyük hozzá, hatékonyságát nemcsak a falai között megőrzött, szimbólumokká, ereklyékké vált hétköznapi tárgyak, a lezárult múltnak ezek a lassan megkövesedő nyomai szavatolják.

Most találkoztam először a képekről már jól ismert emlékművel, Fritz Cremer ihletett, grandiózus, az egész tájat uraló alkotásával. Amikor az ünnepségre jövet az autóbuszon elhaladtunk a mauzóleummá kiképzett magas harangtorony mellett, az alacsonyan úszó felhők miatt észre sem vettük. A harang felejthetetlen, semmivel sem összehasonlítható kongása azonban elvezetett a régi tömegsírok helyén emelt emlékműhöz. Komoran szólt a harang. Pontos időközökben megszólalva, a gyászt, az emlékezést hirdette. Öntőinek sikerült a lélekharang és a félrevert harangok vész jelző, riadóztató zengését valamilyen sajátos ötvözetben egyesíteniük. A ködben a hatalmas szoborcsoport alakjai sejtlemesekké váltak, a szél s az eső pedig leszorította a különböző nemzetek ittpusztult fiainak emlékére emelt oszlopokon égő öröklángok füstjét. Ez még zordabbá, még gyászosabbá tette a hangulatot.

A több tizezernyi fiatal azonban nem hagyta magát ettől befolyásoltatni. Vidáman, gondtalanul sétáltak az akasztófa, a barakkok helyén, hangos beszédük és nevetgelésük akkor sem csendesedett, amikor a krematórium kemencéi mellett vonultak el. Mi ez? Kegyeletsértés, avagy az élmények, az emlékek átadhatóságának természetes-generációs nehézsége, akadálya? A helyes válasz nyilván az utóbbi (mert mit mondtak nekem is annak idején nagybátyám elbeszélései Doberdóról?), amelynek tudatosítása tanulságokat, feladatokat diktál. Aki megreked a múltban, aki csak gépiesen ismételni tudja a tegnaptól, az elveszti a mát, és elvágja magát a holnaptól.

Ezért Cremer — kezét esküre emelő — alakjának nem csupán azt kell kifejeznie, hogy nem fogunk felejteni, s nem nyugszunk addig, amíg a bűnösök el nem nyerik méltó büntetésüket. Az antifasizmusban feszülő korszerű tartalom az emberibb jövőt munkálja.

**UTAK
ESZMÉK
VITÁK**

WEISS ISTVÁN: A MŰLT KISÉRTÉSE

WEISS ISTVÁN: ÖREGEK

BÁNYAI LÁSZLÓ ELSÜLLYEDT MEGYE

Szülőföldi előzmények

Hunyad megyében születtem, de annak északi csücskét gyermekkoromban még Zarándnak hívták, noha Zaránd megye hivatalosan már nem létezett akkor. Alig ezer lakosú szülőfalumról, Körösbányáról pedig váltig emlegették, hogy valamikor megyeszékhely volt, azonban ebből a rangjából külszínre jóformán semmit sem örözt meg.

Mikor a húszas évek elején elköltöztünk onnan, két megfakult egyemeletes ház emlékét vittem magammal: az egyik a járásbíróság (régebben hol megyeháza, hol kaszárnya), a másik a ferences zárda gótikus templomával. Oszlopos kúriája körülzárt park közepén csak Szerban föld-birtokosnak, a halmágyi kerület román képviselőjének volt. Legtöbb színes üveg-gömbje és ezüstdényője pedig a főszolgabíró tágas udvarházának, ami előtt rendőr posztolt. Mindkettő titokzatos lakanak tűnt, iparosok, parasztok, de még címer nélküli polgárok számára is elérhetetlennek...

Ezelőtt pár évvel régi vágyam teljesült, hogy legalább egy napra viszontláthatam szülőfalumat. Megdobbant a szívem, amikor kora reggel Déváról elindultunk autón Körösbánya felé. Hiszen utoljára fél évszázaddal ezelőtt tettem meg ezt az utat, természetesen lovas kocsin. Hajdani emlékeimet kellett összemérnem a mai képekkel. S évtizedek alatt a történetek azt is más szemszögbe helyezték, ami valójában ugyanaz maradt. Nem is beszélve arról, hogy miután megnőttem, a tárgyak eltörpültek előttem, s az aszfalt-út meg az autó révén a távolságok összeszűgödtek.

Kétlovas hintón gyermekkoromban négy és fél-öt órába telt a negyvenkét kilométeres út Körösbányától Dévára. Évezredek óta többé-kevésbé ugyanott kanyargott. Természetesen virágzó időkben, különböző civilizációs folyamatok csúcspontján. Hiszen ez az út a messze földön híres aranybányavidéket kötötte össze a réz- és vaslelőhelyekben gazdag

délebbi résszel. De amikor a Marosvölgyén pusztai lovas törzsek száguldottak, magába zárkózott az Erdélyi Ercheység, s leromlott a Déva felé vezető út.

Ilyenkor, persze, csak gyalog vagy havasi törpe lovon lehetett itt közlekedni. S mikor újra feltöltötték az utat, ha nem is oly masszív kövekkel, mint a római birodalom idején, akkor is pár órával tovább tarthatott a közlekedés. Nem beszélve arról, hogy Marossolymosnál a múlt század közepéig nem volt híd. Mint egy régi írásban olvasom: „Dévára a Maros vizén kompon kelletvén átjutni, téli fagyos időben sokszor hetekig nem lehetett átmenni, s a levélhordozók mindannyiszor üresen voltak kénytelenek viszatérni.”

Dévától Körösbányáig autón ma már egy óra sem kell, de nekem sikerült ezt az időt megnyújtanom azáltal, hogy lépten-nyomon megálltunk. Hiszen gyermekkoromnak ez az út volt egyik legkalandosabb élménye, főleg téli időben, szánon vagy köberes hintón. Ma is él egyre fogyatékosabb emlékezetemben a hajnalban kelés, a párázó lovak, amelyeknek hátára megálláskor pokróc került, a lábzsák, amibe bujtattak, a talpam alá tett melegített téglá, a fejemre kötött hárászkendő.

Arad felé vonattal is lehetett menni, de Erdély belseje irányába ez nagy kerülőt jelentett. Hosszas várakozást, átszállást, s a vonatok is lassabban közlekedtek akkor. Az első világháború idején aztán a lovak nagy részét elrekvírálták, ami megmaradt, gebévé soványodott. Ekkor már az Aradon túl visszakanyarodó vasútvonal a kolozsvári, mezősegi, székelýföldi rokonsághoz menet alkalmasabbnak bizonyult a kocsinál. Még ha a frontokat ellátó tehervonatok miatt néha órákig kellett is vesztegelni az úgynevezett hadikitérőkön.

A Körösbánya—Déva közötti kocs út azonban elsődleges élményem maradt. Úgy tűnt most számomra, mintha az

autóúttal valami változhatatlannak hitt törvényszerűséget borítottak volna fel erőszakosan.

Hogy Bukaresttől Dévára röpitett az autó, természetesnek vettem, hiszen a felszabadulás óta számtalanszor tettem meg ezt az utat. Az új blokkok sugárútja fölött viszontláthattam magas Déva várát. Ott volt a helyén a régi park egyik szárnyán Bethlen Gábor félig reneszánsz, félig barokk kastélya, a mai múzeum. A park másik szárnyán kerítés nélkül, a húszas évek modern ízlésével megépített Groza-ház, amelynek hátsó kapuján nemegyszer lopakodtam be az Ekésfront vezetőjével való tárgyalásra.

De Déva után már fantasztkusnak tűnt minden változás. Kezdvé az ipari tájjal, ahol a dombmagasságra feltöltött ércanyag zárta el a kilátást. Azután a hajdani szőrványos, szalmafedeles kunyhók helyén csemrével emelt cserépes, téglás házak, nem egy televíziós antennával a tetőn. Nincs itt család, amelynek két-három tagja ne dolgoznék a környék bányáiban, gyáraiban.

Brádra rá sem ismertem, annyira be-lepték a modern blokkok. Pár percet keringtünk mindhiába, nem találtam egyetlen ismert régi épületet sem. De hiszen gyermekkorom Brádjának kétezer lakosa volt, s most több mint tízszer annyi.

A cebei görögkeleti templomnál viszontláttam a hatalmas átmérőjű tölgyet, amely alatt Horea beszélt az egybegyűlt paraszttömegekhez, s Avram Iancu sirhantját, két negyvennyolcas ágyúval az oldalán.

Az első világháború előestéjén jártam itt édesanyámmal, aki az esperes néninél tett látogatást. Honnan tudhattam volna akkor, hogy 1935 decemberében az antifasiszta erők itt fogják megkötni szövetségüket, s hogy a Magyar Dolgozók Szövetsége csatlakozó nyilatkozatát én fogom megfogalmazni.

Cebétől egy kilométerre elértük a körösbányai katolikus—református közös temetőt. A vaskerítés meg a fejfák, kereszték, sírkövek nagy része kidőlt. Bőngésztem a még kiolvasható feliratokat. Majdnem mind régi ismerőseim.

Valami szorongásféle visszatartott attól, hogy rögtön továbbmenjünk. Csak néztem a távolból kiemelkedő templom ormát, balra tőle a Karács-hegy csúcsát s a Körösön túl a kopasz Mágus vonulatát. Vajon mi vár rám közvetlen közelből?

De aztán összeszedtem magam. Besuhantunk az autóval a hol kopottan, hol összeomlóban felém tekintő házak közé. Néhány emlékezetes épület teljesen eltűnt, volt, amelyik helyén csak a felhasználásra váró régi téglák halmaza ma-

radt. A ház, amelyben születtem, mintha önmaga kísértete volna.

Itt álltunk meg az autóval. Kíváncsi szemek pillantottak felénk. Sokáig nem mertem senkit megszólítani. Azután elindultunk gyalogszerrel felfedező útra.

Egy szembe jövő, korombeli férfi hallva, hogy ki vagyok, viszontkérdéssel felelt: emlékszem még rá? Sirban Ioan bányász — mutatkozott be —, volt iskolatársam. Együtt játszottunk rabló-zsanárdart az üres istállóban, fészerben, míg édesanyja, Szofika néni segített a háztartásunkban. Én románul válaszoltam neki. Ő kitartóan magyarul szólt hozzám.

Az egyik nyitott ablaknál varrogató anyóka kihajolva kérdezte, hogy kit keresünk. Sorra emlegette családom tagjait. De nem, nem volt azonos óvodáskorom „mesekirálynőjével“, aki valahányszor varni jött hozzánk, csodálatos, vége-hosszat nem érő tündérmesékkal kápráztatott el minket, gyermekeket.

A község lakóinak száma megcsappant azóta. Az épületanyag egy részét más fejlődő helységekbe hordták. A volt járásbíróság épületében alig pár szobát foglal el a cipésszövetkezet.

A valamikor fontos bányászati és közgazgatási központ lemaradt a fejlődésben. Nem tudott lépést tartani Cebével sem, amelynek szénbányájába a helyi lakosok egy része átjár most dolgozni.

Evtizedek óta terveztem, hogy pár hétre visszajövök ide, felkutatva szakadozó emlékeim minden kis darabját. És most ez a félnap is soknak tűnt, zsúfoltnak és fonáknak. Készerűen éreztem döbbenetes eltorzulását dédelgetett emlékeimnek.

Látogatásom előtt pár évvel a Brád és Vaskőh között kiépített aszfaltút új kihagyta Körösbányát, mint egy jelentéktelen, pusztulásra ítélt falucskát. A helyi lakosok tömegeláírások panaszukkal engem is felkerestek mint a község szülötét. Kérésük támogatására beadványomban felsoroltam mindazt, ami a helységet valamikor híressé tette.

Most ott találok valóban a főúthoz vezető aszfaltozott bekötőutat. Azóta történt még egy s más, ami hozzágazította a helységet a kor üteméhez. Ha másért nem, hát viszontagságos múltjáért is bőven megérdemli.

Általában történészek tartanak. De voltaképpen húszegynéhány éves koromig az irodalom, jelesen a költészet művelése hozott lázba, s az egyetemen filológiával foglalkoztam. Azután „szakmailag“ nagy kihagyások jöttek a mozgalmi munka hevében. Ami a tollat illeti, a közírás volt fél évszázadon át fel nem hagyott műfajom.

Történelemmel akkor kezdtem csak komolyabban foglalkozni, mikor a második világháború előtt a közeledő világrengrés arra készítetett, hogy a távoljövőbe vetett bizalomon kívül a múlt tekervényes útjai révén is keressem a jelenben való eligazodást. De mindennek szerves kapcsolata volt gyermekkori képzeletvilágommal, ami egy életen át táplálta bennem az érdeklődést szülőhelyem múltja iránt.

Döbbenetes emlékeket idéző ifjúkori lokálpatriotizmusom nem csupán Körös-bányára összpontosult, hanem az egész régi Zarándra s az annak nagy részét később magába foglaló Hunyad megyére.

Évezredek hagyták itt nyomát a társadalom hullámozó menetének. Egyszer az ötvenes években autón jöttem Szászvároson át Daicoviciu Constantinnal, aki élete nagy részének minden nyarát a Hunyad megyei régészeti ásatásoknál töltötte. Történetesen megálltunk a Maros-kanyarnál, Tordossal átellenben. A meredek partomlásnál Daicoviciu sétapálcájával kaparta a földet, s egymás után tűntek elő, pár méteres sávokban, különböző őskultúrák cseréptörmelékei.

A dévai múzeumban ismerkedtem meg ugyanakkor három antropomorf, azaz kezdetleges kivitelben embert ábrázoló kőszoborral, amelynek a keletkezését a szakemberek három évezreddel ezelőttre tették. Büszke voltam rá, hogy Körös-bánya volt a szobrok lelőhelye. A talajkincs nem egy ízben a különböző szintű civilizációk messze sugárzó góciát teremtette meg ezen a vidéken.

Amikor kis elemista korban apai nagyszüleimnél Kosztésden nyaraltam, egyik cigány pajtásom megtöltötte a fejem kincskeresőkről, tündérvárakról szóló legendákkal. Át is vitt a patakon túl emelkedő hegycsúcs romjaihoz. Egyetemi tanár lettem, amikor újra meg látogattam a dák erődítményláncolatnak eme elővárást, most már sorozatos ásatások által teljes méreteiben feltárva.

De hiszen kincskeresők meséi alapján kúldtek a múlt század elején a feljebb fekvő Grădiştea-Munceluluira osztrák katonaságot, hogy kutassák fel a terepet, Decebál elrejtett kincstárát keresve. Kaptak is egy fazéknyi római aranypénzt, ezzel szemben összevissza hányták-törték az értékes régészeti anyagot.

Egyszer a szülőfalumtól pár kilométerre eső Karács völgyébe kirándultunk. A lezart, bedeszkázott bányalejáratokra, mint valami vak szemekre, ma is emlékszem. S valakinek a szavára a felnőttek közül, hogy ezeket a tárnákat már nem érdemes megnyitni. Hogy ami arany-ér volt bennük, azt már a rómaiak óta mind kibányászták.

A népvándorlás folyamán kezdetlegesen feltárt, vízimalom révén tisztított vagy a patakok homokjából kiszírtalt aranyat az őslakók új meg új hódítóknak szolgáltatták be. A középkori magyar királyságban az Érchegeység zalatnai része a gyulafehérvári püspöké lett, majd az erdélyi fejedelemé. A közvetlenül a királyi kincstárhoz tartozó zarándi bányavidék központja viszont a középkori dokumentumok „Keresbánya”-ja, ahová más országból jött hospesek, a bányászatban jártas vendéglakók is letelepedtek.

A Fehér-Körös vonulatán húzódó középkori Zaránd első ismert vármegyei székhelye az alföldi részre eső Világos. Az ottani várparancsnok vitézei voltak a Zsigmond német–római császár és magyar király törökverő seregében a Körösbánya, Brád környékén tisztséget viselő kenézek, zsupánok.

Erről a korról már akkor kezdett valami derengeni bennem, amikor gyermekkoromban keresztapámnál, dr. Török Arthurnál nyaraltam, aki Gurabárza és Kristyór bányavállalati orvosa volt. Keresztapámat csodadoktornak tartották, s polgári radikális nézetei miatt csodabógnak is. Keresztanyám, született Kristyóry Olga, gyermektelen lévén, anyai gyöngédséggel vett körül. Róla eleinte csak annyit tudtam, hogy messze földön híres szépség, s hogy unokafivérei közül az egyik pékmester Aradon, a másik pedig fényképező Kolozsvárt.

Rendszerint a kocsiszínbén játszottam náluk a „kis kocsisal”, aki keresztapámat fekvő betegeihez kísérte. De engem nem a kétkerekű bricska érdekelt, hanem a szokatlan méretű, összeszáradt, penészes batár, amelybe már régóta nem foghattak lovakat. Apámtól hallottam, hogy a Kristyóryak családjából valamikor számos alispán, szolgabíró meg árva-házi úlnök került ki. Innen a batár.

Később került a kezembe Nagy Iván 1857-ben megjelent könyve a nemesi családokról, amely a Kristyóryakról a következőket írja: „Zaránd megye egyik ősi családja, Boárnak fia Boalya a zarándi oláhok vajdája volt Zsigmond király alatt és ezen királytól kapta adományba 1404. augusztus 24-én Kriscsört több jószágokkal, miket már előbb fiágról szőlőlag birtokolt. Boalyának fia László Bosznia országban tünteté ki magát.”

A család alapította a kristyóri görögkeleti templomot, amely a XV. század első évtizedeiben épült. Bizánci hatású, cirillbetűs felírást falfestményein „Stefan és Laslău Bălea” kegyurak és családtagjaik mellett ott találhatók az árpád-házi királyi szentek is: I. István fia, Imre herceg és I. László.

Nem véletlen, hogy Ribiczén, a Körös cebei partjával szemben ez idő tájt épült fel egy másik görögkeleti templom, amelynek falfestményein „Vladislav és Miclăuș” kegyurak ékeskednek családjukkal együtt, s mellettük István király és Imre herceg.

Gyermekkoromban temették el a templomalapító Ribiczey család utolsó sarját, immár a körösbányai katolikus zárdatemplom kriptájába.

A román kenézcsaládból származó Hunyadi János adományaiból építették újjá annak idején a ferencrendi zárdák sorát Déván, Szászvároson, Hátszegen, Karánsebesen, Körösbányán. Az egyháziilag is egységes tábor megteremtésének fő célja az oszmán veszéllyel szembeni önvédelmi harc volt. (Hunyadi törökverő seregének lelkesítői a boszniai székhelyű ferences barátok, élükön a dalmát Capistrano Jánossal.) A román kisnemesek jó része ellenállt az erőszakos katolizálásnak. A paraszttömegek hagyományos hite pedig semmit sem változott.

Vizsont a hátszegi, dévai, karánsebesi kerületben, a török invázió elleni fő védővonalban a XV–XVI. század folyamán katolikus hitre tért román személyiségek egész sora emelkedik egyenesen főrendi, sőt országvezetői rangra. Erdély vajdája, Magyarország kormányzója, Hunyadi János mellett többek közt a kancellár és hercegprímás Oláh Miklós s a pécsi humanista püspök, Csulai-Moré Fülöp. (Ez utóbbinak a családjából származtak századunk elején Mara főispán és Csulay alispán, Hunyad megye utolsó, díszmagyarban hívalkodó méltóságai.)

„Ekkor [1526-ban] volt kezdete a sors azon csapásainak — írja a megye 1848-ban megjelent krónikája —, melyek szinte két század év alatt sújtottak; ezután nyögött a felette és birtokáért versengző [német]-római császárok, török szultánok és erdélyi fejedelmek hadainak zsákmányolásai és pusztításai alatt.”

Nyugati fele, a Borossebes melletti Dézna várával, hosszú ideig török uralom alatt állott. De volt úgy, hogy a hatvan falut magában foglaló körösbányai uradalom is erre a sorsra jutott. „Brádra — mondja a krónika —, mely az Erdélynek hagyott részhez tartozott, a vásár a török foglaltság alatt költözött át [...] A Körösbányán alul levő vidéken lakott régi nemesség mind elpusztult, az azon felül fekvőben pedig megmaradt [...] A török ezen foglalása 44 évig tartott.” Ez azonban nemcsak a nemesség pusztulását vagy elvándorlását, hanem a román és a magyar parasztlakosság tízezeinek kifosztását, rabszójra fűzését is jelentette.

Zarándtól délre, a Hunyad megyei területet viszont a dévai vár katonailag jól szervezett körzete védte. Nyugatra tőle Lippa vára mintegy elővédjeül szolgált. Ezekben a keserves századokban Zaránd megye társadalmi fejlődése teljesen megrekedt, míg Hunyad megyében a reformáció kulturális téren a román lakosság számára is némi lendületet hozott.

Az 1577-i erdélyi, protestáns többségű országgyűlés határozata jóváhagyja, hogy „a görög professziótól elszakadt és az Isten ígését tulajdon nyelveken hallgató” románok új püspökök válasszanak, mégpedig a Hunyad megyei Tordasi Mihály személyében. Ebben az időben fordították le a környékbeli román prédikátorok, tanítók az Öszvétség jó részét anyanyelvükre. A könyv, a híres *Palia de la Orăștie* Geszthy Ferenc dévai főkapitány költségén jelent meg nyomtatásban 1582-ben Szászvároson. Kétségkívül az erdélyi magyar kálvinista rendek ilyen irányú mecénásságukkal egyben saját befolyásuk fokozására is gondoltak, akár a szász lutheránus patríciusok. De az ősrégi népi kultúra szájhagyományai mellett az anyanyelvű könyvkultúra kibontakozása a román nemzeti tudat gyökérszárait erősítette.

1628 és 1640 között a Gyulafehérvárt székeli Brádi György, zarándi román nemesi származék, Ghenadie néven „Fehérvár, Vád, Várad, Szatmár és egész Erdély” metropolitája. Ghenadie az evangélium, az Újszövetség román nyelvre való fordítását támogatja. Bár Bethlen Gábor nevezte ki főpapi méltóságába, csak formailag tett engedményt a kálvinista tanítás felé.

Zarándnak jó ideig állandó székhelye sem volt, s a megyegyűlést a főispán vagy az alispán udvarházába hívták össze Brádon, Ribiczén, Kristyóron, Nagyhalmágyon vagy Körösbányán.

A II. Rákóczi Ferenc vezette felkeléskor 1703-ban Zaránd román és magyar parasztsága meg nemessége egyaránt a kurucokhoz áll. Vezetőik közt emlegetik Ribiczey Györgyöt és Görög Flórat. Mindkettő, több társával együtt, labanc fogságba kerül. Az aradi várbróntőbe hurcolják őket, ahonnan csak súlyos váltságdíj fejében szabadulnak.

A XVIII. század közepe felé Zaránd halmágyi, körösbányai és brádi körzetét ideiglenesen Hunyad megyéhez csatolták, majd nemsokára az egyesített két megye rendjei elhatározták, hogy „Zaránd előbbi állapotába tér vissza”.

1836-ban a pozsonyi országgyűlés Zarándot újra elszakítja Erdélytől. A megye protestáns urai ezt csak azzal a fenntartással vállalják, ha „a vallások törvényes egyenlősége biztosítható”. Az osztrák szorgalmazta katolizálás a román töme-

gek görögkeleti egyházát még súlyosabban érintette, viszont a nemesi rendek számára az továbbra is „megtűrt“ maradt csupán.

Volt még egy feltétel, amelyet a zarándi követek kikötöttek, s amellyel a parasztok, bányászok, bocskoros nemesek is egyetértettek, mégpedig, hogy „a só erdélyi áron fog kiszolgáltatni“, vagyis továbbra is olcsóbb maradt.

A számítások azonban nem váltak be. Zaránd rendjei 1843-ban köriratot intéztek a magyarországi megyékhez, amelyben kijelentették, hogy „valameddig a bizonytalan, kétes állásuk tartandó, a magyar országgyűlésre követeket nem küldenek“. Mindennek a hercehurcának az lett a vége, hogy „a megye a magyarországi királyi tábla elébe perbe idéztetik, s mivel következetlenség nélkül maga védelmére meg nem jelenhetett, törvényszabta büntetésen marasztaltott“.

A megye közigazgatásának zilált viszonyai a földesúri és kincstári önkényt növelték. A középkorban a kincstár kötelezett minden magános vagy csoportba tömörült bányászt az aranyának díjazás ellenében való beszolgáltatására. A közvetlen állami kitermelés az osztrák uralommal kezdődött. A kincstári uradalom jobbágysági kötelezve voltak erdőkitermelésre, szállításra, tárnák karbantartására, zúzdák, vízimalmok felállítására.

A régi kiváltságaikból kiebudaolt bányászközösségek elégedetlensége egybefolyt a nemesi jobbágyságnak a robotmunka és a beszolgáltatások mértékételen emelése miatti panaszai. Az Érchegeységben folyó kettős kizsákmányolás a XVII. század közepétől ezt a vidéket meg nem szűnő forradalmi gyújtóponttá tette.

Eleinte a parasztmozgalmak élére az erőszakos katolizálás és a fokozódó társadalmi elnyomás ellen egyaránt izgatott görögkeleti kalugyerek, szerzetesek állnak. Kemény László gubernátor kétségbeesetten figyelmezteti bécsi feletteseit, hogy „ez a religionis titulus alatt kiűzött szikra nagyobb tűzzé válik“.

Bécs ezután a parasztság felé megértőbb arcot mutat, hogy a megyei rendeknek az udvarral szembeni ellenállását megtörje. Ezenkívül némi szabad utat enged a román polgárosodó rétegek közéleti érvényesülésének.

A görög katolikus papságnak tett könyítéssel együtt jár az iskolázott román fiúknak a határőrségi tisztí karba, valamint a hivatali sorba való emelkedése, sőt nemesítése. Így lesz a század második felében Hunyad megyei alispán Pap László, bátyja, Pap Áron pedig bécsi kancellista.

Az 1784-es felkelést megelőző években a bányavidék román parasztságának nem egy küldötte járt Bécsben a nemesi hatóságok és kincstári tisztviselők visszaéléseiről szóló panaszlevelekkel. A válaszként kapott sovány ígéretek az ábrándok tömkelege fakadt. S a századokon át szenvedett botbűntetés, kaloda, börtön, fejvesztés keserves emléke a bosszú fékezhetetlenül feltörő hullámba torkollik.

A nemesek könyörtelenségének s az osztrák császári uralom megosztó politikájának nem kis köze volt ahhoz, hogy az alapjában társadalmi jellegű mozgalmat nacionalista irányba vezesse le.

Az udvar katonáskodás fejében hajlandó volt felmenteni a határzónák jobbagyságát a földesúri hatóságok jogköre alól. Felmerült egy gyulafehérvári központú katonai körzet terve is. A Mócvádeken futótűzként terjedt el ennek a híre. „A birtokosság — írta a múlt század közepén Kövály László — a fegyverbe állítás ellen keményen kikelt.“ A nép viszont „a kormányzók és földbirtokosok ellenállásában nem kevesebbet látott, mint azt, mintha ezek ellenére volnának azon képzett szabadságnak, mit a császár nyújtani akar“.

A feszültség tetőpontjára hágott, és ki-robbant. „A legelső megrohanás Kristyórra történt — írja a krónika —, a pusztítás, égetés és gyilkolás kezdetét vette. 1784. november 2-án Brádra törttek... November 3-án Ribiczére rontottak... Abrudbányát és Körösbányát felégették...“

A román értelmiség egy része úgy gondolkodott, hogy a felkelés veszélyezteti II. József császár kegyét, s a román nemzeti ügyre árnyékot vet. Volt azonban olyan is, aki nyilvánosan kifejezte rokonszenvét a felkelőkkel, mint az említett Pap László Hunyad megyei román alispán, akit, tisztségétől megfosztva, a nemesi törvényszék el is ítél.

A Horea-felkelést Zarándban a Nagyhalmágyon és Déván állomásozó osztrák katonaság fogta harapófogóba. Az osztrák vérbíróóság ítéletét, a vezetők kerékbetörését 1785. február 28-án a Gyulafehérvár fölötti térségen majdnem félezernyi faluból odahurcolt nép előtt hajtották végre. A felkeléshez csatlakozó torockó-szentgyörgyi magyar jobbágyság vezetőjét is nemsokára halálra ítélték.

A gyulafehérvári erődöt az osztrákok akkor kezdték újjáépíteni, amikor még a bánási részeken a törökellenes harcok folytak. De mire kész lett, már csak kaszárnya, várbörtön, vesztőhely lett a rendeltetése. (1849 elején pedig a császári reakció utolsó védvára maradt Bem győzelmes hadjárata alatt is. Ezért nem tudott kiszabadulni földalatti börtönéből)

Varga Katalin a szabadságharc folyamán.)

A XIX. század elején az elkínzott parasztság mozgolódása újrakezdődött, most már főleg a megye nyugati részén, ahol a halmági katonaság védelmében a birtokos nemesség harácsolása nem ismert határt.

Hollaky Antal, Ácsuva földesura 27 jobbágycsoporthoz tartozó földesurakból, s ha nem volt megelégedve a robotmunkával, gornyikjaival ott helyben börtönzött meg férfit, asszonyt, lányt egyaránt. 1807 decemberében az ácsuvaliak bepanaszolták földesurukat a főispánnál, aki történetesen szintén egy Hollaky volt. Az lett a vége, hogy a főispán a panaszosok vezetőit felfogatta, s a körösbányai börtönbe zárták őket. Raboskodásuk alatt minden botlásuk alkalmával 25-25 nyilvános botlást szenvedtek el.

A környéken a múlt század harmincas éveiben több faluban is lázongás tört ki, amit csak a katonaság kirendelésével sikerült a megye urainak levezetniük. Hat parasztot ítélték halálra, harminc-négyet egy évtől tíz évig terjedő kényszermunkára, negyedévenként 25-25 botlással. A peritörök, a fellebbezés folytán, eljutottak a bécsi kancelláriáig, amely a halálbüntetés megváltoztatását s a börtön enyhítését írta elő. Így a parasztok is megkapták büntetésüket, s a bécsi kormányzat is olyan színben tűnt fel, hogy megértőbb a megye urainál.

A múlt század első felében felmő egy nemzedék, román kisnemesek, módosabb parasztok, bányászok, falusi tisztviselők fiaiból, amely már főiskolát is véggez, és a nemzeti jogegyenlőség követelését a jobbágysághoz való szabadulással együtt hirdeti. A Mócvidék parasztmozgalmainak értelmiségi vezetői támasznak, Avram Iancuval az élen, akik bár hajlandók felhasználni az osztrák hatóságokat a Bécs ellen forduló nemesi vármegyével szemben, elhatárolják magukat egyes vezetőknek a Habsburgok iránt tanúsított feltétlen hódolatától.

A Zaránd megyével nemegyszer összekapcsolt Hunyad megye akkori főispánja, macedo-román kereskedők sarja, báró Nopcsa László már 1848. március végén katonaságot kér a vidék parasztmozgalmának leverésére, s egyben Șaguna püspöki helynököt is odahívja a nép csillapítására.

A konzervatív báró Nopcsa, érezve a forradalom szelét, a főispánságról rövidesen lemond. A balázsfalvi román nemzeti gyűlésen 1848. május 19-én már a központi emelvényen ül. Egyik alelnökévé választják a Bécsbe küldendő bizottságnak, amelyet azután cserbenhagy.

Kiderül róla, hogy az osztrák rendőrség besúgója. (A kalandor Nopcsát később hamis pénzveréssel vádolták. Ő a *Szegény gazdagok* Fatia Negrája; Jókai ugyanebben a regényében a román népet nagy rokonszenvvel ábrázolja.)

Az erdélyi nemesi diéta közben ki-mondta a fejedelemségnek Magyarországgal való egyesülését, semmibe véve a balázsfalvi gyűlés határozatát. A diéta ugyanakkor nem vette tekintetbe a pozsonyi országgyűlésnek a parasztság helyzete könnyítésére irányuló intézkedéseit sem, Zaránd megye urai egyenesen a magyarországi jobbágyszabadság törvényéről szóló híreknek tulajdonították, hogy az „itteni köznépben máris mutatkoznak az ingerültségnek, ellenszegülésnek és mozgalomnak jelei”. Sajnos, a nemzetiségi kérdésben — a kölcsönös bizalmatlanság légkörében — a forradalmi magyar kormány merevsége csak a szabadságharc utolsó szakaszában enyhül, s így a kínálkozó alkalom a román — magyar testvérülésre kudarcba fullad.

A földesurak védelmére kirendelt karhatalom vérengzéseire válaszul Avram Iancu 1848. június 9-én a topánfalvi országos vásár alkalmával táborba hívja a parasztokat. Másnap, június 10-én Nagyhalmági vásáran már szerteszéjjel beszéltek a felhívásról. A zalatnai kincstári uradalom parasztsága kaszával, kapával vonul táborba. Puchner báró, az osztrák katonai parancsnok fegyvert is küld nekik, de nemsokára szembefordul a parasztság társadalmi követeléseivel.

A Fehér-Körös mentén 1848 őszén szélesül ki a mozgalom. Októberben már a megye keleti részéről a síkság felé húzódtak a birtokosok, hírül adva, hogy „több faluk lángra kezdenek borulni”. A megyei tisztviselők jó része is Körösbányáról Aradra menekül.

A negyvennyolcas eseményekről nem egy megrendítő történetet hallottam gyermekkoromban. Hiszen a testvérharcok leggyászosabb eseményei éppen az Erdélyi Érchegeységben zajlottak le. Ma is emlékszem azonban, hogy az abrudbányai véres eseményekről szólva hozzáfűzték, hogy Avram Iancu akarata ellenére történt. A Brády család tragédiáját pedig (amiről Jókai a Brády családról szóló elbeszélésében írt), úgy emlegették, mintha az életét vesztett egyik Brády lány Iancu szerelme lett volna.

Végzetesnek tartották a kalandor Hatvani Imre szerepét. Ő alakulatával Körösbányáról indult a román falvak ellen, amikor Iancu Kossuth küldöttjével, Dragoșsal tárgyalt, s Ion Buteanul, a román légiók zarándi prefektusát, a magyar szabadságharcra való megegyezést hívták kivégeztette.

A szabadságharc bukása után a császári hatalom véres bosszút állt a magyar „rebelliseken”. Ugyanakkor a császári hatóságok üldözték Avram Iancut is, mert nem tudott szemet hunyni a szabadságharc idején ígéreteit az erdélyi románok felé bőven osztogató Ferenc József császár hitszegése fölött. Visszaautasította a császári érdemrendet, s a parasztok érdekében emelt szót, akik megtagadták az adófizetést. A nagyhalmágyi vásáron letartóztatták. A sokaság tiltakozására azonban kénytelenek voltak szabadiábra helyezni. 1852-ben újra lefogták, mert a kincstári hivatal épületéről leverte a kétfejű sást ábrázoló császári címert, és összetaposta. A gyulafehérvári várbörtönben elborult az agya. Kiszabadulva, egyik zarándi portáról a másikra járt. Románok, magyarok egyaránt jó szívvel fogadták. Vándorlásában 1872 szeptemberében Körösbányán lelte halálát. Abban a házban ravatalozták fel, ahol én hat-hétéves koromban a Főthy család gyermekeivel játszottam. Ott hallottam, hogy a cebei temetésen a román tömegek kilométerekre nyúló sora kísérte utolsó útjára.

Közben 1867-ben létrejött a külügyi és katonai téren megszorult dinasztia ki egyezése a magyar nagybirtokos arisztokráciával. Az erdélyi „nagyfejedelemséget” a magyar királyság egészébe olvasztották. Mindez Zarándon is éreztetete hatását. De az erőviszonyok még megkövetelték, hogy a főispán itt román maradjon, s a közigazgatás egy ideig román nyelvű legyen.

1871-ben aztán Zaránd megyét törvényhozás útján megszüntették. Nyugati része Arad megyéhez került, keleti része pedig Hunyad megyéhez.

Körösbánya és Brád járási székhelyek lettek. A birtokaikból kikopott dzsentrik szolgabírókká, jegyzőkké léptek elő. Hunyad vármegye főtisztségeit azonban a büszke dévai és hátszegvidéki urak töltötték be, a Kendeffyk, Pogányok, Csulayak, Marák, Hunyadi hajdani vitézeinek a pesti úri kaszinóban lézengő kései ivadékaik.

Zaránd ezután csak a mindjobban fakuló emlékezetben élt. Az enyémben is. Szenvedélyesen érdekelt, hogy milyen elmentmondásos feszült környezetben láttam napvilágot századunk elején.

Brassai Viktor és Salamon Ernő emlékére

Egy kérdés tér vissza az álmainkból a béke éjszakáin: — hát el lehetett volna kerülni a sorsot? velünk maradhattak volna mégis mind? Harminc kerek esztendő telt el a fasizmus felett aratott döntő győzelem óta, harminc éve lehullottak a második világháború utolsó bombái, megnyitlak a börtönök s a koncentrációs táborok, és egymást átölelte, aki életben maradt. De mint késve becsapódó repeszdarab, mint a szögesdrót elszabadult, szálló drótesillaga, itt szúr, hasít még ma is, az emlékezet örök-eleven bőrét tépi azok hiánya, akik már nem lehettek ott a győzelem napján.

Egy álom tér vissza a kérdéseinkből éjszakánként: annak az életnek az álma, hogy ők is élnek. Ennek a változatnak álma ez a pillanat is, mikor őket idézi a csend és a szó, a könyv és a gondolat, a sóhaj s a kiáltás. Így élnek helyettük a költemények, a könyvvé szabadult energiák, az értelem s a szabadság örök nagy, testet-lelket-világot betöltő lassú robbanása. Tenyérbe támasztott állal töpreng ez az élet-álom, hogy ünnepel vagy temet az utókor, mikor ilyen halottaira emlékezik: erőszakkal elhallgattatott költőire. Nem nagy dolog harminc évet visszahallgatózni a történelemben azoknak, akiknek még tulajdon hangjuk is visszhangzik benne. A teljes csend az életünk előttről jön fel. A teljes csendbe azok hallgatnak bele, akik már más korban születtek, a leégett otthonok, az elhajtott gyermekek és öregek utáni korban, a győzelem napja utáni Európában. A jövő nemzedékei számára ez a teljes háború az életük előtti csendből dübörög fel. Harminc esztendőt kell visszahallgatózni az időben, hogy egy pillanatra hallható legyen a test és a lélek fegyveres zűrzavara, mely túlkiabálta Radnótit, Szerb Antalt, Salamon Ernőt, Brassai Viktort, Gelléri Andor Endrét, Bálint Györgyöt, Korvin Sándort, Sárközit és Karácsony Benőt, Stefan Zweigot, Carl von Ossietzkyt, Alexandru Sahiát, Paul Nizant, Kurt Tucholskyt, hogy pillanatokra hallhatók legyenek az erőltetett menetek nappalai s az emberi varázslat útján megüzent biztató eklogák iszonyú éjszakái. Nem költők kalandja az ilyen háború! Ember nem szeretheti a kort, mikor Európa útjain költők gyalognak fegyveres kísérettel a halál mindent lezáró kalandja felé a test és a szellem vállalt és vallott véleménykülönbsége miatt! Ezek a nemszeretem-korok tanítanak, intenek a legnagyobb veszély felől, mely valaha is fenyegetheti az emberiséget: mit ér az értelem fehér ingébe öltözött költő olyan korokban, mikor körülötte Galileik készülnek egyszerre visszavonni a tanaikat emberségről, szabadságról, igazságról. Micsoda csend követi az ilyen mementókat, az ilyen korokat, micsoda jelentéktelen kifogások robbannak el az örök élet ellen! Farkasok, orvosok, anyák és gyilkosok, csendörök és ütések népesítik be a kort, mely egészen másra kellett, másra volt hivatott az idő örökérvényű nagy munkaterve szerint, mely ugyanaz a délután volt, mikor a klasszikus szépség s a jelenkor két-három évszázad ívén keresztül is ölekezett, Vivaldi zengett benne, Goethe és Rembrandt hangulata, és az elméleti fizika igazi győzelmei.

Egy-egy kérdés tér vissza álmainkból, egy álom tér vissza a kérdésekben, nevek vonulnak egymás mellett, egyazon menetben, azoknak a nevei, akik valóságosan is egyetlen utat jártak be itt, a legdrágább szülőföldön, közös sorsuk és közös nevük is volt: az ingerült értelem, aki nem tűr foltot az emberség lobogóján, a humánus eszményein, soha semmilyen foltot, akkor inkább vállalja minden ostobától és embertelentől elkülönítő csillagát és helyét a halálmenetben, mint a költők, akikre örök csendes szeretettel és dicsérettel emlékezünk.

Lászlóffy Aladár

Lászlóffy Aladár és Marosi Péter szövege A vad halála című emlékműsorban hangzott el, amelyre 1975. május 15-én került sor a Kolozsvár-Napoca municípiumi Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottság, az Írók Társasága és a Korunk szerkesztősége rendezésében.

Látjátok feleim szemetekkel,

mit vétettünk Salamon Ernő emléke ellen mi mindannyian, akik legjobban szerettük, vagy legjobban megszerettük az idők folyamán, amikor folytonosan azt hajtogattuk csak, mennyire más volt, mint kortársai, mennyire *különbözött* tőlük ő is, mint általában mind, a más anyagból gyúrt különös, jövőt álmodó, jövőt harcoló emberek... Jó volt, hogy hangsúlyoztuk költészetének sajátos jegyeit, jó volt, hogy hangsúlyoztuk emberségének különleges értékeit, de milyen furcsán dicsekedtünk azzal, hogy ebben a lapban se közölt soha verset, abban a lapban se... Mintha ez valamiféle érdeme lett volna, s nem a kor és egyes kortársak bűne. Milyen pontosan nyilvántartottuk, hogy kikkel állott szemben, kikkel került szembe, kiket kellett megtagadnia, kik nem voltak méltók hozzá. Még elvbartáiról szólóunkban is azt tartottuk számon leginkább, miben tévedett vele szemben Gaál Gábor, mit nem értett meg esztétikumából Nagy István, miben vetélkedett leghűségesebb barátjával, amilyent csak egyet rendel ki az embernek az élet, Brassai Viktorral. Lássátok be, feleim, ügyük akkori győzelmének harmincadik évfordulóján, pusztulásuk után három évtizeddel, hogy életük tragikumának egyik legtragikusabb eleme éppen ebben állott: folytonosan *mások* kellett legyenek, folytonosan *máságukba* kellett zárkózniuk, folytonosan szenvedniük kellett attól, hogy nem lehetnek mindenkié, amikor mindenkié kívántak lenni...

Látjátok feleim szemetekkel,

mennyit kell még tennünk azért, hogy mi magunk is annak lássuk Salamon Ernőt, aminek élete és életműve jogán látszania kell a XX. század utolsó harmadában, irodalmi köztudatunkban. Hogy József Attila öccsét tiszteljük benne, Móricz Zsigmond édes fiai közül az egyiket, Déry Tibor, Geo Bogza és Illyés Gyula barátját, vagy hogy mást ne mondjunk: azt a férfit, aki egy aradi újságíró, Horváth Imre verseit harmincnyolc évvel ezelőtt elhozta Gaál Gáborhoz, és ezzel utat tört a romániai magyar költészet egyik legnemesebb képviselőjének a *Korunk*, a *Korunk*-beli elismertetés révén pedig az *Erdélyi Helikon* felé is.

Amikor újabban diákokcskák arról érdeklődnek iskolai találkozók, milyen is volt annak idején a kommunista költő, és milyen ember volt Salamon Ernő, mindig azt a Bega-parti jelenetet idézem a *Dal utódoknak* egyik részéből, amelyben egy lány és három fiú jóféle kölyökjátékokat játszik a napfényes folyóparton, mindenről megfeledkezve, teljes odaadással. Aztán egyiküket lefejezik a hitleristák, a másik meghal a börtönben, a harmadikat halálra kínozza a sziguranca, a negyediket a horthysták küldik halálba, s olasz legionáriusok végzik ki. Milyen idegen lenne a mártírok szobra, ha nem tudnánk, látnánk, tanítanánk róluk, hogy éppen az életöröm, a játékosság, a szabadság nevében és hitével szívükben vállalták a biztos halált is.

Látjátok feleim szemetekkel,

nincs ma fontosabb feladata azoknak, akik legjobban szerették Salamon Ernőt, vagy akik legjobban megszerették az idők folyamán, mint azt hangsúlyozni életművéből, ami *mindenkié, mindenkié, mindenkié*; ami *mindenkinek, mindenkinek, mindenkinek* felidézi a XX. század sokféle tragikumából a reája eső adagot, s *mindenkiben, mindenkiben, mindenkiben* élesztgeti, növeli az emberség megújulásába, szüntelen újjászületésébe vetett hitet. És nincs is ebben az igényben semmi, de semmi túlzás. Mert Salamon Ernő lírájában sincs szemernyi nyoma se bálványimádásnak, szobrok kultuszának, emberfeletti emberségnek, tömegektől való dacos elkülönülésnek. Ő úgy volt ember és kommunista, hogy az egész népe szeretett volna lenni már akkor, amikor még nem lehetett. Ne heroizálja tehát senki egykori árvaságát, s főként ne növelje körülötte az árvaságot. Ahogyan nőni fog jövődönkben az emberség, úgy növekszik majd Salamon Ernő emberségének szép, versekbe zárt emléke is az idővel. Lássátok meg feleim szemetekkel!

Marosi Péter

„Akinek mondanivalója van, az gondolkozik, nem leselkedik”

Hogy Weiss István fiatal, alig harmincesztendős nagyváradai fotóművész mit jelent nekünk, mit jelent a neve s mit a munkássága, nem mérhető fel pontosan. Amúgy sem szoktunk hozzá, hogy a „Mit jelent nekünk?” kérdést egy fotós munkásságával kapcsolatban tegyük, tessék fel — állítólagos irodalomcentrikus kulturális köztudatunknak.

Egy fotóművész munkásságáról elég nehéz interjút készíteni — addig legálábbis, míg fotóművészeink alkotásai nemcsak hogy nem közismertek, de szinte azt lehet s kell mondanunk: nem is ismertek. Nagyon kevés az olyan adat, melyre egy egész közösség nevében hivatkozni lehetne. Ami azt jelenti: fotóművészeink nevének, munkásságának híre alig lépi túl a szakma határait. Kiadókig, azt lehetne mondani, már el sem jut. Hiszen egyetlen fotóművészünknek sem jelent meg ezidáig egyetlen önálló albuma sem.

Mindezek ismeretében elkedvetlenítő tájékoztatlanság (vagy félrevezetés) lenne azt feszegetni, hogy fotóművészeink közül *egy* mit is jelent *nekünk*.

Az interjú műfaja viszont felkínálja a párbeszéd másik értelmes lehetőségét számunkra: megtudhatjuk, hogy mit is jelent önmagának.

— *Így van?*

— Így is lehet. Azonban ez a mai nagy interjúkultusz elsősorban az ömlengőknek kedvez. Úgy tűnik, az interjúkultusz kitermelte magának az ömlengő személyiség kultuszát is. Az ömlengő nem ahhoz próbál magyarázatot, érveket keresni, hogy megtudhassuk, mit jelent önmagának, hanem állandóan ahhoz keres érveket, hogy megmagyarázza a riporternak, mit is jelent nekünk.

— *Ezt a gondolatot hogy fogalmaznád meg fotóval? Egyáltalán: kifejezhető ez egy fotóval?*

— Nézd, nem tudom. Nem foglalkoztam vele, tehát nem tudom, hogyan fogalmaznám meg. Ám mivel hiszek abban, hogy a fotó pont annyira művészet, mint az irodalom vagy a festészet — hiszek abban, hogy pont annyira sajátja a közlés, a közvetítés lehetősége is, akárcsak a többi művészeti ágnek. Ami természetesen azt jelenti: pont annyira sajátja a gondolkodás kötelezettsége is. Az „életből ellesett pillanatok” mindenhatósága mára már egyszerűen szertefoszlott a semmibe. Az a fotóművész, aki még ma is ezekre az elleshető pillanatokra vár, vadászik — az már örökre ott marad az utcasarkon, fényképezőgéppel a kezében. Lesbenállással ma már nem megyünk semmire. Akinek mondanivalója van, az gondolkozik, nem leselkedik.

— *Ez azt jelenti, hogy te magad például sohasem készítesz „pillanatfelvételt”? Vagyis művészi szempontból az a kép nem érdekel, amit csak úgy „lekapatsz” azon a bizonyos utcasarkon?*

— Összefüggéseiben, lehetőségeiben érdekel. Amit csak úgy elkapok, az számomra sohasem a kész kép. Én kidolgozom a témáimat, nem csak úgy észreveszem. Ez technikai szempontból azt jelenti, hogy mindig mindent a kocka közepére fotózok, mert tudom, hogy amit megláttam, észrevettem, „ellestem”, az sohasem a teljes igazság, csak része lehet annak az igazságnak, amelynek megfogalmazására minden egyes képben törekszem. Tudod, én már borzasztóan unom azokat az úgynevezett művészi felvételeket, művészfotókat, melyek már-már elborítják a fotóművészeti kiállítótermeket, az újságokat, ám azon túl, hogy egy hagyományos szépségeszmény és egy hagyományos kompozíciós elv jegyében születtek — nem közölnek semmit.

— *Milyen képekre gondolsz?*

— Van e képek között szépen fényképezett szénaboglya, sok kicsi cserépbögrét áruló falusi néni, ámuló szemű kisfiú a kirakat előtt, boltíves kapu kovácsoltvas rácsának árnyékrajza — minden, ami szép lehet képen is, hiszen a *valóságban* is az. Csakhogy — ezen túl semmi közöm hozzá. Le merem fogadni, ha

most kimennénk az utcára, és mondjuk végigsétálnánk a főtértől az állomásig, hát ezalatt az egy óra alatt egy kiállításnyi anyagot tudnék összefotózni a fentihez hasonló témákból. Ennyire egyszerű, ennyire jelentéktelen lenne ma a fotóművészet? Én nem hiszem.

— *A fotóművészetünkben kísérő amatőrizmus tudatosítja talán leginkább annak a jelentőségét, amit véleményem szerint te képviselsz leginkább fotóművészetünkben: kenyértörésre kell vinni a dolgot a hagyományos fotó, vagyis a nem fotóművészet — és a nem hagyományos fotó, vagyis a fotóművészet között.*

— Így tartom.

— *Több olyan képed is fekszik itt előttem, amelyeken eltorzítottad, deformáltad a figurákat. Ebben az előbb említett hagyományos szépségeszmény elleni lázadás, vagyis a kihívás fogalmazódik meg?*

— Ezeknek egy részét stúdiómnak tekintem, technikai kísérleteknek, próbálkozásnak. Alkalmazásukhoz az a felismerés vezetett, hogy ma már a fotóművészetben nemcsak a megszokott képek, a megszokott dolgok — de a *megszokott arányok* sem mondanak semmit. Ezért kell néha torzítnom. Nálam a torzítás — átlényegítés. Itt van például ez az aktkép: a nő maga elé ejtett kezeiről szinte elfolynak az ujjak, elfolynak a semmibe. Ezt semmiképpen sem fogalmazhattam volna meg másként, csak így, hogy orgonasípszerűen megnyújtottam az ujjakat, s a kontúrokat elmostam, feloldottam. A klasszikus fotóművészet folytatása ma már csak zsákutcába vezethet. Ez ellen természetesen minden igazi fotóművész a maga módján küzd. Én elsősorban, amint láthatod, a montázsra, kompozícióra, kollázsra, torzításra alapozva.

— *Több olyan témát is láthatunk itt, amit három-négy összefüggő képben dolgoztál ki. Ez a sorozatszerűség egyfajta cselekményességet, epikumot kölcsönöz a képeidnek, másrészt viszont, legalábbis számomra, a mai modern irodalomban fellelhető automatizmus módszerének fotóművészeti meghonosítását sugallja. Ennyire tudatos ez a törekvés?*

— Kimondottan témás sorozatot — program-meg gondolásból — soha nem igyekeztem készíteni. Amikor sorozatban dolgoztam ki a témát, azt többé-kevésbé kényszermegoldásból tettem: kisebb felületen nem tudtam megfogalmazni a mondanivalómat. De tulajdonképpen nem szeretem. A sorozat olyan, mint a képregény. Nem lehet áttekinteni. Művészi vagy ha úgy tetszik program-meg gondolásból készíttettem viszont egy képnek vagy képelemnek többszöri variálásából és ismétléséből sorozatot, azért, hogy a kívánt esztétikai hatást elérjem. Amikor egy-egy képelem, motívum hangsúlyossá tétele kívánja meg az ismétlést, a sorozat jellegű építkezést, akkor szeretem, akkor van szerepe. Ilyenkor a sorozatszerűség révén biztosíthatom a képanyag belső ritmusát, megteremthetek egy motívumritmust — vagyis a sorozatszerűség esztétikai funkciót tölt be.

— *Van még valami, amiről megfellebbeztünk. A vissza-visszatérő motívumaid. Úgy tűnik, hogy stabil szimbólumrendszered van.*

— Ez igaz, tényleg van néhány alapotívumom, alapszimbólumom, amit többször, több kép megkomponálásánál is felhasználtam. Ilyen például a rongybábu, a női mell. Azért használtam sokszor és a legkülönbözőbb képeknél is szinte ugyanúgy ezeket az alapotívumokat, mert óriási szimbólumértékük mellett stabil szimbólumértéket jelentenek számomra, ugyanúgy a néző számára is, tehát megkönnyítik a kapcsolatteremtést a nézővel. Eszköz a kép távolabbi világának megértéséhez, felfedezéséhez.

— *Tehát, bár mint fotóművész távol élsz a közönségedtől, igényeled a közönség és az alkotó közötti kapcsolatot?*

— Természetesen.

— *Voltál már úgy, hogy egy-egy új képet azonnal szerettél volna felmutatni a közönséged előtt?*

— Hogyne. Minden új képpemmel így vagyok.

— Hányszor sikerült ez?

— Egyszer sem.

— Egyáltalán megtörtént már, hogy valamelyik folyóiratunk egy-egy új képet kért volna tőled? Ahogy a költőktől új verset kérnek?

— Nem.

— Mit adtál volna szívesen azonnali közlésre új képeid közül?

— A múltkor láttad a lóról készített, három képből álló sorozatomat. Például azt.

— Az a sorozat tényleg megrázó, mégis, engedj meg egy kérdést: van olyan pillanat, amikor a döglött ló fontosabb lehet az élő embernél — a művész szemével nézve?

— Kezdem azzal, hogy számomra a ló s a kutya nem megdöglik, hanem mindkettő egyformán meghal. Amit fotóztam tehát, egy halott ló felcibálása a dögszállító teherautóra. Ehhez a képhez — bár nem álltam az utcáskoron, mégis — tulajdonképpen a szerencsés véletlen segített hozzá. Anyám jött haza a délelőtti bevásárlásból, s mondta, mit látott, hogy itt az utcánk elején, az út közepén kimúlt egy társzekérbe fogott ló, s most akarják elszállítani. Azonnal fogtam a gépet, s mentem is oda, bár akkor még nem tudtam, hogy mindez milyen élményt nyújt majd nekem. S amit láttam, megrázó volt. Olyan tragikus volt látni, hogyan tökéletlenkednek az ügyes emberek egy halott lóval, húzzák, cibálják a nagy csákiyákkal innen is, onnan is, csak hogy felrakhassák, félreállíthassák már az útból. Sokkal fájdalmasabb, sokkal tragikusabb, sokkal emberibb volt ez a látvány, mint mondjuk egy koporsó felrakása a gyász kocsi. Mert itt pont az látszott, ami a temetési szertartások olajozottan, jól szervezeten folyó ténykedéseiben nem látszik meg: hogy az ember mennyire tehetetlen, mennyire tökéletlen a halál előtt. Ezen a képen természetesen ismét torzítottam, éppen az elmondott gondolat érdekében: a löfejet elnyújtottam, kicsit mintha egy gótikus katedrálisra emlékeztetne a megnyúlt, csontos löfej, s az emberek körülötte, mellette teljesen eltörpülnek, szinte dermedtté, élettelené válnak maguk is, szinte kellékekké válnak itt maguk is, mint a kezükben tartott csákiyák.

— Az elmúlt hat év alatt, mióta fotóművészként tartunk számon, többször is voltál olyan periódusban, hogy csak a fotónak — tehát csak a fotóból éltél. Hogy lehet ebből megélni?

— A választ azzal kezdeném, hogy „szabadúszó“ fotóművész vagyok. Hogy miért — ezt most ne részletezzük. Ettől függetlenül rendszeresen dolgoztam és dolgozom is mindig. Talán ezért állítottam össze irodalmi műsort, ezért rendeztem bábdarabot is, ezért végeztem világosítói munkát is a színháznál, hogy a fotó mellett is meglegyen a rendszeres, mindennapra kijutó, művészi felelősséggel járó munkám. Attól függetlenül, hogy az anyagilag megtérül-e vagy sem. Legtöbbször a nagyváradi színháznak dolgozom, én készítem a premierek, előadások fotóanyagát. A tulajdonképpen fixet ez jelenti, hiszen fotót ma még azok sem vásárolnak, akik különben képet már rendszeresen vásárolnak. A lakásokba még nem került be a fotó. Egy-egy író lakásán látni néha.

— A nagyváradi színház előadásaihoz az utóbbi években két ízben készült fotódíszlet, a Varsói melódiához és Az ifjú W. újabb szenvedéseire. Mindkettő fotóanyagát te készítetted. S amint hallom, a Sütő-könyv most készülő színpadi változatához is te készíted a díszlet fotóanyagát.

— Igen, nemrég jártuk be Szabó Józseffel, az Anyám könnyű álmot ígér rendezőjével a Mezőseget és Sütő szülőfaluját. Dokumentálódunk s felvételeket készítettünk a darab díszletképehez. A Plenzdorf-darabban ellentétben, ahol tulajdonképpen egy tizenöt képből álló sorozatom volt a háttér, itt a lehető legegyszerűbb díszletképre, valószínűleg két motívumra építünk.

— Mi ez a két motívum?

— A szülőház ácsolt lábú asztala s a szülőföld temetője.

— A Plenzdorf-darab díszletfotóinál mihez igazodtál elsősorban?

— Az ellentét és az egység érzékeltetéséhez. Sajnos, a fotók színe nem volt a legmegfelelőbb, hiszen — egyéb festék híján — egyszerűen tojásfestékekkel színezték őket. Az ember tragédiájának nagyváradi bemutatójáról készített hét képből álló sorozatomat tartom legjobb színházi vonatkozású munkámnak. Ezt a Korunk Galériában is bemutattam, amiért köszönettel tartozom a szerkesztőségnek.

— Néhány évvel ezelőtt volt egy emlékezetes színészportré-kiállításod, ahol a színészeket nem a „nagyjeleneteikben” mutattad be a közönségnek, ahogy megszokták és ahogy megszoktuk, hanem a jellemképüket igyekezted megfogalmazni fotódon.

— Őszintén szólva, azt az anyagot ma már nem szeretem. Így utólag valahogy visszatetszőnek tartom, hogy akkor, amikor a színházművészet nemcsak a színészek ügye, de a közönségé is, akkor én csak a színészekről készítettem portrésorozatot, s eszembe sem jutott ebbe a körképbe a néző arcát is belekomponálni. Csak a konjunktúralovagok készítenek a kiváltságosokról kiállítási anyagot. Ha ma készítenék kiállítási anyagot művészekről, művészetekről, akkor azt valahogy úgy csinálnám, hogy a színész mellett ott legyen a néző, a festő mellett a modell, az író mellett az olvasó. Így lenne teljes, izgalmas a kép. S ha már itt tartunk, hadd említsem meg, mennyire nem szeretem a lapjainkban található íróportrékat. Író pipával, író töltőtollal, író szemüveggel. Ennyi a változatosság.

— Az idén újabb kiállításra készülsz. Az anyag, úgy érzem, sokkal súlyosabb, izgalmasabb, érdekesebb eddigi kiállításaid anyagánál. Érzésem szerint esemény lesz hazai magyar művészeti életünkben. Mikorra várhatjuk a kiállítást, és milyen elképzelésekről számolhatsz be ezzel kapcsolatban?

— Én magam is azt szeretném, ha ez a kiállítás mindenképpen reprezentatív lehetne. Szeretném, hogy — a képanyagon túl — magának a kiállításnak a jellege is ellentéte legyen a megszokott, sima, langyos kiállítási hagyományoknak. Szerintem egy kiállítást is pont annyira meg kell tervezni, akár csak egy kompozíciót. Az anyag lényegében készen van. Ez nálam természetesen csak annyit jelent, hogy már minden képkockám együtt van az elképzelt kiállítás anyagához. Úgy gondolom, nemsokára sor kerülhet rá.

— Látható lesz-e a kiállításon az a fotó, amelyről azt mondtad nekem: „Ennek a sötét fotónak a közepére egy kicsi színes műanyag ablakocskát fogok ragasztani...”?

— Igen, ott lesz ez is, és más hasonló jellegű fotóm is. Nem félek alkalmazni ezeket a — fotótól úgymond idegen — megoldásokat, ha egyszer a mondanivaló úgy kívánja. Nem tartom művészetnek azt, ami semmiféle problémát nem vet fel, csak szép mint szép, vagy szép mint kompozíció. Hogy az én képeim nem fotószerűek? Istenem, hát ki, hol, mikor döntheti ezt el — s milyen joggal? A festő ragaszthat egy darab újságpapírt is a vászonra, a szobrász összeeszkábál valamit egy dróthálóból, a filmbe bevonult a negatív montázs. Ha mindenkinek lehet kísérletezni, mondd, akkor a fotóművésznek miért ne lehetne?

Ennyi a beszélgetés. De ennél Weiss István fiatal fotóművészünk életpályája, sőt portréja is sokkal gazdagabb. Ahhoz ugyanis hozzátartozik az út is, mely 1969-es első egyéni kiállításától (Nagyváradi egyik mozijának udvarán rendezték meg egy társával, képeiket salétromos falakra, fák törzsre agatva) bukaresti, temesvári, kolozsvári kiállításain át eddig a beszélgetésig elvezetett.

Melyhez megpróbáltatások, küzdelmek, vereségek is járultak.

Mint minden választott úthoz, ha az ember nem hajlandó letérni róla.

Kenéz Ferenc

A lyrától a metaphisikáig

Gondolatok a könyvtárban

A „lehetetlen szintézis“ megkísérelője — Lukács György — a század elején még így, ezzel az ortográfiával írta *A lélek és a formák* esszéiben fel-feltörő líra és az életcéllal kijelölt metafizikát teremtő szándék megvalósulásának hat évtizede között feszülő alkotói élet problémáit egyesítő két „bűvös szót“. Véletlenek különös találkozása, hogy ennek a társadalmi, történelmi és filozófiai fordulatokban egyaránt mozgalmas teremtő életnek utolsó, egyik legjelentősebb, minden összefüggésében valóban metafizikai művét, *A társadalmi lét ontológiáját* — egy része most román nyelven is megjelent¹ — a Lukács-archívum kutatói németül majdnem egyidőben olvashatták a heidelbergi Deutsche Bank egyik széfjéből szennzációt keltő körülmények között előkerült levelekkel, naplóval és kéziratföredékekkel, közöttük azzal a levéllel is, amelyben Lukács György ezt írta a címben jelzett útról fiatalkori barátjának, Popper Leónak:

...Az életem már csak leírva és idézőjelekben gondolom el: azt hiszem, Philippe volt az utolsó „Lélek és formák“ essay. Most „tudomány“ jön. Lassan. És talán megjön kárpótlásul az elmaradó lyráért — az igazi metaphisika. De lassan ez is. És van türelmem várni. (1910 októberében írt levél.)

Az is, aki Lukács György életművét ismeri, az idézett levélföredék alapján a sürgős megválaszolásra váró kérdések egész sorát teheti fel magának. Mindenekelőtt talán ezt: miért tekintette Lukács György *A lélek és a formák* esszéit csak lírának, amelynek elmaradásáért kárpótlásul (!) jön meg az igazi metafizika?

A kérdés akkor is jogosult, ha nemcsak *A lélek és a formák* esszéinek tartalmi és formai elemzése alapján tesszük fel, hanem azt is tudjuk, amire a *Valóság* múlt évi 9. számában közzétett Lukács- és Popper-levelek figyelmeztetnek: ezek az esszék Lukács Györgynek Seidler Irmához fűződő szerelme idején születtek, és ennek a szerelemnek az átpoetizálásai is. Mert nem mindegy, hogy mit poetizál át a metafizika? A Rudolf Kassner, a Theodor Storm, a Novalis, a Richard Beer-Hofmann, a Sören Kierkegaard és Regine Olsen, a Stefan George, a Laurence Sterne vagy a Seidler Irma életében jelentkező metafizikai tartalmakat? Az arisztotelészi értelemben vett metafizika nem változhat mássá (lírává) vagy önmaga ellentétévé (antimetafizikává) attól, hogy tárgya nem egy nagy emberi sors értelmezése, hanem egy „földibb“ lényhez fűződő kapcsolat elméleti-filozófiai átköltése.

Lukács György több, Popper Leónak küldött levele, közöttük az is, amely a lélek és a formák értelmezéséről íródott², bizonyítja, hogy mindaz, ami az idézett esszéket összetartja, egy „immanens“ egység a kritikának mint művészetnek, mint formának az immanens egysége.

Nem arról van itt szó — írja Lukács György a fentebb idézett levélben —, hogy legalább szépen írott legyen a kritika, ha már megalapozásában és módszerében nem lehet meg a tudomány szigorúsága és biztonsága; nem egy hiányosság kárpótlásáról, hanem valami újról, másról, olyanról, amit tudományos ideálok elérése vagy megközelítése meg sem érint. *A tudomány tartalmi miatt érdekkel minket, a művészet formái kedvéért; a tudomány dolgokat és dolgok rendjét adja nekünk, a művészet lelkeket és sorsokat és lelkek és sorsok fényein keresztül csupán a dolgokat.* Itt elvi különbségek vannak, és nincsenek pótlások és átmenetek. És ha kezdetben, a differentiat-

¹ Ontologia existenței sociale. Editura politică. București, 1975.

² Lásd Lukács György: *A lélek és a formák. Kísérletek.* Franklin-Társulat. Budapest, 1910. 5—29.

lan korokban együtt van még és elválaszthatatlanul tudomány és művészet (és vallás és etika), mielőtt különváltott a tudomány, értékét veszítette minden előkészítője; kivéve, ha a benne levő művészet, minden tartalomnak a formába való feloldottsága, nem tette egészen közönyössé ezeknek a tartalmaknak valamikor tudományos oldalait.

Tehát van művészet-tudomány, és van az emberi temperamentumoknak egy másfajta megnyilvánulása, mely megjelenési formának rendesen szintén a művészetről való írást választja. Csak rendesen, mondom, mert sok ilyen írás van, ami ugyanezekből az érzésekből nőtt, és mégsem érinti az irodalmat és a művészetet; mely ugyanazokat a kérdéseket teszi fel az élethez, mint minden kritikának nevezett írás, csak éppen egyenesen az élethez fordul velük, és nem kell neki irodalom és művészet, mint közvetítő.³

Nyilvánvaló tehát, hogy Lukács Györgyöt a felsorolt írók életéből elsősorban nem az érdekelte, ami a művekből kiolvashatóan „tapintható” valóság volt, hanem éppen a metafizika, az a mélyebb tartalom, amely a lélek és a formák kapcsolatában Lukács György akkori hite szerint kell hogy létezzen. Ma, hatvan év távlatában olvasva, ezek a remekül megírt, csillogó lírai meditációk tisztán jelzik Kierkegaard, Kant, Simmel és Dilthey hatása mellett Lukács kivételes metafizikai hajlamait és meglepően korán érett készségét a művek és az életek mögöttes világának önálló elméletalkotó igényű értelmezésére. Ami minden bizonnyal befolyásolhatta Lukácsot abban, hogy *A lélek és a formák* esszéit akkor ne tekintse igazi metafizikának, éppen a filozófiai tájékozódásának első szakaszát meghatározó filozófusok hatása lehet, főként minden bizonnyal a Kanté és a Kierkegaard-é. Ebben az összefüggésben a művészi forma szerepének kétségtelenül kanti értelemben el túlzott értelmezése mellett elsősorban Lukácsnak az a sokáig kísértő és csak a marxizmus hatására módosuló véleménye szól, hogy az igazi metafizika a filozófia klasszikus hagyományai szerint mindenképpen zárt rendszerbe foglalt totalitásmagyarázat kell hogy legyen. Bár nyilvánvaló: a Lukács akkori szellemi fejlődését befolyásoló gondolkodók egy része, főleg Simmel és Dilthey, korántsem voltak hegeli típusú és jelentőségű rendszeralkotók, ezek filozófiaeszménye és Lukács mindig a legmagasabb mércével mérő önigénye között a legszervezebb kapcsolat létezett.

A metafizikának mint elvont világmagyarázatnak a filozófia szinonimájaként kezelt jelentése teljes tisztasággal csak Lukács marxista korszakában mutatható ki. Hogy miért éppen ekkor: nyilvánvaló. Lukácsot Marx Hegel-kritikája győzte meg véglegesen arról, hogy a hegeli értelemben vett metafizika nemcsak Hegel halála után, de azt megelőzően is teljes lehetetlenség volt.

Ez a meggyőződés az alapja annak az álláspontnak, amely — az először idézett Popper-levél tartalmát módosítva — abban az előszóban jelent meg, amelyben Lukácsnak Marxhoz vezető útját felidézve *A lélek és a formák* esszéiről írja:

Alig fejeztem be a drámakönyv első megfogalmazását, elkezdtem azokat az esszéket megírni, amelyeket 1910-ben *A lélek és a formák* című kötetben egyesítettem.

Anélkül, hogy ennek tudatában lettem volna, itt találhatók meg írásaimban az *első kipillantások a filozófia felé*, persze még távol minden komoly rendszerességtől. Mint fejlődésem folyamán többször megtörtént, együtt, egymás mellett működtek bennem, egymást alapjában kizáró gondolati irányzatok. Így, ezek a filozófia felé tett első lépések párhuzamosan haladtak első, arra irányuló kísérleteimmel, hogy a társadalmi összefüggéseket tudományos módszerek segítségével ragadjam meg, és pontosan kifejezésre jutassam...⁴

Túlságosan messzire vezetne annak nyomon követése, hogy ez a szándék *A lélek és a formák* esszéiben miért valósulhatott meg csak töredékesen. Az idealizmus különböző irányzatainak tett engedmények és *A modern dráma történetében* eluralkodott szociológiai általánosítások, amelyekről Lukács György a halála előtti évek során többször is beszélt, aligha tekinthetők minden vonatkozásban kielégítő magyarázatnak. Lukácsot ugyanis saját bevallása szerint, életének ebben a szakaszában elsősorban az esztétikai és etikai szférák tartalma érdekelte, „az esztétikai kategóriáknak az életvitelre való alkalmazása”⁵. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása sem a Novalisról, sem a Kierkegaard-ról

³ I.m. 8. — Az én kiemelésem — R.Gy.

⁴ Lukács György: Utam Marxhoz I. Magvető. Budapest, 1971. 11. — Az én kiemelésem — R.Gy.

⁵ I.m. 12.

szóló esszéiben — ahol nagyobb hangsúllyal fölmerülnek — azért nem volt lehetséges, mert Lukács még nem értette és nem is érthette „a Simmel szemüvegén át olvasott Marxot”⁶.

Nem egyszerűen a filozófiai tájékozódás egyoldalúságainak negatív következményeiről van tehát szó, hanem arról a döntő művészet-ontológiai alapállásról, amelynek letisztult tartalmait Lukács György csak élete utolsó szakaszában, az *esztétikum sajátosságában* és az *Ontológiában* dolgozta ki. Csak az *Esztétikában* jut el ugyanis Lukács György arra a meghatározó jelentőségű következtetésre, hogy eltérően az ismeretelmélettől, amelyben az objektum létezése teljes egészében független a tudattól, a művészetben a művészi alkotás (esztétikai objektum) esztétikai léte és mindenfajta hatása is elképzelhetetlen a művészetbefogadó szubjektum létezése nélkül. Más szóval, a műalkotás csak annyiban változik át objektív léttel rendelkező tárgyból esztétikai tárggyá, amennyiben létezik a műalkotás művészi tartalmait, társadalmi-történelmi üzenetét felfogó szubjektum.

Az igazi metafizikai problémák tehát, amelyek *A lélek és a formák* lírai esszéiben a fogalmi kifejtés szintjén még jelzések formájában sem merülhettek fel, nemcsak a *művészi alkotásoknak* a művészetbefogadó szubjektum létével kapcsolatos tartalmaira vonatkoznak, hanem a *művészi szubjektivitás* ontológiai tartalmaira is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a műalkotás társadalmi-történelmi üzenete csak egy olyan szubjektum munkája lehet, aki lételméletileg abban különbözik a tiszta partikularitás szférájában teljesen megrekedt szubjektumtól, hogy a köznapi élet eseményeiben néha csak rejtetten jelentkező lényegét érzékeli, és művészi formába is önti.

Az *Esztétikának* ezeket a döntő jelentőségű metafizikai felfedezéseit Lukács György csak később, az *Ontológiában* dolgozta ki egy új fogalmi szféra szintjén, a *kettős tárgyiasság* jelentésének részletes elemzésével.

Bár a Lukács előtti marxista esztétikák is hangoztatták az esztétikai tárgy objektív jellegét, sőt a szép objektív jellegével összefüggésben a szép abszolút jellegét is emlegették, az *Ontológia* megjelenéséig senki sem fejtette ki világosan, hogy minden műalkotás jelentés nélküli *fizikai tárgyiassága* mellett egy másik tárgyiassággal is rendelkezik, a tudattól függetlenül létező világból *levezethetetlen társadalmi-művészi tárgyiassággal*, más szóval azzal a tartalommal, amelyet jelentés formájában közvetít, és amely a művészet-befogadóban semmilyen más társadalmi tudatforma által ilyen hatást ki nem váltó esztétikai élménytartalommal jelentkezik. Ugyanez a *kettős lét* Lukács György meggyőző okfejtése szerint a művészi szubjektivitásnak is elengedhetetlen része. A művész ugyanis, mint közönséges halandó, ugyanazt a partikuláris létet éli, amit az átlagember. De művészi adottságai ama készsége révén, hogy a köznapi létben a társadalmilag lényeges, az emberi nem nagy problémáihoz kapcsolódó tartalmakat észreveszi, és tehetséggel ábrázolja, egy nem transzcendentális, mégis a partikuláris létben felülemelkedő lét szférájába emelkedik. Ez az utóbbi létforma, bár nyilván elválaszthatatlanul összefügg az elsővel, éppúgy nem vezethető le belőle, mint ahogy a műalkotás társadalmi tárgyiassága sem vezethető le az „egyszerű” fizikai tárgyiasságból. Ezért látja Lukács indokoltnak a marxi értékelmélet, főként a csereérték nem fizikai létének analógiája alapján⁷ társadalmi tárgyiasság-formáról beszélni, sőt azt is, hogy a társadalmi létet ne csak abban az értelemben ne azonosítsuk a léttel általában, hogy az más jellegű objektív valóságot tartalmaz, hanem abban sem, hogy a társadalmi lét, mint lényeges alkotóelemet, a tudatnak azt a részét is tartalmazza, amely a társadalmiság kontinuitása formájában az emberileg-művészileg nagyon lényeges tapasztalatokat őrizi. A társadalmi létnek erről a Lukács által hangsúlyozott és az esztétika metafizikájának megértését döntően befolyásoló tartalmáról az *Ontológiában* ezt a meggyőző okfejtést olvashatjuk:

A valóság visszatükröződésében a képmás leválik a leképezett valóságról, és önálló „valósággá” csapódik le a tudatban. Azért használtuk az idézőjelet, mert a valóság csupán reprodukálódik a tudatban; új tárgyiasság forma keletkezik, de nem valóság, és — éppen ontológiailag — a reprodukált valóság nem hasonlíthat, és még kevésbé lehet azonos azzal, amit reprodukál. Ellenkezőleg, ontológiailag a társadalmi lét két különmemű mozzanatává válik szét, amelyek a lét szempontjából nemcsak különmeműek, hanem éppenséggel ellentétek is: az egyik a lét, a másik a lét visszatükröződése a tudatban.

Ez a *kettősség a társadalmi lét alapvető ténye*. A lét korábbi fokai ehhez képest szigorúan egységesek. Ezt az alapvető kettősséget sohasem szün-

⁶ I. m. 10.

⁷ Lásd Georg Lukács: *Ontologia existenței sociale*, 244.

tetheti meg teljesen, hogy a visszatükröződést szakadatlanul és elkerülhetetlenül a létre vonatkoztatják...⁸

A társadalmi létnek ez a Lukács által leírt kettőssége magyarázza, hogy a világirodalom nagy alakjai, akiknek megnyilvánulási léte csak a tudat lehet — mint sajátos tudatalakzatok —, a társadalmi lét alkotórészei.

A *lélek és a formák* líráját elemezve nyilvánvaló, hogy az esztétika és az etika szerkezeti problémáit boncolgató Lukács valóban ontológiai kérdésekbe is beleütközött, mindenekelőtt abba a ténybe, hogy az esztétikai kategóriák és a valóság között valaminő lételméleti kapcsolatnak, összefüggésnek, sőt kölcsönhatásnak is léteznie kell. Ez a felismerés az alapja annak a még lirizáló, de mégis metafizikai és bizonyos értelemben Kant-ellenes gondolatnak is, hogy „az emberi cselekvésre lehetetlen, etikailag megengedhetetlen esztétikai kategóriákat alkalmazni”⁹. Lukács azonban ezeket az inkább sejtett, mint tudatosan végiggondolt tartalmakat a *lélek és a formák* lírájában nem tartotta döntő jelentőségűeknek. Az elemzett életművekben kifejeződő látásmód és életérzés költői megragadása és ezeknek a Seidler Irmához fűződő kapcsolatra vonatkoztatott megírása annyira lekötötte figyelmét, és mindez annyira csak az esszének mint kísérletnek, mint a fogalmakat közvetlenül átélő lírának és benne a tapasztalt személyes élet esztétikájának és etikájának a problémájaként foglalkoztatta, hogy minden más, tehát az esztétika mélyebb, „igazibb” metafizikai tartalmai is háttérbe szorulnak.

Hogy ezt mennyire így érezte Lukács is, meggyőzően bizonyítják az alábbi, 1910. május 20-i keltezéssel ellátott naplójegyzet részletei:

Furcsán érik a Philippe essay. Úgy látszik ez lesz a legigazibb Irma essay. A mostani stádium lyrája. A levél elküldése és az azt megelőző és követő pár nap hangulatainak kifejezése. És a mostaniaké is. Meg lesz tehát az igazi nagy lyrai sorozat: George, Beer-Hoffmann, Kierkegaard, Philippe. Mert a többivel való összefüggés sokkal lazább. Novalis: a találkozás hangulata, Kassner: Firenze, Ravenna; Storm: Nagybányai levelek. Még messzibb: Sterne: a hiábavalóság, a szakítás utáni tél „léha hangulatai”. De abban a négyben az egésznek története benne lesz.¹⁰

És hogy ez a naplójegyzet mennyire valóban bizonyítja a személyes élet, a Seidler Irmához fűződő szerelem átpoetizálásait, egy, a naplójegyzet keltezési évével azonos keltezésű, Popper Leóhoz címzett levél is bizonyítja:

...szeretném a német essay kötetet *nyíltan* Irmának dedikálni. De azt hiszem, ez lehetetlen. Úgy-e az? Kell nekem a te lebeszélésed — mert talán megteszem. Megtehetem nyugodtan magam miatt: mert minden úgy van, ahogy te akkor írtad: *ő a forrása ma is még mindennek* (nagyon mulatságos: megállapítottam egy pár mostani esetben: még a formaproblémáim is innen nőnek), de úgy, hogy távol van stb. Tehát rám nézve nincsen veszedelem. A kérdés csak: ő hogyan áll mindehhez. Hát gondolkodjál ezen és vagy írd róla egyszerű (az egész nem aktuális), vagy beszélünk róla a nyáron, ha együtt leszünk. — Ha nyíltan nem lehet, akkor egy mást kell kitalálni: belső becsületesség: *visszaadni azt annak, akitől kapta az ember*.¹¹

És Lukács vissza is adta. A *lélek és a formák* eredeti, magyar nyelvű kiadása ma talán még megfejthetetlen okok miatt Lukács idézett szándékától eltérően nem *nyíltan* Seidler Irmának írt ajánlással jelent meg, hanem ezzel a ködösebb, de a Lukács életrajzát ismerők számára mégis félreérthetetlenül elsősorban rá utaló tartalommal:

*Azok kezébe,
Akitől kaptam őket.*

Az új Lukács-irodalom talán a már említett levelek, napló- és kéziratrövedékek hatására most kezd behatóbban foglalkozni A *lélek és a formák* sokáig „elfelejtett” esszéivel. Nyilvánvalóan azért, mert az egyre halaszthatatlanabb feladattá váló hiteles pályakép, amely a marxizmus egyik legnagyobb XX. századi képviselőjének szellemi fejlődését, gondolkodói érése belső logikáját követve akarja megmutatni, elképzelhetetlen az első esszék tartalmi és formaproblémáinak megér-

⁸ I.m. 198–199. — Kiemelések tőlem — R.Gy.

⁹ Lukács György: Utam Marxhoz I., 13.

¹⁰ Valóság, 1974. 9. 17.

¹¹ I.m. 25. — Az első kivételével az én kiemelésem — R.Gy.

tése nélkül. Mert ezek az esszék, ha töredékesen is, és nemegyszer a kifejtett tartalmakkal szembeni nyelvi közegellenállás legyőzési szándékának nyomaitól elfedve, mégis félreérthetetlenül jelzik a gondolkodói lényeglátató tehetségnek, becsületességnek és alkotói fanatizmusnak azokat a lírai és metafizikai csírait, amelyekből századunk egyik legmonumentálisabb és legjellegzetesebb életműve megszületett.

Lukács György élete utolsó szakaszában — amikor az alkotó marxizmus előtérbe kerülése ezt lehetővé tette — többször is vallott azokról az erkölcsi implikációjú áldozatokról és engedményekről, amelyekre a történelem kényszerítette, és amelyeket azért kellett vállalnia, hogy kedvezőtlen körülmények között is továbbgondolhassa a marxizmust, és élete nagy célját, a metafizikát megírhatta.

Akinek volt ideje végiggondolni a töredékesen fennmaradt, 1600 oldalas *Esztétikát* és az *Ontológia* eddig megjelent részeit, nem érzi hiábavalónak az áldozatokat és engedményeket, mert nemcsak azt érti meg belőlük, hogyan vált a lírából közel hatvan év szellemi erőfeszítései árán igazi metafizika, hanem azt is, milyen kanyargóssá tette századunk mostoha történelme annak a marxista gondolkodónak az útját is, aki a Galilei-erkölcs vállalása árán maradhatott csak hűséges korunk filozófiájának igazságaihoz.

Talán ezért is gondolok olyan gyakran a Storm-esszének erre a Lukácsot is jellemző töredékére:

Aszkézis, lemondás az élet minden ragyogásáról, hogy valahová máshová, a művekbe, átmenthető legyen ez a ragyogás. Az élet polgári volta kényszermunka itt és gyűlölt rabság; az, aminek minden életosztón a leghevesebben szegül ellene, ami felé csak a legkeményebb energiával lehet azt kényszeríteni — talán, hogy ennek a küzdelemnek extatikus ereje megadja a munkához szükséges végletekig fokozottságot!¹²

— és arra, hogy a műzsáknak hasonlítaniuk kell a legtisztább eszményekre, hogy az alkotót a történelem megpróbáltatásain átsegíthessék.

Rácz Győző

Színház és novella

Minden írónak van valamilyen elhatározó élménye, „döbbenetes találkozása” az élet valamely jelenségével, színével, ízével. Leggyakrabban a gyermekkor ez az élmény. Másoknál a szerelem. Flaubert-nél a másravágás, Proustnál az emlékezés, Huxley-nál az intelligencia, Tamásinál a szülőföld. Ez az élmény teszi képessé arra, hogy „megnyissa a föld száját”, és kibontakoztassa tehetsége minden ígérétét.

Huszár Sándor számára a színház volt ilyen élmény. A vele való találkozás döbbenete ivódik újabb novelláiba, ez különbözteti meg az *Esős délutánok a Tarka Ókörben* íróját, teszem azt, az emlékezetes *Marika vekni* írójától (s hogy átvegyem stílusát: aki ugyanő volt!), ez segíti, hogy mélyebbre, sokkal mélyebbre ásson az emberi lélek rejtekében.

Számtalan vonás és mozzanat utal a színházra e novellafüzében. A sors: „a nagy Rendező”; ha a Hős nem válik be valaminek: „nem szervült a szerep”, és „mi úgy járunk be az életünkbe, mint ahogy a bérletes néző jár be minden premierkor a helyére”. Reflexiók tömege

a színházról: „a színész csak szerepet akar, semmi egyebet, az igazgató csak a színpad, a közönség... de egyáltalán lehet tudni, hogy mit akar a közönség? Mert ez a legfőbb baj, hogy rengeteg a Hamlet. Mindenki Hamletet akar játszani, amikor pedig egy emberöltőn legfennebb egyszer, na, mondjuk, kétszer lehet Hamletet játszani. És nem mindegy, hogy a szereposztás kit milyen korban talál. Legyünk őszinték: belenyugodhat valaki abba, hogy sosem játssza el a Hamletet? Hát nem kell akkor inkább gyilkolni?” Leírásaiban a valóság valóságos dolgai és színpadi kellékekké lesznek: a Lépcső utca úgy emelkedik a város fölé, „mint valami színházi kakasülő”, amellelt „a sors különös kegye folytán az utca szerepét” is betölti. A *Döbbenetes találkozások snapszokkalban*, a kötet leghosszabb elbeszélésében nemcsak hogy színész a narrátor, maga a történet lesz „szomorú színdarabbá”, amit — miként azt el is árulja: „én írok, találok ki és játszom el”, méghozzá olyan színdarabbá, amelyben a hallgatóság társszerzővé lép elő; egyébként szabályszerűen úgy is végződik: „függöny”.

¹² Lukács György: A lélek és a formák, 44.

Mindez azonban csak külsőség. Közéletbe visz a lényeghez, a novellának és drámának eredetileg közös vonása, mely itt hangsúlyozott szerephez jut: a szóbeliség. Az elbeszélések majd mindegyike úgy kezdődik, hogy valaki odaül valakinek az asztalához a Tarka Ökör nevezetű kocsmában és *elmond* egy történetet. Ez a szóbeliség a novella eredetéhez tartozik; ilyen elmondott történetek sorozata a *Dekameron*, az *Ezeregyéjszaka*, a *Ponciánus históriája* és Faludi Ferenc *Téli éjszakája* is.

Két műfaji sajátosság adódik e szóbeliségből: 1. hogy az egyes történeteket nagyobb egységbe foglalja a közös *keret*; 2. hogy a szokottnál jobban magára vonja a figyelmet *magá az elbeszélő és az előadás módja*.

Az ősi keret-példaképek (a szűz védi magát a mesemondással; a pestisjárvány elől menekülő fiatalok szórakozása; két bölcs sakál egymásnak adott tanácsai) közül a *Téli éjszakákhoz* áll legközelebb az *Esős délutánok a Tarka Ökörben*: Faludi Hollósija nyolc téli éjjelen a társaság tagjai felváltva elmondott történeteinek meghallgatásával és tudományos vitával űzi el unalmát, a Tarka Ökör első személyben beszélő törzsvendége esős délutánokon, „amikor olyan tartósan megüli magát a lélekben a búbanat”, hallgatja meg nem nevezett — fogadjuk el egyelőre a hivatalos nőmeneklatúrát — vagy Antalfi Jakab, Pici, Tóbiás, Einstein, Vak Pali és más nevek emlegetett társai „székfoglalóit”, és snapszokat iddogálva filozofál velük. Mint említettük, a hallgatók időnként beleszólnak egymás történetébe, az utolsó, *Záróra előtt az Ökörben* című elbeszélés pedig valósággal kielemezti az előző novellákat, még szorosabbra vonva ily módon egységüket.

Mindez azt a benyomást kelti, hogy az egyes történetek csak variációk, s voltaképpen mindegyikben *egyzon* drámának vagyunk tanúi.

Megerősíti e benyomást az előadásmód novelláról novellára ismétlődő egyforma hangzása, az éppen sorra kerülő narrátor személyétől független azonossága. Ezt az előadásmódot leginkább a hagyományos novellatípustól való eltéréssével jellemezhetnénk: tömörség és ökonómia helyett bőbeszédűség és szétfolyó vonalvezetés „adja ki” alakját; azt a kevés csellelményes mozzanatot is, ami adva van e történetekben, széttördéli és kommentárok romjai alá temeti; csipkefinomságok helyett vagányos darabosság és hányaveti lazaság a díszre; mindenféle stiláris és gondolati vargabetűk „eltérítik” elvárásainktól, s leginkább a „sentimento del contrario” eszközével hat.

Olyan ez a kontrasztos előadásmód, amilyennek az egyik narrátor, pontosabban: annak alteregója önmagát lefesti:

„— Igen... fáradós ember vagyok. Nem testileg, nem. A testem külön ügy. A testem nem a lelkemre szabott. A külsőm primán kiadna egy vendéglőst egy ilyen lóhügyszagú kisvárosban. Fektem fölött primitív cégtábla állana valami efféle felirattal: Vén diófa vendéglő, disznótoros vacsorák, saját termésű borok... Vagy nagyszerűen tudnék alakítani mondjuk egy gazdaszt, zöld kalapban, lovaglócsizmában, bricseszben... Esetleg kellő öltözékben egy vásári kikiáltót is... Ez a test. Munkára, gyűrődással, taposással teli küzdelemre termett. Nagy evésre, ivásra, rekedtre éneklésre, gálás kalandokra, verekedésre. Valahogy első látásra — azt hiszem — tekintélyt sugall a külsőm. Reprezentatív kinézetem van. Az emberek rám néznek, és kiérzik belőle a nyers, a szilaj, a dzsentrisen duhaj erőt és erőszakot és életszomjat és kiverekedett hatalmat... Egyszóval mindazt, ami nincs, nem is volt és nem is kell. Mert a lélek egészen más. Tragikusan más. Mint egy szőke, szemüveges, schönggeist aggregényé. Ezüstfejú sétatálcá illik hozzá, történelmi család-fa meg öröklött idegbaj. Ezért a test s a lélek e sajátos frigye bennem nem más, mint a természet oly sok hülye tréfái közül az egyik. Nem a legjelentősebb, de kellőképpen stupid... Ezért vagyok én fáradós. Ismerőseim és kartársaim szerint mimózailelkű, hisztis pók vagyok, aki csökkent önbecsülését kompenzálja. Ezek számára a testem mentesül szolgál, mert az legalább mosolygatóan hájas...”

De hát ki is az voltaképpen, aki különböző változatokban, különböző szerepeket játszva, egyszer csak így előlép, hogy magát és másokat becsmélve feltárja lelkét; mi is ez a szín: a Tarka Ökör, és mi ez a véget nem érő belső monológ?

Kérdéseinkre választ keresve jutunk el e novellák legbensőbb, legszervibb színpadi vonatkozásához: a külső és belső helyeseréinek illúziókeltő játékához.

Miként a színpadon semmi sem az, ami: a deszkák világot jelentenek, a színpalak festett papírai kőházat, élő fát, csillagos eget, a hús-vér alak, aki beszél, nem önmaga, hanem valaki egészen más, s mikor már mindezt elfogadtam, rá kell döbbernem, hogy a világ mégsem világ, a ház nem ház, és a hős sem valaki más, mert mindez nem odakint, hanem bent valahol a lélek mélyén játszódik le, ahol a tudat önmagával vív halálos bajnoki tusát — nos, miként a

színpadon ez valahogy így történik, e novellákban is a valóság—nemvalóság kettősség uralkodik és teremt atmoszférát. Píci, Tóbiás, Einstein, Vak Pál, Balzac-Balzsák és a hős többi „udvari bolondja” (Szenczei László nevezte így a Karácsony Benő-i komoly hős komikus alteregóit; s itt hadd jegyezzük meg: Huszár Sándor stílusa, elbeszélő művészetének egész struktúrája, a gyakori síkváltásokkal, ironikus-lírai villódzásaival erősen emlékeztet Karácsony Benőre, azzal a különbséggel, hogy humora sötétebb tónusú), e lebegő, kelekótya figurák a létezés különböző stádiumában és fókáin állnak előttünk: hol hősök, hol statiszták, színészek, bohócok, vérző szívű emberek vagy csak egyszerű tükörképek, akik s amelyek egy szinten úsznak-kóválnak valóra-nem-vált álmaikkal egy „minden-lehetséges—semmi-sem-lehetséges” súlytalansági állapotban. Ezt a légkört a filmre s még inkább a televízióra jellemző „áttűnés” technikával teremti meg az író: a hős, aki eddig bohócként szerepelt, hirtelen íróvá változik („Nem tudott leírni egy sort se, illetve nem tudott úgy jó istenigazában hasra esni a porondon”); máshol az író el is határolja magát és nem is a narrátortól (a *Székfoglalók*... bevezető soraiban, majd a „záróra előtt” és közben is sokszor, sokféle bi- és plurivalens fogással).

Hanem mindez: *camera obscura*, melyben felragyog egy-egy nagyon is tömören és nagyon is gondosan megformált gondolat („Sok minden lehetséges ebben a szuperszonikus világban, csak egy dolog lehetetlen: az önmagunkkal való koegzisztencia”). Vagy: „A pillanat mindig az egyensúlyunkra tör, amit pedig életünk arán építettünk fel, s amihez ragaszkodunk, mert ez a mi hozzájárulá-

sunk az anyag általános tulajdonságaihoz.” Vagy: „Az igazi bohócnak, uram, nem elég a világhír. A lélek nyugalma érdekli, ezért sebezhető. És ezért jön rá arra előbb vagy utóbb, hogy falazik. Hogy a röhögéskorán alatt tudatos gyilkosságok történnek. Azért jönnek az emberek, mert ő alkalmat teremt arra, hogy kiszolgáltatottságukról megfélekedezzenek. Rájön arra, hogy ő belekalkulált részese egy átgondolt világtörténelmi összeesküvésnek, amelyben órá a naiv jóindulat szerepét osztották, némi becsületességgel, következetességgel, gerincességgel álcázva az alapvető fogalmat. És akkor képtelen többé hasra esni. Képtelen feltenni a csörgősipkát, és egyetlen vágya lesz kiállni az utcára ordítani.”), az a bizonyos „kincs a szemében”, ami motivációja lehet az egész színpadi fellépésnek és üzenete a műnek.

Itt akár be is fejezhetnénk recenzióinkat, minthogy tudva-tudjuk: a normatív kritika ideje lejárt. Am a Tarka Ökörben divat a közbeszólás, és elfogadott eljárás, hogy a hallgató társszerzővé tolja fel magát; engedjessék meg tehát nekünk is egy bölcs-sakál megjegyzés. Ilyenformán valahogy:

— Igen finom hadovák ezek, Ször, de méltóztassál ügyelni, nehogy modorra változzék e vagány stílus, ami szerfölött csökkentené az én műélvezetem; abban a snapszops ügyben pedig jó lett volna egy kicsivel kevesebb snapsz — legalábbis papíron —, és valamivel több feszültség. Mindezt azért bátorodom én, szegény Szent Bőf, Balzsákságodnak elmondani, mert különben mi, valamenynyien, hasra esett és sikertelenségben megkeseredett bohócok, nagyon kameljük hadováidat, melyek igen jól kiadják alakunkat, Ször!

Sóni Pál

Könyv az öregedéstudományról

Kapusy Antal gerontológiai könyve* mindenik korosztály számára tanulságos és gondolatébresztő. Az idősebbek részére azért, mert közvetlenül róluk, nekik és értük szól; a fiatalabb korcsoportoknak pedig olyanképpen, hogy amit mond, idővel rájuk is vonatkozni fog. Értéke azonban nemcsak erre korlátozódik.

A kis- és nagytársadalmi jelenségek világában mind az egyéni, mind a társas

jellegű önszabályozás és önvezérlés vonalán a döntésszintek egyik alapvető működési feltétele az *önismeret*. A külső és belső környezeti kihívásokra adott válaszselekvések ugyanis az önvonatköztetés jegyében alakulnak — abban az értelemben, hogy az egyén, a család vagy nemzetiség, az állam, az osztály vagy korcsoport a maga létsíkjaihoz és érdekalakzataihoz viszonyítottan gondolkodik, érez és cselekszik, e síkok és érdekek észlelésének minőségétől és arányaitól függően. Az így értelmezett önismeret végső fokon ember- és társadalomismeret, sőt természetismeret is,

* Kapusy Antal: Az öregedés tudománya. Korunk Könyvek. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.

melynek hatékonyságát a tudományosság foka s a hatalmi „szöveggörnyezet” dönti el.

Az idős korosztállyal kapcsolatos életfolyamatok és -kérdések kutatása, értelmezése és rendszerezése az utóbbi évtizedekben vált sürgetővé. Az elméleti önállósulás és gyakorlati intézményesülés századunk középső évtizedeire tehető. Egyetemes előtörténetének szálai az arab és görög, egyiptomi és ázsiai kultúrákig vezetnek, első magyar nyelven írott hazai nyomai pedig orvoslási előírásokban lelhetők fel az erdélyi fejedelmek humanista műveltségű köreiből működő orvosok munkáiban, a Lencsés György szerkesztette *Ars Medicában* (XVI. század), illetve Pápai Páriz Ferenc *Pax corporisában* (XVII. század). Az öregedés kérdéscsoportjának értelmes státusát ma állami intézmények és világszervezetek tevékenysége és intézkedései bizonyítják. Az 1969-ben Washingtonban megtartott VIII. gerontológiai világkongresszus ezerháromszáz résztvevője 32 tudományos szekciónak tárgyalta az öregedés biokémiai, sejt-tani, gyógyszer-tani, sebészeti, pszichiátriai és társadalmi vonatkozásait. Az 1974-es népesedési világkonferencia jelentésében az ajánlások között az öregedés következményeinek kutatása is szerepel, a konferencián előterjesztett világnépesedési akcióterv pedig kiemelten foglalkozik a kérdéssel. Következményei közül a gazdasági és erkölcsi kihatások tanulmányozását sürgeti, illetve az ezekkel összefüggő haladószelemzés és életeri alakulását. Az öregkorúak részarányának a fejlettebb országokban történő gyors növekedésére (8-17 százalékol) hivatkozva, az akcióterv minden kormánynak ajánlja, hogy fejlesztési politikájának kidolgozása során tanulmányozza a népesedési összetételt, határozza meg a legkedvezőbb egyensúlyt a korcsoportok között, s mérje fel az ország öregedő demográfiai struktúrájának összefüggéseit termékenységének a szintjével (*Demográfia*, 1974. 3-4.).

Más tudományhoz hasonlóan az *öregedéstan* (gerontológia) önállósulása is a társadalmi meghatározottságot hangsúlyozó tudománytörténeteket igazolta. Hiszen az öregkor, illetve az öregedés élettani, orvostudományi, demográfiai-szociológiai vagy lélektani-pszichiátriai és antropológiai szempontú kutatói (Acsádi György, Ana Aslan, D. F. Csebotarjev, Haranghy László, Hun Nándor, Korányi Sándor, Miskolczy Dezső, I. C. Parhon, L. Rosenmayr, A. Sauvy, N. W. Shock, Tariska István, Cl. Tibbits, Verzár Frigyes) mögött hozzávetőlegesen azonos háttér dolgozott: a műszaki haladás és iparosodás, az életszín-

vonal javulása, az orvoslás és közegészségügy fejlődése, az életkor növelhetősége, a társadalmi előregedés, a korcsoport-kapcsolatok és -feladatkörök módosulása, és sok egyéb ok mellett az a kihívás, hogy az öregkor státusa, szerepe és egészségügye a tudományos-műszaki forradalom vívmányaihoz méltóan a tudományos humanizmus alapján rendeződjen.

A mi társadalmunkban hozzávetőlegesen hasonló háttér hat. Eppen ezért az öregedéstudományi tájékozottság s ezen túlmenően a gerontológiai önismeret a mi viszonyaink között is időszerű. Az ez irányú tudományos értesítésg nemcsak egyéni tekintetben eligazít, de össznépi vonatkozásban is szabályozó értékű. Ezen a szinten, ilyen társadalmi távlatban és szerepkörben is hézagpótló Kapusy Antal munkája. Könyve annak is bizonyossága, hogy a Kriterion kiadó tudatos erőfeszítéseket igyekszik tenni a korszerű tudományos tájékoztatás intézményesítése érdekében a humán, illetve társadalomtudományok irányában is. Ön- és világismeretünk tudásterületének fehér foltjai ilyen tekintetben a legszámosabbak.

Első pillanatban sejtésünk az volt: Kapusy kötete tájékoztatási cézzattal az öregedéstani kézikönyvek szokványos anyagát tartalmazza. Kellemesen csalódtunk. (Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy egy öregedéstani kézikönyvnek nem kellett volna örülnünk.) A tudományközi műveltségnek és tájékozottságnak olyan fokon álló termékét ismerhetjük meg benne, amely *rendszerben* látatja meg az alapjelenség problémahalmazát a maga sokoldalú meghatározottságában és összefonódottságában. A bölcséleti embertantól a kibernetikán át a molekuláris élettanig ívelő nyitásban közelíti meg a „harmadik életkor” és tudománya egyetemének kérdéseit. Mesterien szűr és sűrít, s ezáltal viszonylag kis területen (225 lap) hatalmas ismeretanyagot mozgat. Nemcsak gazdaságosan, de problémaérzékenyen, termékenyen és alkotó eredetiséggel szövi logikai rendbe az ezer irányból felhordott értesüléseket. Az olvasó nem gerontológus szerzők (L. Binet, J. E. Birren, E. V. Davidovszkij, W. Doberhauer, Haranghy László, Hun Nándor, Cl. Tibbits, Verzár Frigyes) kézikönyveinek átfogalmazott kivonatát kapja - jóllehet bárki már ezzel is szolgálatot tett volna. Az öregedéstan fiatal tudományába Kapusy úgy vezet be, hogy problémákat látat, gondolkodtat, magatartást formál, s a kérdések megoldásának nemcsak természeti buktatóira, hanem társadalmi akadályaira és a tudomány korlátaira is figyelmeztet. Miközben ezt teszi, az át-

lagolvasó érdeklődését ébren tartja, a szakembernek pedig korszerű anyagot, értékes elveket és szempontokat kínál, s mindkettőben fogékonyságot alakít ki a nemzedékek közötti együttérzés iránt („Az időskorúak... múltat s jelent teremtetek nekünk, s ezért vagyunk értük úgy felelősök, mint létező és leendő önmagunkért.“).

Kevés kivétellel van valami egyetemes abban, ahogy a kultúrák viszonyulnak hagyományos érzelmi és erkölcsi magatartásmintáikban az öregséghez és az öregedéshez, az öregekhez és az aggokhoz. A példák tömegét szolgáltatja minden nép folklórja, irodalma és művészete (gondoljunk — többek között — Weöres Sándor *Öregkéjére* és a szövegére szerzett Kodály-muzsikára, vagy Balázs Péter nagysikerű *Várakozás* című képeire). Az ilyen tárgyú műalkotások nemcsak érzékelítik a széniüm jel- és jelentésvilágát, de felerősítve, elmélyítve és tartósítva kívánni késznek a nemzedékek közötti viszonylatokban mintázódott válaszformákat is. A társadalmi önértékelés és szabályozás rendszerében azonban a gerontológia emberismerő és emberalakító feladata elsősorban nem az öregkorral kapcsolatos magatartást kiváltó és elmélyítő képalkotás. Mindenekelőtti szerepe az öregedés oki összefüggéseinek tapasztalati és kísérleti megközelítése, s hatékonyságát az orvoslás gyógyító és alkotva megelőző beavatkozása útján fejt ki az öregkorú ember létsíkjainak optimalizálása célzatával — testi, lelki és társadalmi vonatkozásban. Tág értelemben határtudomány tehát, amely az élettan és orvostudomány, a lélektan és szociológia, a demográfia és statisztika, a nevelés, társadalombiztosítás, politika és más egyebek találkozási pontjain jött létre.

Kapussy pontosan érzékeli a gerontológia időszerűségét és társadalmi jelentőségét. S jóllehet — tudománynépszerűsítésről lévén szó — a téma természetéből kifolyólag is fennáll a veszély az ismeretanyag felhígulására, az öregedés szomatikus és pszichés, társadalmi és emberbölcséleti vonatkozásainak tárgyalása során a szerző egyaránt megőrizi arányérzékét. Mégpedig nem úgy, hogy ollóz vagy kolláoszt szerkeszt, hanem úgy, hogy az időskorú ember személyiségét szem előtt tartó *egészelvű orvosi szemlélet* alapján a fegyelmezett és nyitott tudományköziség szellemében szervesen összefüggő felettes és alrendszerben építkezik.

A kötet emberbölcséleti hangütéssel nyit: „Az emberrévalás talán akkor kezdődött meg valójában, amikor hajdani elődünk rádöbben életének mulandóságára“, és azonos hangütéssel zár: „itt a menthetetlenül egyszeri és megismétel-

hetetlen emberi életről s annak legnehezebb szakaszáról van szó.“ Ilyen valóság- és igazelvű környezetbe építi Kapussy a gerontológia hatalmas ismeretanyagát a kísérleti és orvosi gerontológia, a geriátria, a gerontopszichológia és szociális gerontológia övezeteiben. Míg a kísérleti gerontológia síkján az öregedés élettani folyamatainak oki összefüggéseit, hipotéziseit és elméleteit sorakoztatja fel, az orvosi gerontológia és geriátria vonalán a szervezeti hanyatlás (involúció) morfológiai és funkcionális tényeit, illetve az orvoslás különböző eljárásait és eredményeit rendezi. A lélektani rész az öregedés személyiségalkotó hatását tárgyalja, de távolról sem a leépülés, elszürkülés és eltorzulás tragikus hangulatú korszakaként. Esszéisztikus jellegű elemzések követik egymást gazdag művelődéstörténeti anyagba ágyazottan — az öregkori viselkedési repertoár, tanulási és alkotási képesség, az érzelmi működések, a két nem öregkori kapcsolata, a nemzedékek közötti és egyéb viszonyulások, az erkölcsi tulajdonságok s az öregkori életérzés, a magány, a halálfélelem és életöröm felvázolásával. A könyv zárófejezete a kérdést társadalmi összefüggéseiben elemzi a szociális öregedés szociológiai meghatározottsága, társadalmi kihatása, a munkaviszony, a családi élet és személyközi kapcsolatok vonatkozásaiban. Befejezőként pedig lényegretörően szól a nyugdíjas életforma természetéről s az otthonok, klubok és más szociálpolitikai létesítmények működéséről és szerepéről.

Már utaltunk arra, hogy a könyv emberbölcséleti hullámhosszra beállított tudományos tényanyaga *összefüggő egészet* alkot. Rendszerszerűségét csak fokozza az a személyiséglélektaninak, multidimenzionálisnak és munkaközpontúnak nevezhető orvosi és orvoslási szemlélet, melynek érdeklődését nem az öregedés és öregség folyamata, illetve állapota köti le általánosságban, hanem a konkrét öregedő ember a maga szomatikus, lelki és társadalmi létsíkjával, a természet és társadalom által meghatározva, környezetébe sajátosan betagoltan. Ez az orvosi szemlélet lényegében *humanista emberbölcséletet* hordoz, ami a gyakorlat felé a könyv szociálgерontológiai célkitűzésében ölt testet: „Nemcsak éveket az életnek, hanem életet az éveknak“, konkrétan: „biztosít[suk], hogy az öregedő ember mindvégig a közösség családtagja maradjon.“

Művelődési életünk közfigyelmét ket-tős okból kell nyomatékosan felhívunk Kapussy munkájára. Egyrészt azért, mert indítást adhat saját termésű egészségvédelmi-orvosi ismereti irodalmunk és közírásunk további fellendüléséhez.

Másrészt azért, mert tárgya nem múlt, csak alkalmi kíváncsiságunkat és sznobizmusunkat csillapító jelenség. Állandó, de sok színben játszó kérdésköteg, amit egyéni magunk és társadalmunk elkerülhetetlenül létében hordoz. Idős korcsoportjaink élettani-orvosi, lélektani, szociológiai megismerését illetően alapozó, eligazító, gondolatébresztő és mozgósító erejű. Ennek magyarázata: a szerző szakszerűsége, tájékozottsága és problémaérzékenysége. Fejtegetései birtokában nemcsak orvosaink, de hivatalos nevelőink, közíróink, társadalomkutatóink és szociálpolitikusaink is könnyebben odafigyelhetnek és ráérezhetnek időskorú társadalmunk konkrét valóságára.

A könyv az idős korosztályok konkrét állapotát felmérő munka számára ilyen súlypontokat sugall: öregeink viszonylagos aránya és összlétszáma; foglalkozási strukturájuk és települési adataik; egészségi állapotuk és orvosi gondozottságuk; lakásviszonyaik; anyagi ellátottságuk és biztosítottságuk; kis- és nagytársadalmi ranghelyzetük, korcsoportközi kapcsolataik; műveltségállapotuk, művelődési igény- és lehetőség szintjük; foglalkozott és „elfekvő” fizikai és szellemi tartalékaik; kis- és nagytársadalmi betagoltságuk, szereprendjük; közérzetük; jól és rosszul öregedő öregek és

egyéb gerotipológiai kérdések. Probléma tehát van elég — még hozzá nemcsak orvosi tekintetben.

Pápai Páriz Ferenc 1687-ben, *Pax corporis*ának előszavában ezt írta: „Nem akartam én itt az ebben tudósoknak értelmeket megfogni, nem is azoknak írom: hanem a házicselédés gazdák-nak s gazdasszonyoknak és az igye-fogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor kezük ügyében értelmes orvos; kiváltképpen falukon, ahol hamarabb talál segédet a beteg barom mint a beteg ember.” Kapusy Antal — más szinten és más körülmények között — 1974-ben így fogalmaz: „minél több szociológiát kell alkalmazni az orvostudományban és minél több orvostudományt a szociológiában.”

Érzésünk szerint mindketten a humánus nyelvén szólnak a problémák hatékonyabb megoldása érdekében. Egyik a feudalizmus béklyóit feszegető orvosi felvilágosító munka talaján, a másik az emberismereti bizonyosságot rohamozó szocialista tudományköziség szellemében, az emberi létkérdések teljességre törekvő megértése és megoldása reményében. Egyazon hullámhossz, egyazon nyelv, egyazon cél az emberi sorsunkat s elpusztíthatatlan életünket fürkésző és gyógyító orvosi értelem, gondoskodás és elhivatottság itthoni nyomdokain.

Demény Dezső

1850 esztendő helytörténete

A Kolozsvár-Napoca történetéről szóló, több mint húsz kutató munkája eredményeként, Ștefan Pascu akadémikus vezetésével létrejött mű* a Dacia Könyvkiadó közreműködésével jelent meg. E könyv nem csupán a város lakói eddigi munkájának, áldozatkészségének, harcainak kíván tükrözni, nem csupán a múlt tetteit idézve óhajt ösztönözni fiatal és idősebbeket a jelenben és jövőben, hanem gondos szerkesztéssel példát is kíván nyújtani a más városok, falvak történetét vizsgáló kutatók számára.

A helytörténeti kutatás nem újkeletű a historiográfiában. E „műfaj” egyidős magával a történetírással; az olvasók minden időben szívesen lapozgatták — s

lapozgatják ma is — a szülőföldjük, szülővárosuk múltjára vonatkozó értékeléseket, adatokat. Magukat, életük egy részét látták — és látják — e leírásokban. Több ilyenfajta szöveg vált részévé egykor az iskolai tankönyveknek, hogy a múlt kudarcaiból, eredményeiből, hőstetteiből tanuljon az utókor. Többek között ezt a célt szolgálja a modern helytörténet is, amely a történetírásnak mint tudománynak a megszületésével egyidejűleg tudományos szintre emelkedett.

Erdély egyik legrégebbi városáról, Kolozsvárról is nem egy tanulmány jelent már meg. Az első monografikus jellegű leírása a városnak 1734-ben készült el Pater Pál, idősb Pataki István városi tanácsosok és Füzéri György városi jegyző közreműködésével. E munka, melyet a szerzők még latin nyelven írtak, Vass József magyar tudományos

* Istoria Clujului. Sub redacția acad. prof. Ștefan Pascu. Consiliul Popular al Municipiului Cluj, 1974.

akadémiai levelező tag fordításában magyarul is megjelent 1865-ben *Emléklapok Kolozsvár előkorából* címmel. Rövid, összesítő leírást tartalmaz e munka, a felsőbb hatóságok tájékoztatására. E leírás véve alapul fog hozzá Jakab Elek Kolozsvár történetének tudományos kutatásához, hogy eleget tegyen a város akkori vezetősége kitűzte versenypályadíjban előírt földadatnak. A neves erdélyi történész olyan kimerítő felmérést és alkotó munkát végzett, hogy a művet ma is — egyes időszakok kivételével — biztosan használhatja az olvasó. Feljegyzése szerint a szintézis megírásához „6000-nél több, gyakran elkopott, víztől és légtől elsenyvedett” oklevelet és más jellegű forrásmunkát tanulmányozott át. Az 1870-, 1888-ban Kolozsváron megjelent háromkötetes *Kolozsvár története* című műve az őskortól az 1848-as forradalomig elemzi a város történetét. A pozitívista irányzat szellemében dolgozó szerző igyekszik teljes képét adni az immár nagy várossá fejlődött Kolozsvárnak. Vázlatosabban s halványabb színekkel csupán a koraközépkori eseményeket és a városnak a szomszédos országgal való kapcsolatait ecseteli.

A XIX. század utolsó évtizedében és századunk első felében több újabb, de rövidebb lélegzetű monográfia jelenik meg a városról Békésy Károly, Kőváry László, Victor Lazăr, Augustin Rațiu, Octavian Buzea, Kelemen Lajos, K. Fodor János és mások tollából. E munkák azonban csak egy-egy korszakát tárgyalják a város múltjának, vagy legjobb esetben vázlatos fejlődését a középkortól a tanulmány megjelenésének évéig. Több dolgozat Jakab Elek művére támaszkodott. Ezek mellett egy egész sor kisebb rész tanulmány lát nyomdafestéket magyar, román és német nyelven.

Főlszabadulás utáni marxista történetírásunk érdeklődéssel fordult Kolozsvár régmúltjának kutatása felé. Több tanulmányt publikáltak a szakemberek a város legújabb korára vonatkozólag is, így a munkásosztály forradalmi harcairól, a Román Kommunista Párt helyi szervezetének tevékenységéről, a város települési fejlődéséről (Stefan Pascu, Tiberiu Morariu, Szabó T. Attila, Pataki József, Samuel Goldenberg, F. Pircălăb, Gheorghe Timofi és mások). E munkák részletes adataikkal előkészítették a talajt Gheorghe Bodea, Fodor László és Vajda Lajos *Cluj. Pagini de istorie revoluționară 1848—1971* című műve, e második alapvető Kolozsvár-monográfia számára, amely első tudományos szintézise a város fejlődésének 1848-tól a Román Kommunista Párt X. kongresszusáig.

A Napoca nevű település municípiumi rangra emelésének 1850. évfordulója alkalmából — amikor Kolozsvár őskori nevét is felvette — jelent meg az *Istoria Clujului* című monográfia román nyelven, magyar és német nyelvű rövid összefoglalásokkal.

Miben áll e mű jelentősége, hol a helye a többi említett mű között? A kolozsvári egyetem történelmi kara, a Történeti Intézet, a Történelmi Múzeum, az RKP Központi Bizottsága mellett működő Történelmi és Társadalompolitikai Intézet kolozsvári fiókja, az Állami Levéltár és a Statisztikai Hivatal munkatársainak közreműködésével készült monográfia a tudományos igényességnek megfelelően az ősidőktől 1974-ig tekintti át Kolozsvár-Napoca történetét, nagytömegű, sokfajta dokumentáció alapján. A fejezetírók sokéves kutatómunkát végeztek a város történetének több oldalról való megismeréséért. Felhasználták természetesen az előbb említett művek adatait, értékeléseit is, de ugyanakkor új megállapításait vagy föltételezéseiket elmélyült kutatással támasztották alá. Rendszeres ásatásokat végeztek például a város őskorának hitelesebb bemutatása, a dák lakosság életének leírása, a római hódítás alatti változások, a népvándorlás korának és a középkor kezdeti szakaszának ecsetelése végett. E kutatómunka eredményei alapján a könyv igyekszik kiegészíteni eddigi ismereteinket s új fényt vetni a város fejlődésére e legkevésbé ismert korszakban. A szerzők bőségesen vázolják az őslakók küzdelmeit a későbbi idők viszontagságai között vagy a kor hatalmasságainak elnyomó magatartása ellen, s ugyanakkor a román, a magyar és a szász lakosság közös életét, munkáját.

Sok új anyagot tár az olvasó elé e könyv a város későközépkori, új- és legújabb kori történetével kapcsolatosan is. Ezek elsősorban a város területén zajlott forradalmi tömegmozgalmakra vonatkoznak. Utalunk a céhlegények XVIII. század végi és XIX. század eleji harcaira, az 1848-as forradalom eseményeire, a Memorandum-pörre és az ezt követő 1894-beli tömegmegnyilvánulásokra, az 1933-as hősi munkásharcokra stb.

Összegezve: e kötet elsősorban új, az eddiginél jóval gazdagabb dokumentációs anyagával tűnik ki, ami nyilvánvalóan egyes régi, polgári szemléletből fakadó megállapítások helyesbítését, új következtetések levonását is lehetővé tette.

Köztudomású, hogy egy város fejlődését minden korban nagymértékben meghatározta a szomszédos területek-

kel, országokkal való kapcsolata. A monográfia írói arra törekedtek, hogy ezt a jelenséget végigkísérjék a város első ilyen jellegű középkori érintkezésétől egészen napjainkig. Példaképp ragadjuk ki, hogy a XVI. század második felétől kezdve a város céhekbe tömörült kézműveseinek különböző termékei Havasalföld és Moldva piacaira is eljutottak. Sok kézműves látogatta Buda, Bécs, Prága, Krakkó, Zára, Ragusa, de távolabbi vidékek, például Köln, Nürnberg, Frankfurt vásárait is. A könyv írói természetesen a kapcsolatok másik oldalát is szakszerűen vizsgálták — kivéve talán a legújabb kort —, nevezetesen más városok, vidékek, országok hatását Kolozsvárra, s elmondhatjuk, sok új, eddig kevésbé vagy egyáltalán nem ismert anyagot dolgoztak föl. Első helyet foglalnak el az eszmék, nézetek, melyek a hazai talajon sajátos tartalmat kapnak a román, magyar, szász professzorok, tudósok lelkes munkája nyomán. A város kulturális fejlődésének alapos ismeretében a szerzők minden korra vonatkozóan tudományos szinten mutatják ki mindazt, ami idegen hatás a város kulturális életében, s mindazt, ami kolozsvári, hazai. Sikerül kidomborítaniuk a város egyéniségét.

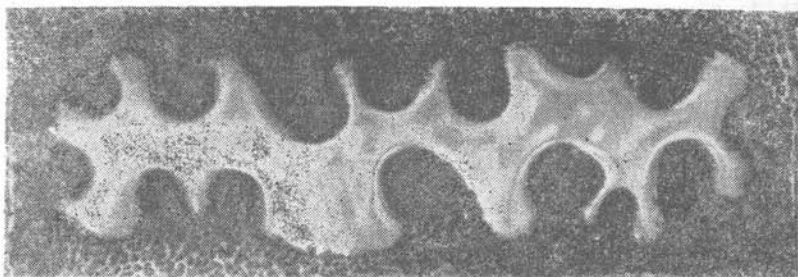
Napjaink történetírásában jelentős szerepet kap a demográfia. Nélküle bármely társadalom fejlődésének képe csak adatok halmaza lehet, az események csupán mint cselekmények ragadhatják meg az olvasó figyelmét. E gyorsan fejlődő történeti segédtudomány nélkül a kutató képtelen felmérni a tömegek mennyiségi részvételét a termelésben, a történelem alakításában, a fejlődés előmozdításában. A könyv szerzői igyekeztek felhasználni eddigi eredményeit e tudományagnak, mely-

nek Ștefan Pascu vezetésével több szorgos munkása dolgozik Kolozsvár-Napocán, s elfogadhatóan kimutatni koronként a város lakosságának szaporodását, számbeli növekedését, az osztályrétegződés alakulását, az azonos rétegek településhelyét, részvételét a javak előállításában, a megmozdulásokban. Ez a kutatási terület azonban a kezdetén áll; nap nap után jelennek meg újabb és újabb ilyen vonatkozású dolgozatok városunkkal kapcsolatosan, és természetesen, hogy a holnap olvasójának össze kell vetnie, esetleg ki kell majd egészítenie a könyv adatait. Ebből a szempontból figyelmet érdemel az *Utunk* 1975-ös évkönyvének néhány, XIX. századra vonatkozó cikke a *Kolozsvár-Napoca 1850* című fejezetből.

A szerzőket az a nemes cél vezérelte, hogy a város múltjának bemutatásával tanítsanak, neveljenek, ösztönözzenek. Ez nyilvánul meg abban is, hogy részletesen elemzik a város román, magyar, szász lakosságának közös munkáját, sajátos kulturális életét, kapcsolatait jóban-rosszban. Mindig utalnak a szembenállások esetében az uralkodó osztályok néptől idegen politikájára, de ugyanakkor az e politika ellen irányuló közös tömegmegnyilvánulásokra is.

Említésre méltó még e könyv íróinak az a törekvése, hogy történetiségében mutassák be a városnak az utóbbi években végbement fejlődését. Nem útikalauzszerű, nem riorthangú, nem jelentésizű az 1970 és 1974 közötti fejlődéssel foglalkozó rész, hanem elemző, összefüggéseket kereső. Az eredmények mögött mindig ott találjuk a fizikai és a szellemi dolgozót, akinek életét, fejlődését, alkotásait vizsgálja a történelem. Ez a törekvés végigvonul az egész kötetben; ezért lehet a falu- vagy városmonográfiát írók számára iránymutató.

Kovács József

Aradits László fémdomborítása

Nemzetközi gazdasági kapcsolatok és termelési együttműködés

A világbéke, a nemzetközi együttműködés és minden állam társadalmi-gazdasági fejlődése megköveteli a gazdasági kapcsolatok és a termelési együttműködés kiszélesítését — állapítja meg írásában Constantin Moisuc professzor (ERA SOCIALISTA, 1975. 8.).

Országunk arra törekszik, hogy elérje a fejlődés egyre magasabb fokát, megközelítse a gazdaságilag fejlettebb államok színvonalát, és mind hatékonyabban vegyen részt a nemzetközi munkamegosztásban. Ennek elengedhetetlen feltétele a modern technológia elsajátítása és a technológiai ismeretek kicserélése általában.

Termelésünknek az igényeket kielégítő fejlesztéséhez országunk nem rendelkezik minden szükséges nyersanyaggal. Behozataluk csak megfelelő méretű kivittel bízható. Közös vállalatokat kell létesítenünk, különösen azokban az országokban, amelyeknek rendelkezésükre állnak a nekünk hiányzó nyersanyagok. Kapcsolataink fejlesztésére irányuló erőfeszítéseink az elmúlt években igen eredményesek voltak: jelenleg több mint százharminc országgal tartunk fenn sokoldalú gazdasági kapcsolatokat.

Külpolitikai felfogásunkkal összhangban nemzetközi gazdasági kapcsolatainkat is a függetlenség, a nemzeti önállóság, a jogegyenlőség, valamint a be nem avatkozás elve kormányozza.

Tevékeny részvételünk a világ gazdasági körforgásban és külkereskedelmünk állandó fejlesztése ipari termelésünk és nemzeti jövedelmünk emelését biztosítja.

Az árukivitel gazdasági életünk jelentékeny tényezője, melynek hatékonyságát folyamatosan emelni kell, s ezt elsősorban a termelési költségek csökkentésével lehet elérni. Nem kevésbé fontos a minőség követelménye.

A közös termelési egységek létrehozása az együttműködés egyik legjelentősebb módja. A közelmúltban számos ilyen egységet hoztunk létre külföldön, elsősorban a fejlődő államokban, elősegítve ezen országok természeti erőforrásainak feltárását és gazdasági életének korszerűsítését. Hazánk területén is létesültek ilyen gazdasági társulások, minden esetben 51%-os román hozzájárulással és részesséssel.

Gazdasági és külkereskedelmi kapcsolatainkban első helyen a szocialista országok állnak. A szocialista államok gazdasági együttműködése új típusú, mert a kölcsönös előnyök célkitűzése hatja át. Valóra váltása hozzájárul a szocialista államok vonzóerejének és tekintélyének növeléséhez.

A KGST jelentős szerepet játszik a hosszú és tartós együttműködés megvalósításában. Románia minden erejével támogatja tevékenységének még hatékonyabbá tételét, hogy hozzásegítse olyan kérdések közös megoldásához, amelyek minden esetben a társadalmi-gazdasági fejlődést szolgálják az érdekelt államokban. Ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy a KGST-n belüli tevékenység kiszélesítése nem egy zárt gazdasági csoportosulás kialakítását célozza, hanem lehetővé teszi a gazdasági kapcsolatok kibővítését más érdekelt országokkal is.

Amint már említettük, országunk különös gondot fordít a fejlődő és az önállóságukért harcoló államokkal kiépített gazdasági kapcsolatok szélesítésére. Ez nemcsak az érdekelt államok gazdasági-társadalmi fejlődését szolgálja, de kifejezi együttérzésünket az imperializmus és a neokolonializmus elleni harcukkal is. Az utóbbi években — mint jeleztük — ezekben az országokban új létesítményeket hívtunk életre az iparban, a mezőgazdaságban, a bányászatban, a kőolajtermelésben és más területeken, szakembereink ottani közreműködésével. Ezzel egyidejűleg folyik szakembereink itthoni kiképzése.

Sikereink ellenére eredményeink még nem kielégítőek, és az elkövetkező években fontos feladatunk ezek lényeges gyarapítása. Ehhez megvannak az objektív feltételek.

Figyelembe véve a nemzetközi munkamegosztás egyetemes jellegét, hazánk igyekszik bővíteni gazdasági kapcsolatait a tőkés államokkal is. Harcolunk az államok közötti gazdasági kapcsolatok útjába emelt akadályok elhárításáért és minden megkülönböztetés eltörléséért. Olyan kapcsolatokra törekszünk, amelyek semmi esetre sem vezethetnek függő viszony kialakulásához. Egyensúlyba kell hoznunk kiviteli-behozatali mérlegünket, hogy gazdasági kapcsolataink ezekkel az országgal is valóban hatékonyak legyenek.

Kétoldali kapcsolataink kívül Románia tevékeny tagja 39 nemzetközi gazdasági-pénzügyi szervezetnek. Különös figyelmet szentel egy olyan új politikai és gazdasági világrend létrejöttén munkálkodó erőfeszítéseknek, amelyek révén a ma még igen nagy színvonalkülönbségek fokozatosan megszűnhetnek. A nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok jelenlegi állapota tovább mélyíti a fejlett és a gyengén fejlett államok közötti gazdasági szakadékot. A gyengénfejlettség — az imperialista és gyarmatosítási politika egyenes következménye — növeli a bizonytalanságot a világ gazdasági életében. Az új gazdasági és politikai rendben teljes jogegyenlőségnek kell uralkodnia. Minden nép szabadon rendelkezik nemzeti vagyona felett, és maga határozza meg, milyen legyen gazdasági-társadalmi berendezkedése. A nemzetközi munkamegosztás megfelelő átcsoportosításával, a fejletlenebb és méltányosabb együttműködésnek biztosítania kell minden országnak számára, hogy részesüljön a tudomány, a modern technika vívmányaiból, hogy hozzájusson a szükséges nyersanyagokhoz és energiaforrásokhoz. Ehhez a fejlett országoknak segítséget kell nyújtaniuk, annál is inkább, mert sokan közülük a gyengén fejlett országok kizsákmányolásával biztosították jólétüket.

Románia mint fejlődő ország létfontosságúnak tartja, hogy tevékenyen előmozdítsa ennek az új gazdasági világrendnek a kialakítását.

G. J.

A NYUGATNÉMET SZOCIOLÓGIA A „STAGFLÁCIO“ JEGYÉBEN (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1975. 79.)

M. Rainer Lepsius, az NSZK Szociológiai Társaságának elnöke, a mannheimi egyetem professzora a nyugat-németországi társadalomkutatásban megfigyelhető változásokat elemzi. Vizsgálódását azzal a megállapítással indítja, hogy a szociológia igen szorosan kapcsolódik a kor kultúrájához, s ennek következtében ellentmondásos elvárások és megítélések sorát idézza fel. A politikai és erkölcsi értéktételek keresztütlüében a szociológia helye és szerepe bizonytalanul válik a közvéleményben, ez pedig a szociológusok önismeretét és önértékelését is bizonytalanul teszi. Rainer Lepsius szerint két felfogás, illetve két elvárás ütközik a szociológia funkciójának meghatározásában: egyrészt a jelenkor értelmezését, a közeljövő fejlődéstendenciáinak kitárgyalását és a kibontakozott konfliktusok magyarázatát várják tőle, másrészt bírálják, mert a gyakorlati alkalmazás lehetősége nélkül elvont konstrukciókba bocsátkozik. Ugyanakkor támadások érik a gyakorlati-szociotechnikai eredményeket szorgalmazókat is, mert az emberi élet veszedelmes manipulálását segítik elő, illetve egy technobürokratikus gépezet törekvéseit szolgálják.

A valóságos helyzet viszont az — Rainer Lepsius szerint —, hogy a nyugat-német szociológia egyik elvárásnak sem felel meg. Az *igények inflációs jelleggel*

szaporodnak, a szociológia tudományos teljesítőképessége azonban stagnál.

A válság előzményeinek kutatásában Rainer Lepsius hazája szociológiai törekvéseinek közelmúltját eleveníti meg. A náci uralom után a szociológia helyreállítása a negyvenes és az ötvenes évek vége között zajlott le. 1960-ban már húsz szociológiaprofesszor működött, és három irányzat rivalizált egymással: a kölni iskola René König vezetése alatt, amely főként az amerikai empirizmust alkalmazta, Max Horkheimer és Th. W. Adorno frankfurti iskolája a maga szociológizáló kultúrfilozófiájával s az Arnold Gehlen és Helmut Schelsky képviselte antropológizáló társadalmi önvizsgálat.

A második szakaszt (1960—1967) a szociológia további növekedése és egyetemi elterjedése jellemzi a fiatal nemzedék térhódításával. Jellemző továbbá az empirikus kutatások módszertani színvonalának emelkedése, valamint az a belső konfliktus, amely az ún. pozitívizmusvita néven vált ismertté. Elmélyült a professzionalizálódás irányzata.

A harmadik szakaszban (1968—1974) váratlan expanzió és a politikai jelleg kiéleződése volt megfigyelhető. Ismét hatni kezdett a marxizmus, valamint Max Weber felfogása, meghatározó volt továbbá az amerikai szociológia erősödő befolyása. A tanárok és kutatók száma emelkedett, ezzel a folyamattal azonban a tudományos termelés nem tartott lépést. Fellépett az említett stagfláció.

Ma — az elméleti tájékozódás tekintetében — az NSZK szociológiai életében

messzemenő pluralizmus, műfajilag pedig a kor kritikáját nyújtó esszé uralkodik. A témák: demokratizálódás, szocializáció, a peremrétegek, nőemancipáció. Itt is jelentkezik tehát a stagfláció: sok a korkritika, de nem fejlődik az empirikus kutatás. A társadalmi fejlődés és struktúrák egyre bonyolultabbá válásával viszont nő a közérdeklődés, mind nagyobb az igény olyan szakkutatások és szakvélemények, prognózisok iránt, amelyek hatékony segítséget nyújthatnak konkrét, időszerű társadalmi problémák, ellentétek megoldásában.

A szociológia csak úgy tud megfelelni ezeknek az igényeknek, csak akkor képes a stagflációból kilábalni — fejt ki véleményét Rainer Lepsius, aki nyilvánvalóan idegenkedik a társadalomkutatás kritikai-kontesztáló szerepétől —, ha művelői a professzionalizálódás vonalán, a szigorúan tudományos értelemben vett empiriára helyezik a hangsúlyt. Ellenkező esetben — véleménye szerint — a jelenlegi helyzetből csak hosszantartó depresszió következhet. Rainer Lepsius azzal is érvel az általa ajánlott kiút mellett, hogy az elektronikus adatfeldolgozás segítségével a szociológiának most nyílt első ízben lehetősége arra, hogy az elméleteket ténylegesen, empirikusan ellenőrizze, és a valóság átalakítására vonatkozó új és új tervek kidolgozásának fázisából a rendszeres empirikus társadalomkutatás szakaszába lépjen.

„KOSZTOLÁNYI DEZSÓ FIATAL HALHATATLANSÁGA...” (Üzenet, 1975. III—IV.)

Az író szülővárosában megjelenő folyóirat a megemlékezés alkalmához illő és méltó tudatossággal fogalmazza meg jubileumi különszáma koncepcióját: „A szoborra avatás szertartásaiban mindig ott kísért a megmerevítés veszélye.” Ezt a veszélyt a szám szerkesztőinek, szerzőinek sikerült teljes mértékben elkerülniük. Amit nyújtanak, az valóban „alkotó ünnepelés”. Az útrabocsátó élményvilág sajátos, helyi színeinek kibontásával kiegészítik a közvetlen utókor Kosztolányi-képét. A vidék és a nagyváros, a honosság és az európaiság egyesektől áttekinthetetlenül kuszált, másoktól egymást tagadó kizárólagosságok vízválástójává „tisztított” problematikájához Bori Imre esszéje például az író műveiből idézett, programatikus szövegekre támaszkodva nyújt továbbgondolható szempontokat. Dér Zoltán Kosztolányi és Csáth Géza levelezéséből publikál; a „befutott” unokatestvér és írótrás felfelé ívelő pályája magasából próbál segítőmentő kezet nyújtani a vidéki élet si-

várságában fuldokló s végül morfiummá morban széthulló tehetség, élet felé. Ugyancsak levelek — ezúttal Thomas Mann és Kosztolányi postaládájából — adják meg, jelzik Kosztolányi világának másik dimenzióját, azt a nyitottságot, amelyet a fenyegetett európai humánus hangján éppen József Attila verse örökölt meg.

Veszélyeztetett értékek feltétele írta meg Illyés Gyulával 1940—1947 között a tíz esszét — előszavaiként Kosztolányi posztumusz kötetének —, a kilencven éve született költő, esszéíró, novellista irodalomtörténeti jelentősége felmérésének ma is érvényes támpontjait. S ugyancsak Illyés volt annak az éles vitacikknek a szerzője, amely 1934-ben valószínű világnézeti ellentéteket fogalmazott meg. Dér Zoltánnak az ünnepi számban közzétett interjúja Illyés Gyulával, ezeknek az írásoknak a keletkezéstörténetét kutatva, a közelmúlt magyar irodalmának néhány kevésbé tisztázott, igen fontos problémáját eleveníti fel. Az első mindjárt a Babits—Kosztolányi párhuzam: „Ízlésük volt elsősorban más és a munkaterületük” — állapítja meg Illyés Gyula. „Babits [...] emelkedettebb együttesnek fogalmazott; Kosztolányi meg azonnal majdnem az eszményi újságíró nyelvén akarta kifejezni a gondolatát. [...] Óriási teljesítmény volt Kosztolányi részéről, hogy az újságban is leközlhető prózája írói munkának is mestereljesítmény volt. [...] Volt akkor valóban Kosztolányinak egy félelmetes elve: más az, amit az ember aláír, és más az, amit mesterségből csak megír. Ez a kornak is vallomása volt [...] Sokan, lélekben akármít gondolva, megírták napszámként a napi rajongást a Habsburgokért, Mitteleurópaért, a németekért, vagy ezért meg azért. Ezt mi ma már nem tudnánk megérteni, illetőleg nagyon szomorú volna, ha valaki helyeselve tudná megérteni.”

Ezzel a megkettőződéssel magyarázza Illyés Gyula, hogy Kosztolányi egyidőben írt az *Est* Pardon-rovatába, és dolgozott a *A véres költőn*, tervezte az *Édes Annát*: „Ott tette le a saját mondanóit.”

Kosztolányinak az Ady-pörben, 1929-ben nyilvánított s a Babits által nem helyezett különvéleményéről szólva, Illyés Gyula megjegyzi: „...akármennyire ellenkezett is Kosztolányinak a véleménye Adyt illetően az enyémmel, már pusztán azért, hogy volt bátorsága szembe szállni egy elég olcsó nőjű általános ünnepeléssel, ezt én még becsültem is benne: odadobta a népszerűségét.” Ady politikai verseit Kosztolányi esztétikai szempontból bírálta. Az örökség lényegét ő is vállalta. Illyés Gyula megragadja az alkalmat, hogy figyelmeztessen: „Ady-

nak a hatása sokkal mélyebb és sokkal nagyobb, mint ahogyan eddig az irodalomtörténet ezt felfedte." Eleinte Kassák, József Attila magatartása is „adys”. „Mindnyájunkban megvolt ez a magatartás...” Az epigonok nem ezt, hanem a külsőségeket vették át, Illyés szerint éppen Mécs László. S el kell hinnünk neki, hogy Kosztolányi éppenséggel nem volt érzéketlen az érlelődő történelmi események előjelei iránt. Amikor Ady „irodalmi író”-nak titulálta Kosztolányit, szobaköltészetre gondolt, de Kosztolányi csak addig volt szalonköltő, amíg meg nem lelte saját hangját.

Az 1934-ben lezajlott vita után — s azután, hogy megjárta a Szovjetuniót — Illyés Gyula a Zeneakadémián találkozott Kosztolányival, aki — számára váratlanul — megszólította, gratulált *Oroszország* című könyvéhez, és megkérdezte: „Kitől tanultál meg ilyen jól magyarul?” „Jules Renard-tól” — felelte a *Puszták népe* szerzője. „En is” — így az *Erős várunk, a nyelv*. „Nevettünk, értve, milyen alapeleme a jó magyarságnak a világosság, az európaiság.”

Illyés Gyula nagyra tartja Kosztolányi világos és tartalmas stílusát, azt, hogy „könyörtelenül szabatoságra törekedett”: „Tapasztalat árán ébredt rá, mi az irodalom igénye a nyelv gyakorlóival szemben, hogy mit kell tudnia egy írónak. Így vált aztán lelkes — hazafivá.” Hogy Kosztolányi az anyanyelv ápolását mennyire nem kizárólag az írói testület belső ügyének tekintette, arra Illyés Gyula az író özvegyének azt a közlését idézi bizonyítékként, hogy férje az akkor még szét-szört kisebb írásai összegyűjtésére egy éppen munkanélküli fiatal munkást kért fel. „Ebből látszik, mire nézte ő a proletariátust, s hogyan tudott a néppel érintkezni. Ennek a fiatalembernek volt annyi érzéke, hogy a megbízás szerint különválasztotta szép rendben a nyelvézeti cikkeket.”

Az interjú végén Illyés Gyula hangsúlyozza, mennyire fontos a feladat felismerése: „Olyan szellemet kell kialakítani magunk közt s a többi néppel való viszonyunkban, amilyenlen Kosztolányi, Ady, Babits munkálkodott, de hiszen már — Zrínyi is. Ez óriási feladat.” S ez Illyés szerint „a magyarság nyelvi szellemének humanista egysége”.

KÉPZŐMŰVÉSZETI VÁLTOZÁSOK (Művészet, 1975. 3.)

A művészetkritikai gondolkodás hatékonyabb tételét szorgalmazva, a szerkesztőség körkérdest intézett néhány művészeti íróhoz a kortársi képzőművészet alakulásával, esztétikai problémáival

kapcsolatban. Íme, hogyan vélekednek az utóbbi tizenöt év törekvéseiről, irányzatairól, eredményeiről.

Németh Lajos: „1960 körül korszakhatár húzódik a magyar képzőművészetben. A változás szembeötlő. Irányzatok fulladtak ki, rekedtek meg vagy alakultak át (például a posztnagybányai, az alföldi és a szentendrei), korábban perifériára szorult irányzatok reaktívizálódtak (a volt Európai Iskola művészete, a non-figuráció), megváltozott tartalommal jelentkeztek a murális-köztéri munkák, a természetelvű piktúra defenzívába szorult, a másfél évtized művészetét fémjelző életművek bontakoztak ki, egészen új (legalábbis nálunk) neoavantgarde mozgás indult, ismét felvetődött a nyugati fejlődéssel szinkronban levés problémája...” — Miklós Pál: „...ha csak azt veszem számba, hogy a világra való reagálásnak humoros, groteszk és tragikus, patetikus módja egyaránt helyet kap benne, metafizikai sugallatok és már-már triviális játékosság éppúgy színezi, mint természetudományos vagy épp szociológikus szemlélet, akkor máris érzékeltetem valamit teljességigényéből. S ha ehhez még hozzáveszem, hogy — a sors szeszélyéből — erre az időszakra esik egy, ma már bizvást egyik legjelentősebb művésznk, Kondor Béla életművének kiteljesedése (és, sajnos, lezárulása is) és néhány ugyancsak igen jelentős, de az előző periódusban közönség elé nem jutó művésznk újjászületése vagy újrjelentkezése, akkor legalább jeleztem maradandó értékeit [ennek a szakasznak].” A távolabbi és közelebbi hagyomány s a mai törekvések kapcsolatát, a megkérdőjelezett szerint, nem lehet általánosan teoretikusan, csak konkrétan megítélni. „Jellemző például — írja Németh Lajos —, hogy a szentendrei művészet mint irányzat a 60-as évek végén már folytathatatlanak látszott: Barcsay és Bálint önmaga törekvéseit szintetizálta, Korniss más irányba fordult, a Vajdahagyomány inkább csak szellemi igényként élt tovább. Erre jött Deim Pál, amit csinál, más, mint a régi Szentendre, mégis abból sarjadt. [...] a hatvanas évek emberi problematikája a magyar képzőművészetben Kondor Béla művészetében fogalmazódott meg a legtisztábban és a legmagasabb szinten. Ehhez Kondornak a hagyományból például a középkor vagy Blake kellett. A felszabadulás előtti magyar festészet egyik legnagyobb alakja Egry József. Művészete folytathatatlant. Derkovitsot pedig, akik követni akarták, eddig még könnyűnek találtattak. Mert tőle az expresszív átirás, a kompozíciós vágásokat könnyű megtanulni, de a szekességgig komoly emberi hitelét nem.”

Érdekesek a válaszok a „felzárkózás”

kérdésére, az újabb nyugati vagy tengerentúli törekvésekhez való viszonyra vonatkozóan. Miklós Pál: „A »felzárkózás« és a nyugati — vagy bármilyen más — modellekhez való igazodás igénye jellegzetesen epigonprogram, vagy a sznob fölényeskedés olcsó jelszava. Hogy káros-e? Nem hiszem, hogy igazi kárt okozhat. Ilyen mindig volt, s az egészséges szemlélet mindig túlélte.” Aradi Nóra, e nézetet megismételve, hozzátézi: „A világ bármely pontján kialakuló, kommunikációra és totalitásra töre tendenciából lehet és kell profitálni (módszerben, eljárásban, eszközben); az ötletek, technikai fogások, megoldások sem hagyhatók figyelmen kívül.” Németh Lajos: „Bizonyos megoldandó problémák kötelező erővel jelentkeztek a művészetben, hiszen a formai kérdések mélyén, ha áttételesen is, végeredményben a kor emberi valóságának problémaköre húzódott. Márpedig bármennyire önelvű fejlődést járt is be egy nép művészete, és rezonált elsősorban a saját nemzeti-társadalmi valóságra — e problémákra a maga módján válaszolnia kellett, mert a fejlődés magasabb szintjére csak e révén juthatott el. Ez nincs másképp ma sem. A *pop art* nem csupán a fogyasztói társadalomnak ambivalens — egyszerre apologetikus és támadó élű — terméke, hanem a művészi tárgy és a tárgyi világ egyéb termékeinek a viszonyát is analizálja. Számos újkeletű irányzatnak megvan tehát az a racionális magva, amellyel így vagy úgy számolnia kell a mi művésztünknek is. Bonyolítja azonban a jelen helyzetet, hogy jelenleg a nyugati vagy tengerentúli képzőművészet helyzete ugyancsak zavaros, nem is lehet domináns vagy néhány meghatározó magatartás-modellről beszélni. Nincs tehát olyan egyetemes növekvő problematika, mint ami megfigyelhető volt a korábbi korszakokban, például a nagy stílusáramlatok idején. Ehelyett inkább manipulált vagy azonnal manipulálódó rezzenésekről beszélhetünk. És e nagy felfordulás mélyén társadalmi, filozófiai válság, az emberi egzisztencia eddig elfogadott értékeinek a megkérdőjelezése és a művészet funkciójának a radikális átfarmálódása húzódik meg.”

A művészet jövőjéről szólva, valamenynyien figyelmeztetnek a kommunista társadalom művészetére vonatkozó marxi—engelsi tétel történelmi, dialektikus — metaforikus — értelmezésére: a művész és a befogadó közötti évszázados munkamegosztáson alapuló elkülönülés feloldódása nyilván nem járhat együtt a képességek nivellálódásával; „a marxizmus klasszikusainak prognózisa — írja Rideg Gábor — korántsem a dilettantizmus diadalára vonatkozik. Ugyanebben

a művében Marx és Engels azt is megfogalmazza, hogy a kommunizmusban sem lesz minden ember raffaelli tehetségű alkotó, csupán az a lehetősége adott minden embernek, akiben hasonló lehetőség van, hogy Raffael váljon belőle.”

VISSZATÉRŐ ÜSTÖKÖS (Sinn und Form, 1975. 2.)

Alfred Polgar osztrák író és kritikus egy bécsi sajtókonferencián éppen egy fél évszázaddal ezelőtt szóba hozta kis népek nagy íróinak külföldi recepcióját, kifejtve, hogy voltaképpen a művelődéstörténet gonosz tréfájának tekinthetjük, ha az irodalom valamely óriása kis nemzet fiaként születik. Konkrét például Madách Imrét és Petőfi Sándort említette. Másnap a Bécsben élő magyarok felháborodott hangú tiltakozó levelekkel árasztották el, amelyek egyhangúlag azt bizonygatták, hogy a csaknem nyolcmillió emberközösséget, amely Petőfihez hasonló hőroszokat adott a világnak, nem lehet kis nemzetnek nevezni. Polgar ezek ellenére kitartott véleménye mellett, sőt kifejtette, hogy egy Petőfi nagyságú géniusznak nem nyolc, hanem legkevesebb nyolcszáz millió lélekben kell visszhangra találnia, ez azonban az ő (és más nagy magyar költők) esetében sajnos, nem így van — éppen a nyelvi akadályok miatt.

Hugo Huppert bécsi költő ezzel a hajdani történettel indítja az NDK fővárosában megjelenő lapban közölt írását, amelyben a nagy magyar költőről mondja el „kísérleti” gondolatait a mottóként idézett Pablo Neruda-mondat szellemében: „Petőfi az a gyémántkapocs, amely a magyar irodalmat a világirodalomhoz kapcsolta.”

Petőfi — és általában a magyar költők — műveinek a lefordíthatatlansággal határos differenciáltságával, kifinomultságával és szubtilis formai sajátosságaival magyarázza Huppert a külföldi fogadtatás hűvösségét, ellentétben a prózairók (Jókai Mór, Móricz Zsigmond vagy akár Molnár Ferenc) egyre növekvő visszhangjával a különböző országokban. Éppen ezért rövid vázlatban bemutatja a német olvasóknak „a nép, a forradalom, a szabadság” költőjének életútját, egészen a segesvári csatáig.

Ifjúkori bolyongásaiban Makszim Gorkijhoz hasonlítja, sok közös vonást fedez fel Lenau költészetével (bár ez utóbbi végül lemondó, világfájdalmas önmélesztésbe torkollik), János vitét Majakovszkij *150 000 000* című eposzának Ivánjával veti össze, ám nemcsak ilyen asszociációk jelzik Petőfi helyét a világirodalomban: a fontosabb művek egy-

egy bekezdésnyi, frappáns jellemzése egyszerre mutatja ki az eredetiséget, a korszerű újdonságot s a népi jelleg mellett a gondolati szárnyalást is. És nagyon hasznos lehet a német Petőfi-olvasónak ugyanakkor arról értesülnie, hogy a magyar költő franciául, angolul, németül olvasott klasszikusokat és kortársakat, és Shakespeare *Coriolanus*-ának fordításával maga is hozzájárult a világirodalom megszerettetéséhez honi földjén.

Hugo Huppert lírai visszaemlékezésel zárja írását. 1944–45 telén a Malinovszkij marsall vezette II. Ukrán Front repülőgépén Dél-Magyarországra érkezve, gépkocsin Szolnok felé hajtatott: „Ör-nagyi rangban levő költőként a feldúlt magyar földet Petőfi Sándorral, az ör-nagyi rangban levő, élénken magam elé képzelte forradalmi poétával igyekeztem értelmezni. Lélekben előttem állt, le-tagadhatatlan közelségben, a magyar Túrtaiosz, sudarán és izmosan, szerzője az 1848. március 13-án költött, s két nap-pal azután Pesten nyilvánosan előadott *Nemzeti dal*nak, amely a népharag győ-zelméhez úgy járult hozzá, mint valami új Marseillaise.” A rokonlelkű költőtárs a világerőtelmen igazságtevését látja akkor és ott a csatatéren, olyan igazságtevést, amely nagy történelmi távlatban nézve a Segesvár melletti halál jóvátételét is jelentette számára.

Utolsó mondatában „visszatérő üstökös”-nek nevezi Petőfit. Azon a nehéz télen is visszatért lelki szemei elé, s mostani írása szintén jelzi: a költőtárs emlékezetében újra és újra jelen van.

ELETÜNK, A SZÖVEG

(Esprit, 1974. 12.)

Újkeletű híresztelésekkel ellentétben az emberiség legnagyobb „kommunikációs” remekműve a nyelv, amelynek közegében felhalmozta és továbbította egész szellemi kultúráját, törekvéseit és tapasztalatainak nagy részét.

Egyszerűség kedvéért nevezzük *élménynek* az — egyedi vagy kollektív — alanyt az a kívülről indukált vagy belső forrású állapotát, amelyet közvetíteni akar. Élményét kölcsönhatásba hozza a külsőleg, azaz társadalmilag adott nyelvi közeggel, és ily módon létrehozza a *szöveget*, a nyelv általános anyagából kiépített, körülhatárolt és sajátosan tagolt entitást, amely az élményt rögzíti: *megfogalmazza*. A kommunikáció akkor valósul meg, amikor a szöveggel érintkezésbe lép egy második alany. E kölcsönhatás eredményeként kibomlik a — második alany számára való — *jelentés*.

Ha a szöveget közkeletű jelentésében, az írott szöveggel helyettesítjük be, ak-

kor a nyelv közegében mozgó mindkét alany tevékenységét közérthetően elemezhetjük: az első ír, a második olvas.

írás olvasás
ÉLMÉNY → SZÖVEG → JELENTÉS

A kommunikáció elvben — azaz ideálisan — akkor valósul meg e két tevékenység eredményeként, ha a képlet két szélső tagja kölcsönösen fedi egymást. De a teljes fedésre gyakorlatilag — tehát konkrétan — semmilyen garancia nincs.

Jelentse a *szöveg* általában a szöveget, vagyis az összes rendelkezésünkre álló szövegeket. Ez először is túl sok, másodszor pedig nem egészében releváns az olvasó szempontjából. Tehát válogat: a *szövegből* kiválasztja a szöveget. Ez már az olvasás első aktusa, az olvasás szerves része. A válogatás szempontját vagy egy előlegezett jelentéshipotézis adja, amelyet az olvasó igazolni akar a szöveggel, vagy, ami tipikusabb — és becseleltesebb —, a szelekciós szempont eleve bennefoglaltatik az *olvasó minőségében*. Mind a számba vehető előlegezett jelentéshipotézisek, mind pedig az olvasó minősége kortól és helyszíntől nagy vonalakban meghatározottak, úgyhogy egyéni önkény vagy az individuum közvetlen minősége csupán árnyalatokban módosíthatja. A kor és helyszín a „kor-problémák”, világnézet, ideológia, erkölcs, ízlés stb. eszközeivel többé-kevésbé eldönti, *mit illik* vagy éppenséggel *mit szabad* olvasni.

Mivel — elvileg lehetetlen lévén — amúgy sem adhatunk kor és helyszín fölött álló szelekciós szempontot, a további elemzés számára egyszerűen adott-nak, „kiválasztottnak” tekintjük a szöveget.

Az adott szöveg adott értelmezése nem kizárólagos érvényű. Tehát ugyanannak a szövegnek különböző jelentésmegfejtései egyaránt igazolhatók. Ennek oka az, hogy a szöveg nem *tárgy*, sem a) ontológiai, sem b) episztemológiai értelemben.

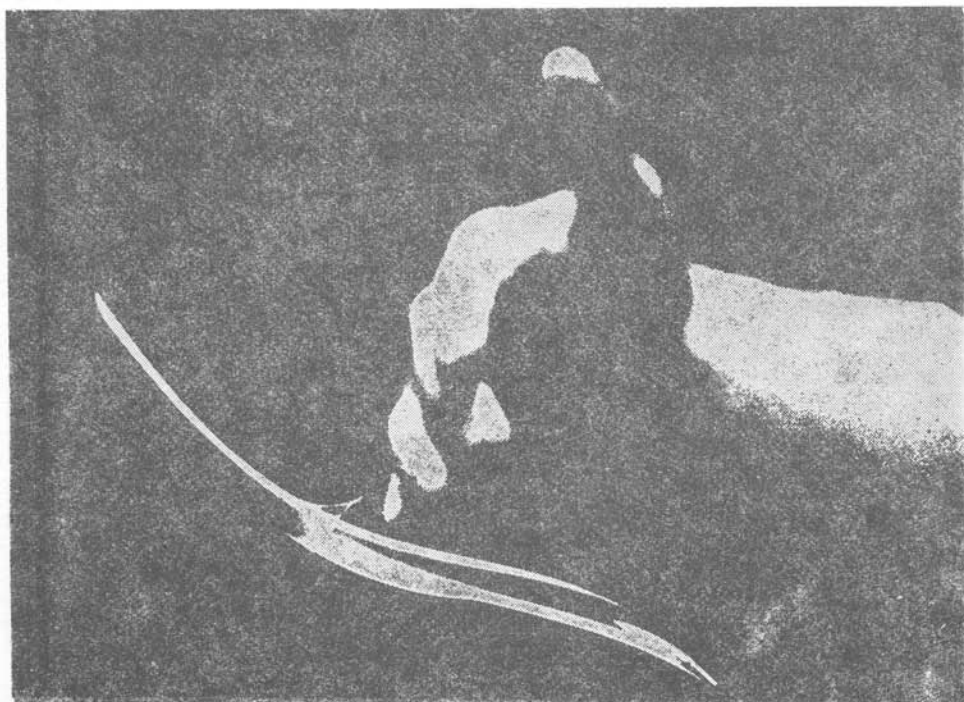
a) A szöveg nem ontológiai értelemben vett tárgy, vagyis nem *objektum*, hanem kimunkált tárgyasított *szubjektivitás*: szubjektív élményt szubjektíven fogalmaz meg. Az élmény tartalmában és megfogalmazása módjában megnyilvánuló szubjektivitás nem az egyén független minősége, illetve szabad választása, hanem megint csak történelmileg és társadalmilag lényegében meghatározott. Az író, akárcsak a katedrálisépítő, nem egyedi, megismételhetetlen és misztikusan zárt élmény, nem „saját lelket” fejezi ki, hanem végső fokon a kort és a helyszínt, amelyben alkot.

b) A szöveg nem episztemológiai értelemben vett tárgy, vagyis nem önmagát semlegesen felkínáló, a megfejtésre tétlenül várakozó élettelen dolog, hanem szubjektív hőmérsékletű, élő, szenvedélyektől fűtött, szinte személyes, alanyi minőségű résztvevője az olvasásnak. A szöveg nem tárgyi lényegére az olvasó a „tárgyilagosság” hiányával felel: kor és helyszín hatalma által nagy vonalakban meghatározott szenvedélyekhez elkötelezetten, tehát elfogultan viszonyul. A jelentés a szöveg és az olvasó alany dinamikai keresztmetszetében keletkezik. Az olvasás folyamatában nem lehet tárgyat és alanyt élesen elhatárolni: az olvasó a szöveget és önmagát olvassa; a szöveg önmagát és az olvasót meséli.

A modern szöveg és a modern olvasó elmélyítették ezt a kölcsönös együttműködést. A modern szöveg úgy keletkezett, hogy az írás, amely a fellebezhetetlen igazság — az Igazság — intoleráns igényével lépett az olvasó elé, „elveszítette biztonságát”, szerény szöveg-gé vedlett át, amely közös erőfeszítésre hívja fel az olvasót, hogy a viszonylagos és ezért mindig újraigazolásra szoruló igazságot felkutassák. A modern olvasó akkor születik meg, amikor kételkedni

kezd a kizárólagos — és éppen ezért gyanús — Igazságban, és ezzel a kételkedéssel már le is dönti a szöveg bálványát. Modern szöveg és modern olvasó bizonyára mindenkor voltak, de ez egészen a legújabb korig csak egyéni ötletnek számított. A kapitalizmus először dönti meg nyíltan a szöveg fétisét, és termeli ki tömegesen a modern olvasó típusát.

Visszakanyarodva a kiinduló problémához: milyen esélyei vannak a szövegértelmezés, az olvasás annyiszor számon kért tudományának? Ha a szövegtudomány feladatának a kizárólagos érvényű jelentés megadását tekinti, akkor — szerencsére — sohasem fog megszületni. Ha viszont egy olyan értelmezési modell kidolgozását jelenti, amely ellenőrizhető — igazolható vagy cáfolható — eszközöket bocsát rendelkezésünkre a szöveg megértéséhez, akkor ha nem is olvasástudományról, de tudományos igényű olvasásról igenis beszélhetünk. Ha a szöveg megértéséhez nincsen más eszközünk, mint a fentebb elemzett szubjektivitás, akkor az olvasás tudománya vagy tárgyi-lagossága nem lehet több, mint a szubjektivitás kontrollja, kordában tartása: a szubjektivitás ésszerű gyakorlata.

Bányai István: Mozgás

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

BALOGH EDGÁR (Kolozvár-Napoca). — Városunk Apáczai-ünnepélyén magyarul is, román fordításban is hallottuk Bartalis János *Lobogott egy láng!...* című szép versét, s valójában itt tűnt fel, hogy a színművészek úgy idézik Alettát, a hollandus leányt, mint akit Apáczai Csere János a „herojnai erdő” túlsó feléről hozott az erdélyi földre. Ilyen erdő nincs. Hamar kiderült, hogy a *Korunk* 1975. 5. száma is ilyen erdőt emleget a 343. lapon, sőt, maga a verskézirat — pontosabban gépirat — váltotta ki hibás közlésével az érthetetlen zavart. Mondanunk sem kell, hogy a Julius Caesar emlegette *hercyniai* erdőről van szó, ez a „*Hercynia silva*” a *Commentarii de bello Gallico* VI. könyvében egy régebbi görög elnevezésre való hivatkozással Germania legtermékenyebb tájaként szerepel a Dunától északra, egészen a dákok földjéig, vagyis a Szudéták és Kárpátok tája. Képes értelemben, a latinitás hagyományaként szerepelhetett ez az elnevezés a középkort követően is az irodalomban, s jutott el Bartalis Jánosig. Az Apáczai-verset még sokfelé fogják idézni és szavalni, az elírás helyreigazítására tehát sürgősen és feltűnő helyen szükség van.

Május 30-án a lupényi 1. számú általános iskola tanerőivel és a szülők egy csoportjával találkozott Veress Zoltán szerkesztő, akinek a *Korunk* munkájáról és az idei 5. számban megjelent felvételi-ankétról tartott beszámolóját élénk vita követte.

Másnap, május 31-én, a petrozsényi városi művelődési ház könyvtártermében rendezett találkozón hasonló beszámoló után Lászlóffy Csaba és Veress Zoltán írásaikból olvastak fel, majd a helybeli középiskola diákjai előadták Lászlóffy Csaba *Barcsay*-oratóriumát.

Ugyanaznap délelőtt a petrillai általános iskola tanulóinak Veress Zoltán gyermekverseiből olvasott fel.

A nagymúltú kolozvári Brassai Sámuel Középiskola esti tagozatának diákjaival találkozott szerkesztőségünk június 5-én. Szöllősi Ferenc igazgató bevezető szavai után Gáll Ernő főszerkesztő a *Korunk* egyetemes műveltséget nyújtó jellege s az esti liceumok ilyen sok irányú érdeklődése közt lehetséges kapcsolatáról beszélt, Kántor Lajos szerkesztő az úgynevezett *Korunk*-irodalmat (a régít és az újat) jellemezte, Herédi Gusztáv a lap májusi számát (különösképp az Apáczai Csere Jánossal foglalkozó tanulmányokat) mutatta be, Péterffy Gyula színművész pedig az e számban megjelent — Apáczai emléket idéző — Bartalis János- és Lászlóffy Aladár-verseket adott elő.

Június 12-én délután a zilahi Művelődési Házban a helybeli irodalmi kör tagjaival találkozott Kántor Lajos, aki a régi és az új *Korunk* irodalmáról és kritikájáról, valamint Veress Zoltán, aki a klasszikus szépirodalmi örökség, közelebbről Jókai újraértékeléséről beszélt. A találkozó műsorát Török Katalin színművésznő előadásában elhangzott versek (Ady, Áprily, Kányádi Sándor, Soltész József, Szilágyi Domokos alkotásai) egészítették ki.

Június folyamán Csutak Levente grafikáit és Bene József akvarelljeit állítottuk ki a *Korunk* Galériában.

HELYREIGAZÍTÁS. — Ez évi 5. számunkban a 390. lap 24. sorában *nemesek* helyett *nevek* olvasandó.

Új könyvek

- ANGI ISTVÁN:** Zene és esztétika. Tanulmányok
- APÁCZAI CSERE JÁNOS:** Magyar Logikácska. Az előszót írta, a szövegeket válogatta és jegyzetekkel ellátta Szigeti József. Téka
- BALOGH FERENC:** Betekintés korunk építőművészetébe. Korunk Könyvek
- BARTIS FERENC:** Kegyetlen szépség. Versek
- BENEDEK ELEK:** Arany mesekönyv. Utánnymás
- BENKŐ ANDRÁS:** A Bolyaiak zeneelmélete. Bolyai Farkas zenészeti dolgozata, Bolyai János muzsika-tana
- * * * Bolyai-levelek. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benkő Samu. Téka
- BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR:** Utazás Észak-Amerikában. Az előszót és a jegyzeteket írta Mikó Imre. Tanulók Könyvtára
- CĂLINESCU, GEORGE:** Násznapiok. Regény. II. kiadás. Fordította Papp Ferenc
- DOS PASSOS, JOHN:** Manhattani kalauz. Fordította Bartos Tibor. Az utószót írta Szász János. Horizont
- KAFFKA MARIT:** Hangyaboly. Regény. Az előszót és a jegyzeteket írta Varró Ilona. Tanulók Könyvtára
- * * * Kibédi népballadák. Ráduly János gyűjtése
- LUNACSARSZKIJ, A. V.:** Művészet és forradalom. Fordította, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Csehi Gyula, Téka
- Dr. NAGY MIKLÓS:** Pillantás a világ mezőgazdaságára. Korunk Könyvek
- D. R. POPESCU:** Királyi vadászat. Regény. Fordította Fodor Sándor
- SZABÓ T. ATTILA:** Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. A—C